DR. ANTE MESSNER-SPORŠIĆ

LJUDI I PRIRODA

UTJECAJ LJUDI NA POVRŠINU ZEMLJE

ZAGREB 1938

16971

Dr. ANTE MESSNER-SPORŠIĆ

LJUDI I PRIRODA

UTJECAJ LJUDI NA POVRŠINU ZEMLJE

ZAGREB 1938

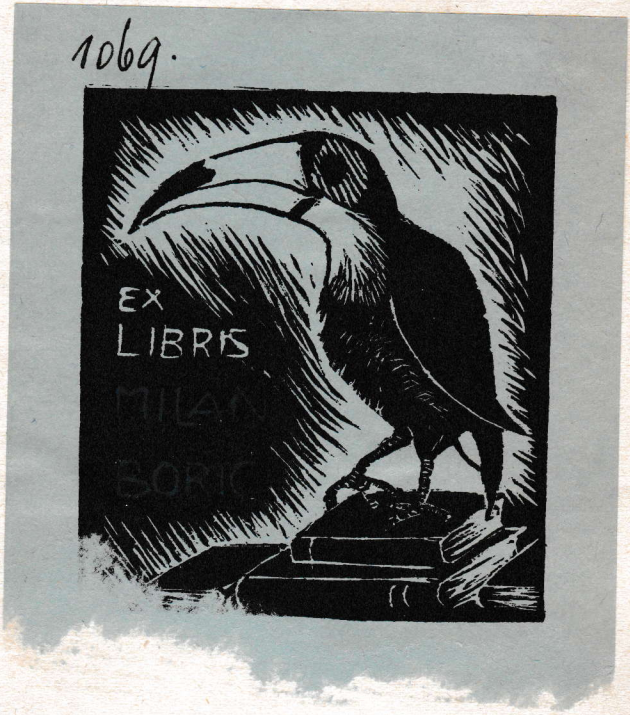

„TIPOGRAFIJA" D. D., ZAGREB

UVOD

Čovjek je najplemenitiji stanovnik zemlje, jer je jedini sposoban da misli i odlučuje. Zato je i gospodar zemlje i zemaljskih stvorenja. — Čovjek je po sposobnosti mišljenja i odlučivanja vrlo napredovao na duševnom i materijalnom polju, te postigao velike uspjehe ili — kako se obično veli — zamjernu kulturu. Kultura se prema radu dijeli u duševnu i materijalnu. Duševna se kultura kratko zove kultura, a materijalna civilizacija. Obje su one plod čovječjeg uma, volje i rada. Ljudi su svojim sposobnostima znali i mogli iskoristiti snagu prirode, koja im je često bila susretljiv pomagač u radu oko napretka, te je još i sada takva. Egiptu i Mezopotamiji dala je n. p. obilno vode da im natapa polja i ljude potakla, da urede kanalizaciju, obrađuju polja i t. d. Još se danas drži, da je prva kultura počela u dolini Nila, Eufrata i Tigrisa. Doista ljudi vjekovima iskorišćuju vodenu snagu ovih rijeka, a njihove su doline pretvorili u najplodnije krajeve na zemlji. One su bile u staro i novo doba žitnice svijeta. Priroda je svojom susretljivošću udarila temelje, a ljudi opet umnim i tjelesnim sposobnostima na njima nadograđivali. Priroda svojim darovima neprestano pomaže čovjeku u napredovanju. Malone svaki se dan čuje, da se našlo novo vrelo ruda i drugih potrepština za daljnje napredovanje.

Priroda utječe i na čovjekovu unutarnjost, te se često ne može oteti utjecaju okolišne prirode. Ovaj se utjecaj lijepo zapaža također na stanovnicima naše domovine, u kojoj je priroda vrlo različna. Gorštaci, stanovnici nizinâ, krša, plodnih poljana, primorci, sjevernjaci, južnjaci i t. d. razlikuju se među sobom po shvaćanju i načinu života — riječi: duševno i tjelesno. Ovo vrijedi za sve ljude, bili oni ma gdje i u kakvim prilikama.

Najstariji su već narodi zapazili utjecaj prirode na ljude, te su davno prije Krista njime razjašnjavali razlike među ljudima i upozoravali na taj utjecaj u duševnom i materijalnom razvitku. Danas se tim bavi posebni nauk, a i ova knjiga ukratko

razlaže utjecaj prirodnih moći na čovjeka te utjecaj čovjeka na prirodu širenjem i radom na zemlji.

U ovom sam radu upotrebljavao:

1. Hermann Wagner: »Lehrbuch der Geographie«, II. Band I. Abt. — 1915.

2. Dr. Norbert Krebs: »Die Verbreitung des Menschen auf der Erdoberfläche. (Anthropo-geographie«.) — 1921.

3. Westermanns: »Weltatlas« — 1921.

4. Weltatlas der deutschen Buchgemeinschaft. — 1932.

5. A. Kirchhoff: »Mensch und Erde«. — 1914.

6. Dr. Karl Weule: »Leitfaden der Völkerkunde«. — 1912.

7. Dr. B. Ž. Milojević: »Antropogeografija za srednje škole«. — 1923.

8. Dr. Georg Buschan: »Illustrierte Völkerkunde«, — 1909.

9. Prof. Filip Lukas: »Ekonomska geografija« — 1923.

10. Dr. Georg Buschan: »Menschenkunde«.

11. H. Reishaber: »Die Alpen« — 1910.

12. N. Peršić: »Prirast i kretanje gradskog stanovništva — 1935.

13. Dr. Stjepan Ratković: »Što je narod« — 1935.

14. Minervin Svjetski Atlas.

15. Hübner's: Geogr.-statistische Tabellen 1936.

Klišeji su većinom od firme Strecker i Schröder Stuttgart.

Hvalim g. g. stručnjacima, koji su rukopis pregledali i bili mi savjetom naručni.

U Zagrebu, mjeseca travnja 1938.

A. M. S.

I. ČOVJEK I OKOLIŠNI SVIJET

Priroda utječe na najtanje tančine tijela i duše čovjekove te na njegovo djelovanje. Utjecaj je prirode posredan i neposredan, kako se to vidi iz učinaka njezinog djelovanja. Učinke neposrednog djelovanja zapažamo prostim okom. Svatko vidi provale vulkana, bijesne valove, usove (lavine) i njihove štete te opaža, kako su sva živa bića nemoćna proti ovim učincima. Posredni učinci, što ih priroda proizvodi na čovjeka, također su jasni, ali se često odmah ne opažaju kao prvi. Preseli li čovjek n. pr. u drugo podneblje, uzima li nenaviklu hranu i t. d., vremenom će se promijeniti spoljašnošću i unutrašnjošću, jer će utjecaj novih prilika promijeniti u njemu dosadašnja duševna i tjelesna svojstva — postat će drukčiji! To se uvijek ne zbiva brzo, pače često treba dosta vremena za takvu promjenu, — ali ona stalno ne će izostati.

Naučenjaci, koji su se bavili ovim pitanjem, pronašli su n. pr. za potomstvo evropskih useljenika u Ameriku, koje je u njoj rođeno, da ima posve drukčiju lubanju i širinu lica. Pače ne samo na potomstvu nego se i na samim doseljenicima opažaju velike promjene, ako su ispod desete godine života došli u Ameriku. Naučenjaci su proučavali tjelesa iseljenika i našli, da se n. pr. Englezi i Portugizi u domovini mnogo razlikuju od onih u kolonijama. Sve se ove promjene našle i na ljudskom duhu, na koje također djeluju prirodni utjecaji, pod kojima se razvijaju svojstva i duševne crte, različne od onih u ljudi u staroj domovini. Mi i u našoj zemlji možemo dobro uočiti, kakva je razlika među našim slovenskim Gorencem i Dolencem te Slavoncem, Vojvođaninom, Bosancem, Hercegovcem, Dalmatincem i t. d. Kako dakle da ne bude razlike među ljudima daljih i oprečnijih krajeva s najoprečnijim prirodnim razlikama? Različne su životne prilike različno označile stanovnike. Mali n. pr. nožni prst već je u ljudi općeno zakržljavio, jer im više ne treba za veranje, a čeljusti su i usta u ljudi već odavna dobile drugi oblik, jer čovjeku više ne služe za obranu i trganje

hrane. Priroda je dala stanovnicima pustinja, savanâ (nepreglednih travnjaka) i pomorcima bujnu kosu i ispržen kožu. Bujna ih kosa štiti od isparivanja, a ispržena koža od djelovanja sunčanog žara. Stanovnici pak gustih šuma — i u vrućem pojasu — toga ne trebaju, jer ih šuma zaštićuje od žarkog sunca. Nadalje, stepski narodi imaju duge i tanke noge, vitki struk, žilavo i za trčanje izvježbano tijelo, oštar sluh i vid, dok su stanovnici šumskih nizina u žarkoj tropskoj Africi zdepasti od neprestana sjedenja i pognuta hodanja kroz gusto granje te kratka vrata, pognute šije i zakržljalih lopatica. Gorski se narodi razlikuju od stanovnika iz ravnice širokim prsnim košem, dugim odmjerenim koracima i t. d. — Zanimljivi su neki crnci u močvarnim krajevima oko gornjeg Nila, koje je priroda naučila da po sate mirno stoje na jednoj nozi kao flamingo, čaplja i druge slične ptice močvarice. — U današnje se doba čovjek uneke opire izvanjskom prirodnom utjecaju pomoću kuća, odijela i drugih sredstava, ali mu ipak nije uspjelo, da mu se posve opre.

Posao i zvanje također utječu na čovječju unutrašnjost i spoljašnost. Teret je nosača (trhonošu) zgrbio, brod mornara učinio nespretnim na kopnu, a vitkog je jahača jahanje savilo i t. d.

Čovjek se može mnogočem priviknuti i odviknuti, u različnim prirodnim i životnim prilikama. Naročito se mnogo brže tjelesna svojstva mijenjaju. N. pr. pocrnjela će koža u hladovini i zaštićena od vjetra ponovo pobijeliti i t. d. Riječi: različne prirodne prilike različno djeluju ne samo na tijelo nego i na dušu. Od svega podneblje najvećma utječe na čovječju dušu i tijelo, a druge prirodne prilike manje. Naročito se pokazuje utjecaj i promjena, kad se iz povoljnog podneblja dođe u nepovoljno, iz dobrih životnih prilika u slabije. Tad počne ne samo tijelo nazadovati nego se javlja i duševna potištenost, žalost i čeznuće za prijašnjim krajem, koga su ostavili.

Priroda djeluje također na um (intelekt) i duševne moći čovjeka. Nagon za vlastitim održanjem sili čovjeka, da si nađe posao i mjesto za rad te da u poslu iskorišćuje prirodne sile. Usprotivi li mu se priroda različitim zaprekama, čovjek nastoji da ih ukloni. Tako je činio i čini svaki čovjek i narod — i najprimitivniji po svom prirodnom nagonu. U tom preduzeću i radu protiv prirode, pomagale su čovjeku umne sposobnosti, da ju je mogao svladati na svoju korist. A u borbi s prirodnim zaprekama počeci su kulturnog napretka ljudskog roda. Zato

se i primitivnim narodima mora priznati sposobnost za kulturni rad. Oni su se također borili protiv zapreka prirode za život i bivstvo. Budući da su ljudi prisiljeni neke stalne poslove često ponavljati, postanu u njima prije ili kasnije okretni i vješti, a posao im bude navika. Navika i vještina u nekom poslu prelazi i na potomke, te im bude značajka, koja se različito očituje kod pojedinaca i pojedinih naroda. Neki su narodi (kao i ljudi) bili u sretnim prilikama, te im je sama priroda pružila priliku, da se više od drugih osposobe.

Ocjenjujući sposobnost jednog naroda, ne smijemo mnogo govoriti o manjoj sposobnosti drugog naroda, jer bi ovaj možda još više napredovao i svestranije se razvio, da je bio u boljim prilikama. Priroda je nekim narodima pružila priliku, da se razviju samo u jednom poslu i sposobnosti (n. pr. u lovu), pa su oni, upotrebivši sve svoje duševne i tjelesne moći, postali u tom poslu tako spretni, da se s njima ne mogu takmičiti ni najnapredniji narodi. Doista slabije razviti narodi nijesu manje sposobni, nego su ih prilike zemlje, u kojima žive, jednolično i manje izobrazile.

Rekosmo, da jednake prirodne prilike redovno proizvode i jednake duševne i tjelesne učinke. Stepski, šumski, primorski i t. d. narodi svuda u svijetu imaju ista glavna obilježja i kad među sobom nijesu ni u kakvom dodiru. Tako imaju mnogo jednakih obilježja i narodi, koji žive na prometnim putovima kao i oni iz zabiti. Svi oni imaju svoj vlastiti i stalni način mišljenja, očitovanje volje i osjećaja, različan od drugih naroda. Po njima oni dobivaju svoja vlastita obilježja i značajke, koje skupno uzete određuju značaj ili karakter nekom narodu.

Preseli li se koji narod iz svoga kraja, gdje se posve priviknuo prirodnim prilikama, u drugi kraj, izgubit će u novom kraju onu sigurnost u poslu i radu, što ju je kod kuće imao, te će dugo trebati, dok se ponovno osposobi, da i u novom kraju onako sigurno svladava poslove i prirodne zapreke, kako ih je svladavao u starom. Kad se n. pr. ljudi iz stepa presele k moru, ne znaju se u prvo vrijeme ni okrenuti i oskudijevaju, premda i obala pruža dosta potrebna za život. Tako bi bilo primorcima u stepi. Gdje jedan uspijeva, drugi propada — pojam je naime bogate i siromašne zemlje isto tako relativan kao i napredne i nenapredne zemlje.

Zateknu li došljaci u novoj zemlji starosjedioce i pomiješaju li se s njima, brže će se tako miješani priviknuti duševnim

i materijalnim prilikama i postati »domaći ljudi«. Ovo dakako vrijedi za napredne starosjedioce i došljake. — Gdje su prasjedioci primitivni ili posve zaostali, tamo će ih napredniji došljaci brzo potisnuti, a starosjedioci će naposljetku podleći. Zato, ako se želi primitivne starosjedioce civilizirati, a ne uništiti, moraju došljaci vrlo oprezno k njima pristupiti, da ih kao kulturno jači možda i nehotice ne zatru. U prijašnja se vremena dolazilo k njima ognjem i mačem, da se istrijebe. Danas i kolonijalne vlasti čuvaju urođeno domaće pučanstvo i nastoje ga privesti do što veće civilizacije, da ne propane, već bude od što veće koristi.

Ali osobine i uredbe nekoga naroda ne valja tumačiti isključivo kao učinke prirode, u kojoj narod živi, jer je često i drugo koješta osim prirode utjecalo na njegov razvitak. Španjolski je narod na jugu poseban, jer je bio malone osam stotina godina pod Arapima, s kojima se izmiješao i koji su u njegovu romansku dušu koješta prenijeli iz Jemena, Mezopotamije i Sjev. Afrike.

Slično je i u našeg naroda u Bosni i Hercegovini, koji je od Turaka poprimio mnoge istočne običaje, neke značajke duševnosti (mentaliteta), a veliki dio još i islam. — Moglo bi se reći, da se po Turcima izmiješala Azija i Evropa na Balkanskom poluotoku, da se svuda još i danas više manje osjećaju tragovi toga miješanja već prema tome, koliko je koji narod bio pod turskom vlašću.

Miješanje narodâ također je uvelike utjecalo na razvitak duševne i materijalne kulture. Najviše se ljudi miješaju na prometnim putovima, a jezik i kultura kulturnije i politički bolje organizirane strane obično prevlađuje. Miješaju li se narodi jednake ili bliže kulture, brzo će među njima nestati razlike, a izmiješani će narod dobiti jedinstveno obilježje. Tako se — ako i polako — približuje izjednačenju ljudskoga roda.

Najmanje se miješaju narodi, koji osamljeno živu na otocima, po visokim gorama, u šumama, močvarama i t. d. — Oni se radi toga vrlo razlikuju od drugih naroda.

Sadašnje raširenje ljudskoga roda i njegov smještaj po površini zemlje, u glavnom nam pokazuje, odakle i kako su se ljudi naseljivali i širili po površini zemlje, a proučavanje naseljenika upućuje nas o njihovim običajima, osobinama, uredbama, kulturi i t. d., te što su imali i sa sobom ponijeli, što su zatekli od duševne i materijelne kulture, što su primili i što dali.

Tumači nam — riječju — razvitak, kojim je išlo do sadašnjega stanja te gdje je nastala dobra mješavina, a gdje je iz miješanja slaba mješavina izišla. Nije svejedno, tko se s kim miješa. Miješanje iste vrste rijetko donosi mješavinu s najboljim duševnim i tjelesnim osobinama. Dobra mješavina izlazi, kad se miješaju različiti narodi ali dobrih osobina. A ni svi dobri narodi ne pristaju svaki uz svakoga. Romani i Slaveni daju slabu mješavinu. Germani i Slaveni dobru. Neki njemački naučenjaci drže da je najbolja mješavina Anglosasa i Nijemaca, kakvu susrećemo u Sjev. Amer. Uniji.

Veza čovjeka i prirode donosi najviše koristi, kad se zna sjediniti umna sposobnost i marljivost s djelovanjem prirode. U današnje vrijeme velikog tehničkog napretka čovjek može da više i lakše sarađuje s prirodom, ali ipak još nije jači od nje te još ne može posve zadržati njezinih zahtjeva — čovjek je njezin samo saveznik.

Priroda i površina zemlje dosta se promijenila, otkako ljudi nastavaju u njima. Prirodne sile i ljudska ruka mijenjaju lice zemlje. Erozija i denudacija n. pr. negdje trga a drugdje diže. Potresi uništavaju cijele krajeve i t. d. Povodnji u oba kamenita doba rastavili su zapadni Sudan od zemalja oko Atlasgorja, a čovjek danas sastavlja mora i t. d.

Prethistorijski je čovjek u Srednjoj Evropi doživio zadnje veliko ledeno doba, sklanjao se pred ledenjacima, što su se neprestano dizali i rasli. Slijedio je tragove rastopljenog leda, gdje se podneblje promijenilo i zelen porasla. Čovjek je doista bio u neprestanim promjenama, koje su ga silile, da im se prilagođuje i vlastitom snagom svladava. I doista je čovjek svojim umom i trudom mnogo toga vremenom u prirodi svladao te još danas svladava i mijenja. On podvodna polja i močvare isušuje, šume krči i pretvara u plodno tlo, rijeke regulira i u kanale svodi, vodu, paru i munju upotrebljuje za pogon i t. d. te neprestano nastoji, da prirodne sile što više iskoristi za čovječanstvo. A taj ga napor duševno i tjelesno očeličio i doveo do velike sposobnosti.

II. GDJE SU SE LJUDI NASTANILI.

Da se vidi, kako se ljudski rod širio po površini, treba također znati, kako se je množio, zašto se selio i kako se uopće gibao po toj površini.

Sve veća potreba zemlje glavni je uzrok svim seobama u stara — a u glavnom i nova — vremena. Ljudi su se množili, pak su im rasle potrebe prehrane i života. U staro naime doba nijesu ljudi znali neplodne zemlje pretvarati u plodne i dobro ih iskorišćivati, zato su morali nove tražiti i seliti. Seobe su bile česte. Putovi i smjerovi seoba još se i danas opažaju, jer su ostavile tragove na ljudima u krajevima, kroz koje su prolazile. Opaža se to na njihovu govoru, navikama i t. d. Vide se i napuštena naselja, koja su iseljenici podigli, ali i napustili, kad su tragali za prikladnom i dobrom zemljom. Ako su prilike u njima bile nepovoljne, ostavili bi ih, te dalje kretali, dok nijesu našli povoljnije i plodnije s boljim uvjetima života. A kad bi ih našli, nastanili bi se u njima i ostali tako dugo, dok se ne bi i u njima namnožili. Tada su politički i gospodarski slabiji ponovo morali seliti.

Ovakvih je seoba bilo već u najstarije doba pače i u doba, kad je čovjek bio posve primitivan. Dakako, da nam iz tog doba nije moglo ostati ništa zapisano, nego je ostalo samo nešto tragova, kuda je čovjek prolazio i na svom prolazu prirodne zapreke svladavao.

Osnovni je nauk o ljudima, da su svi ljudi bili u početku jednaki. S ovim se naukom slažu malone svi naučenjaci. Područje, u kojem su najstariji — pretpovijesni — ljudi živjeli, bilo je svakako negdje unutar kopna, gdje je bilo dosta hrane i vode, a nije bilo oštre zime i velike studeni. To je zahtijevalo tadašnje ljudsko stanje, jer su ljudi bili goli, neučni veslanju i upravljanju čamcima, te opskrbljivanju hranom i odjećom. Kraj, u kojem su najstariji ljudi živjeli, nikako se ne smije tražiti u Sjevernoj Americi ni na južnoj zemaljskoj polukugli.

Gdje je dakle bila prva postojbina ljudi? — Ispitivači prve postojbine ljudskoga roda drže, da je ona najvjerojatnije bila u južnoj Aziji ili u sjevernoj Africi. Neki su pomišljali i na središnju Aziju, ali ovdje je još i danas vrlo stroga zima. Naučenjaci dakle još nijesu posve na čistu, gdje je taj kraj. Kao što se ne može najtačnije odrediti starost ljudi, tako se ne će nikada moći stalno i tačno odrediti, gdje im je bila najstarija postojbina i odakle je — prema tome — prva seoba ljudi počela, to više, što danas ima malo tragova seobama, jer su putovi propali djelovanjem različnih prirodnih sila. Takav je propali kopneni put bio n. pr. od Sicilije do Tunisa, pa iz južne Azije u Australiju, zatim preko Beringova tijesna iz Azije u Ameriku, a svakako se ovamo mogu pribrojiti i hipotetične zemlje kao Lemurija, nestala zemlja među južnom Azijom i južnom Afrikom te Atlantida, među sjevernom Afrikom i Srednjom Amerikom.

Ljudi su se mogli tek u prvo povijesno doba seliti na sve strane, jer su tada zemaljske međe i razdjeljenje podneblja bile u glavnom kao i danas.

Najstarije su povijesne kulture starog vijeka potekle u vrućim oazama (natopljenim i plodnim komadima zemlje u sušnim i neplodnim krajevima te pustinjama), u kojima je bilo obilno vode za natapanje tla. Ovdje su se ljudi osposobili i podigli bogatu ne samo materijalnu nego i duševnu kulturu. Nema sumnje, da je u nizinama među Eufratom i Tigrisom te oko Nila, Gangesa i među Jangtsekiangom i Hoangho-om čovječanstvo kulturno naprijed pokročilo prije nego drugdje. Za kulturni napredak osobito je značajno, da su svi krajevi i ljudi bili jedni od drugih vrlo udaljeni, možda se nijesu ni poznavali, a da su ipak u kulturi napredovali. — Jasan je to znak, da su plodne doline među i oko velikih rijeka bile kolijevke kulture ljudskoga roda. Ovo se pojavljuje i u kasnije povijesno doba.

Pita se, da li su nizine oko velikih rijeka također u prethistorijsko doba bile tako gusto naseljene i da li su već tada bile prva središta čovječanstva? Svakako da nijesu, jer čovjek još nije mogao i znao sebe i polja zaštićivati od voda i poplava. Najstariji su ljudi voljeli prijatne doline malih rječica i rubove šuma, gdje je bilo lova i paše za pripitomljene korisne životinje.

Čovjek se u Srednjoj Evropi naselio na otvorenim zemljama, na visokim poljanama s prpovom (s prhkom zemljom od kremena i vapna), te na vapnenačkom tlu, na kojem je bilje uspi-

jevalo i dobro se razvijalo, jer mu nije smetala šuma ni velika vlaga. Šumâ na takvom tlu nije bilo, jer se ledenjaci još nijesu pomicali i svu površinu zemlje od leda oslobodili. Već u mlađe kameno (neolitsko) doba bili su tako naseljeni krajevi Moravske, Češke i Donje Austrije. U Rusiji su se također našli tragovi prastarih sjedilačkih naselja, ali iz kasnijeg doba i to na poluotvorenim mjestima među šumskim čistinama i stepskim krajevima. Stepa je davala naseljima hranu i za život potrebno, a šuma ih je zaklanjala. U Evropi se našlo još tragova ovakvim historijskim naseljima, nekoć podignutim na otvorenom ili poluotvorenom zemljištu — u srednjoj francuskoj visoravni. Stare kulture Mehika i Peru-a u Americi bile su također na otvorenim i visokim ravnima.

Ljudi, koji su se radi obrane zavukli u močvarne nizine ili šume, rascjepkali su se u malene skupine i ostali na nižem stupnju kulture. Njihovo različno obličje te govor i kultura pokazuju, da su bili u malom saobraćaju među sobom. Slična je razlika nastala i kod ljudi s krajnih tačaka kontinenata. Priroda im poništila mostove, koji su ih nekoć vezali. Kad je nestalo veze, nestalo je i saobraćaja te su ostali osamljeni. — Australija sa svojim urođenicima, životinjama, biljem i t. d. najviše se razlikuje od drugih dijelova svijeta. Razvitak na otocima uopće ide svojim vlastitim smjerom. — Australci te povučeni Hotentoti i Bušmani dosad su se najslabije razvili.

Ne može se označiti, u koje su se vrijeme podizala naselja u savanama (nepreglednim travnicima s visokom travom), stepama, šumskim čistinama i proplancima te pustinjskim oazama, jer su plemena u ovim naseljima na različitim kulturnim stupnjevima. Uostalom, dosta je u promatranju seoba, ako se može pokazati, gdje je bilo prvo središte, iz kojeg su seobe počele i kojim su se smjerom pomicale, dok su narodi, što su se selili, našli povoljne prilike za život, te da se vidi, kako su mora, velika kopnena jezera, gore, šume, pustinje, močvare i t. d. seobe sprečavale, a otvorene uske čistine pogodovale. Seobe su prolazile najviše otvorenim putovima.

U nova se naselja prenijelo prilično mnogo od kulture prijašnjih prebivališta, pa su tako sa starim središtem ostala u kulturnoj zajednici, nosila njegovo obilježje, a naseljenici su bili kao svojaci i srodnici. Pripadnici pak dvaju različnih kulturnih središta bili su među sobom *tuđinci*. — Za ljude, koji

nijesu nikakvu kulturu primili, kaže se, da su *divljaci* ili ljepše: primitivni narodi.

U novo su se prebivalište premještali cijeli narodi ili samo dijelovi — već prema tome — kako je staro prebivalište bilo nastanjeno. Došljaci su se u novom prebivalištu pomiješali sa starosjediocima, što je utjecalo na njihov tjelesni, duševni i kulturni razvitak. Duševna i materijalna kultura među njima glatko se je širila i napredovala, samo ako nije bilo zapreka, koje bi ju priječile kao nepovoljna klima, neplodno tlo i t. d. Istočno-azijski i indijski narodi bili su od unutrašnje zemlje odijeljeni visokim gorama i pustinjama, pa seobe nijesu u njihove zemlje lako prodirale, zato se njihova kultura posve samostalno razvila (n. pr. kineska). No iz istog uzroka nijesu ni oni ništa utjecali na narode u visokom gorju i u stepama Srednje i Prednje Azije. Sjeverna je Afrika bila vezana s Evropom uskim kopnom od Sicilije do Tunisa, koje je poslije uronulo pod površinu Sredozemnog Mora. U staro su se doba seobe i narodi mogli po tom kopnu pomicati s jednog kraja na drugi te doprijeti u Afriku, gdje ih je Sahara ustavila i prisilila, da utemelje nova naselja među morem i pustinjom. U unutrašnju se Afriku moglo tada prelaziti samo dolinom Nila — pak se zato držalo, da su Egipćani došli iz Nubije. Države pako Inka i Azteka na visokim poljanama Sjeverne (Mehiko), Srednje i Južne Amerike (Peru) bile su nepoznate i nepristupačne sve do otkrića Amerike u početku novoga vijeka, jer su na visokim poljanama bile u vrlo slaboj vezi s ostalim svijetom.

Što je narod u povoljnije smještenoj zemlji, bit će više pristupačan kulturi i imat će širi obzor, pak bio on brojem manji. Naselja u prašumama i u dubokim dolinama nijesu imala dostatno široki obzor, pak su ostala bez kulture, dok do njih nijesu doprla kulturna područja i spojila ih s kulturnim svijetom. Obzor prednjo-azijskih i južno-evropskih stanovnika dosezao je već u Homerovo doba daleko u tuđe narode i zemlje na zapadu i istoku, sjeveru i jugu, zato su tamošnji narodi dosegli zamjernu kulturu.

Kao granice starog svijeta označuju se Škotska i Kanarski otoci na zapadu, a Aralsko jezero (u Aziji) i Sokotra (otok kod sjevero-istočnog rta Afrike) na istoku. Među ovim granicama bilo je dosta poznate i nastavane zemlje, ali je bilo također nepoznate i nenastavane. — Germanske šume, jezera, močvarne pustinje transkaspijskih područja, pa Sahara i Atlanski Ocean,

zastirale su pogled na druge krajeve tako, da se uopće nije ni slutilo, što je n. pr. iza germanskih šuma, aralo-kaspijskih jezera, Oceana i Sahare. Poslije grčkih pisaca (Aristotel je istraživao rast Nila) i feničkih pomoraca, te nekih vladara starog vijeka malo se bavilo pitanjem, što je n. pr. s onu stranu Sahare, pa je s njezinim sjevernim počecima prestajalo znanje o svijetu. Vijesti grčkih i feničkih pomoraca o dalekim zemljama, držali su za priče. Srednji se vijek također dosta malo zanimao za zemljopis. Ali je novi vijek krenuo drugim putem, te se malone cio bavi otkrićima sve do danas. Otkrića su otkrila nepoznata daleka naselja i upoznala nas s raširenjem ljudskoga roda. Ali ona još nijesu završena, pa će jamačno još dugo trebati, dok se bude moglo reći, da je cijela površina zemlje i sva prebivališta ljudi posve istražena. Ta, Evropljani nijesu dovoljno ispitali još ni Evropu! Koliko je toga samo n. pr. na Balkanu, na Skandinavskom poluotoku, u Rusiji i t. d. tek površno poznato, a da se i ne spominju krajevi duboke unutarnje Afrike ili prašumâ na sjevernom dijelu Južne Amerike i t. d. — Da, danas je još daleko od poznavanja svih naselja i tačnog broja ljudi naročito u onim krajevima, gdje se još broj pučanstva mora tek prosječno procjenjivati.

U koje su se krajeve ljudi najteže naseljivali? U one, koji su još i sada najslabije naseljeni. Ljudi su se u najstarije doba najradije naseljivali na brežuljastim i valovitim tlima, ako nijesu bila pregusto zašumljena. Brežuljci i brda čuvali su ih od vlage i poplava. Također se već rano naseljivali na visokim gorama, pa je gospodarstvo na planinskim travnicima vrlo staro. Visoko je gorje pružalo ljudima prijatno stanovanje, zato još i danas narodi u Aziji i Evropi ne samo da u gorama žive, nego se n. pr. u alpskim krajevima nalazi i zamjerna kultura. Oštri i opori uzduh na gorama više toliko ne smeta, jer se čovjek naučio zaštićivati protiv njega. Naročito su gore nastavane, otkad su se u njima napretkom tehnike otvorili prometni i saobraćajni putovi. Tehnika je pobijedila mnoge zapreke, što su činile gorske krajeve ljudima i svijetu nepristupačnima. Rijetki uzduh još je jedina zapreka, koja nekima čini visoko gorje nepodesnim za život.

Velike rijeke, koje su se razlivale i svoju okolicu poplavile, nijesu u najstarije doba naseljenike k sebi privlačile, pa se naselja oko njih malo podizala, osim ponešto na sošnicama, u kojima su se branili od poplave. Takvih je naselja bilo i u

našoj domovini kraj obala Save. Danas je tehnika rijeke uredila (regulirala), a močvarno tlo isušila, pa se oko rijeka naselila gusta naselja. Jezera s visokom ili niskom ali čvrstom obalom odvajkada su privlačila ljude, da se oko njih nasele. Ljudi su se doista naseljivali ne samo oko njih nego i na njima, gradeći također na jezerima blizu obala kuće na sošnicama, lovili ribe i branili se od neprijatelja i zvjeradi.

Velike i neprohodne šume, mora i pustinje najviše su u staro doba priječile rasprostranjivanje i naseljivanje. Oni su dugo rastavljali narode, dok otkriće nepoznatih zemalja i napredak tehnike (karavane, željeznice, automobili, parobrodi, zrakoplovi i t. d.) nijesu prijašne zapreke svladali i učinili od njih važne spojne puteve (n. pr. more) među dijelovima svijeta.

III. MEĐE LJUDSKOG RODA

Naseljeni prostori na površini zemlje nazivlju se *ekumena* (od grčkog: oikumene t. j. hora ili ge = naseljena i obrađivana zemlja).

Čovjek se već odavna rasprostr'o malone po cijeloj površini zemlje, a svojim se umom vinuo i poviš nje te dopr'o daleko, kamo tjelesno nije mogao doseći. Dosegao je ća do sunca i zvijezda, da ih ispituje i sazna, što su i što je na njima. Čovjek nadalje istražuje i spoznaje slojeve uzduha u visini, a vrtanjem je saznao — bar u gornjem dijelu — što je u zemlji. Ni mora nijesu čovjeku ostala nepoznata. On im je izmjerio dubine te upoznao život u moru sve do njegova dna. Da, čovjek je svojim umom obuhvatio sav svemir. Ali ipak sve ovo nije njegovo prebivalište, on je stanovnik površine zemlje, pa je kao takav dopr'o već otprilike 1500 godina prije Krista malone u sve danas poznate krajeve osim polarnih.

No nije samo čvrsta zemlja — kopno — čovjekovo prebivalište nego su i vode. Kuće na sošnicama bile su nad jezerima i rijekama, a u Kitaju još i danas dosta pučanstva redovno živi samo u čamcima na vodi, da uštedi i onaj komadić zemlje, što bi trebao za kuću. Danas su pače i mora postala ljudskim prebivalištem. Znatan naime broj ljudi stalno živi na moru, ploveći mjesecima i godinama po svim oceanima, pa se u najnovije doba i površina oceana pribraja u čovjekovo prebivalište. U prebivalište se još broji i visoko gorje, na koje dolaze mnogi planinari, za koje se pače nastambe grade. Ne broje se u ljudska prebivališta močvarni krajevi i slane stepe, jer u njima ništa čovjeku za život potrebno ne uspijeva. Na jugu dosežu prebivališta malone do krajnih rtova zemlje.

Vrlo je teško odrediti tačne međe ljudskih prebivališta, jer se neprestano mijenjaju. Stalna prebivališta na sjeveru Evrope najdalje dopiru do Islandije t. j. do 78° a u Aziji do 72° sjev. šir. U novo se doba također otoci Spitzbergi u Sjev. Ledenom Moru pribrajaju u ljudska prebivališta, jer su se ondje podigle

rudarske kolonije radi obilja ugljena. Eskimci se u ljetu lovom vrlo daleko udaljuju od svoga stalnog prebivališta, osnivaju drugo privremno prebivalište i tako privremeno pomiču granice na sjever. Lovci zlata naselili su Aljasku i puste krajeve Arizone, a mirodije privukle su ljude i podigle naselja na nenastavanim otocima. Oluje u staro doba naseljivale su prazne otoke Polinezije, kad su na nje zabacivale brodove i pomorce. Otkad se pak pomorstvo u novo doba razvilo, naseljeni su malone svi otoci. Prebivališta na planinskim travnicima dosežu ljeti mnogo više nego zimi, kad nema na njima pastira sa stokom. Ali se mnogi ljudi uopće više ne vraćaju s gora nego ostaju na njima kao stalni naseljenici. Najviša su naselja do 5.300 m. u Peru i Boliviji u Južnoj Americi. No ovakva visina nije zgodno mjesto za redovno nastavanje radi nepovoljnih životnih naročito uzdušnih prilika, pak su ljudi ondje dosta nerazviti i zakržljali. Među se dakle naselja neprestano mijenjaju.

Među nastanjenim prostorima ima dosta i nenastanjenih područja. U starom je vijeku bilo nastanjeno oko 130 milijuna km² (Wagner) dok današnji istraživači (Ratzel) misle, da ljudi zapremaju prostor od 450 milijuna km² t. j. do 90% površine zemlje, jer se u ekumenu broji i nenastanjeni ali prikladni za stanovanja prostor. Od ovoga se odbijaju pustinje i visoko gorje, močvarni prostori i slane stepe.

Čudnovato je, da su Evropljani, prodirući na zapad, našli sve otoke Atlanskog Oceana nenastanjene. Färöerski otoci naselili su se u šestom, Islandija u osmom, Madeira i Azori u četrnaestom, Kapverdski otoci u petnaestom stoljeću. Bermudas i Falklandski otoci naseljeni su još kasnije — dok su veći dio otokâ na Tihom Oceanu odavna prije naselili vrsni pomorci Malajci i njihovi srodnici te ih tako priveli u ekumenu. New-Zealand, Uskršnji i Hawajski otoci bili su na najkrajnjim tačkama kao kolonijalno područje Malajaca. Nekoji su otoci bili nenastanjeni, pa su ih pohađali samo u vrijeme ribolova, ali tragovi ljudskog boravka pokazuju, da ipak nijesu bili posve nepoznati i nenastanjeni, premda su dosta udaljeni, dok n. pr. Galapagos-otoci nijesu bili nastanjeni, premda su u neposrednoj blizini američke obale. Na sjeveru su se odvažni pomorci Eskimci raširili preko širokih prostora tako, da danas nastavaju od poluotoka Čukčâ u Sibiriji do Grönlanda i najsjevernije Amerike u tundrama (močvarnim lišajem i zakržljanim zelenjem obraslim poljanama) i na obalama polarnoga mora.

Najvjerojatnije je, da je Amerika naseljena iz sjeverne Azije preko Beringova tijesna. Došljaci su najprije došli u Aljasku. Bili su od žute rase. Crvena je rasa jedna mladica žute rase, kojoj je Azija domovina. Najvećma je ekumenu proširio Kristofor Kolumbo, koji je Atlantskim Oceanom svezao Evropu i Ameriku i time podigao oba kontinenta, čim je zapadna Evropa, koja leži na Atlantskom Oceanu dobila svjetsko prvenstvo.

Evropski pomorci podigli su u novom vijeku vezu i među Afrikom i Australijom te s Tasmanijom i New-Zealandom u Indijskom Oceanu. Madagaskar je doduše bio na obje strane već davno nastanjen, ali Maskareni, Seychelli i Čagos otočje nije, jer jake struje i oluje nijesu im dopustile ni približiti se. Obala južne Australije bila je Evropljanima nepristupačna, a istočni je zaliv Australije ostao nepoznat i onda, kad je otok New-Zealand bio već oplovljen. Norfolk nije bio još g. 1856 nastanjen, a pleme Maori uselilo se je u New-Zealand sa sjeveroistoka jamačno sa Samoa-otočja. Južni rtovi na svim dijelovima zemlje još su danas malone osamljeni, a plemena, koja na njima žive, razvila su se svojim osebnim razvitkom i ostala na niskom stepenu kulture.

Kako je naprijed rečeno, uzimaju se južni rtovi kontinenata kao južna granica ekumene. Ona doseže razmjerno do niskih geografskih širina, prosječno ispod 40° juž. širine. Podneblje je ovdje znatno oštrije nego na sjevernoj poli zemlje, pa Evropljani mogu na njima teško izdržati, zato ovi krajevi od najveće česti nijesu ni proputovani. Ledenjaci ondje sežu upravo do mora.

Na sjevernoj poli zemaljske kugle ide ekumena daleko na sjever prema polu, jer ondje živi dosta pučanstva, raspršenog po Grönlandu, Sjevernoj arktičkoj Americi i po obalama mora. Ali ljudi ovdje vrlo teško žive. Na zapadnoj strani Grönlanda nije smrznuto, zato u njoj dosežu naselja i dalje od 78° sjev. šir. Ovdje uopće nije tako studeno kao na Antarktici, a plima i oseka rano s proljeća led razbija. Na zapadnoj strani uspijeva pače i korun, a ljudi žive ljeti od lova na sobove — zimi na tuljane. Istočna strana Grönlanda nije na sjever tako daleko nastanjena, jer je na njoj veća studen uslijed hladnih morskih struja. Usto je država Danska, kojoj Grönland pripada, preselila razasute stanovnike sa sjevera u južnije krajeve.

Otoci na sjeveru Azije nemaju stanovnika, jer nemaju uvjeta za život, pače su neki napušteni kao Novosibirski otoci i sjeverni

dio Tajmir-poluotoka, na kome je rt Čeljuskin, najsjevernija tačka azijskog kopna. Na deltu (ušće rijeka s više riječnih rukava) velike rijeke Lene dolaze ljudi samo ljeti, jer je inače smrznuta, a na rijeci Jeniseju Fr. Nansen našao je najsjevernija naselja pod 72° sjev. širine. Nomadi u sjev. Aziji sele po svim prostorima sjeverne Azije radi prehrane sobova, jer se rijetko vraćaju u popasene krajeve, budući da na tundrama nova mahovina tek za više godina naraste. Druga malena plemena sjeverne Sibirije zadržavaju se opet na počecima šuma, a tako i Indijanci u Americi. Otoci Novaja Zemlja i Kolgujev pohađaju se samo ljeti, a pokušaj da se u Novoj Zemlji podigne stalno naselje sa stalnim pučanstvom nije uspio radi leda. Spitzbergi su pako pribrojeni ekumeni radi ugljena, koji se svaki pet mjeseci može izvoziti. Na ovom najmlađem naseljeničkom prostoru ostaju radnici i u zimi kraj —40° temperature. Naselja su na Spitzbergima otprilike istog smještaja kao i ona na Grönlandu kod Smithovog tijesna t. j. na 80° sj. šir.

Granice se ljudskih naselja tačno ne podudaraju s granicama obrađivanja polja i prostora, u kojima rodi ljudska hrana. Stanovnicima n. pr. dalekih otoka i smrznutih zemalja hrana se obično mora dovoziti. Industrijski veliki gradovi također su daleko od mjesta, odakle im dolazi hrana. Zato industrijska mjesta moraju biti na prometnom putu. Isto je i na gorama. Zato su na njima nastambe na pristupačnom mjestu radi dopreme hrane. Također ni prebivališta na visokom gorju ne broje se u stalna nego u privremena. Tako se ni sezonska (za neko vrijeme), lovačka i slična naselja ne mogu pribrojiti u ekumenu, pa je zato vrlo teško u ovakvim krajevima povući tačnu među stalnih ljudskih naselja. Usto visoko gorje nije općenito još potpuno ni ispitano. U evropskom se gorju još može prilično tačno odrediti međašnja crta ekumene, ali u gorju drugih dijelova svijeta ona je tek konbinirana po različitim putopisima, bilješkama i crtarijama putnika i istraživača, što nije uvijek baš najtačnije. A i sam pojam visokog gorja, te visokog naselja, međe i t. d. vrlo je različit, jer se općenita visina različno uzima, a po njoj i međa gorskog dijela ekumene. U Alpama se uzima visina do 2.500 m., u Dinarskom gorju do 1.600 m., na Kavkazu preko 2.500 m., u Jemenu preko 2.000 m., dok u Abesiniji još na 2.800 m. ima ratarskih polja. U Tibetu leži Lhasa 4.000 m. Quito, glavni grad Ekuadora leži 2.800 m. Granica naselja (ekumene) na strani Velikog Tihog Oceana u Južnoj Americi doseže

i do 5.300 m., ali — kako je rečeno — ondje nije najpovoljnije po ljudski život i zdravlje.

Prirodno je, da granica naselja na visočinama nije ravna crta nego krivulja s dosta zavoja, jer se i visočine nijesu smjestile u ravnoj crti, a ni klimatske prilike, sunčane zrake, vjetrovi, mjesta zaklonita od kamenitih i snježnih usova (lavina) nijesu u jednoj crti. Nadalje hrana, voda, drva, pristupačnost i t. d. sve se to ne nalazi poredano u ravnoj crti, zato su se i naselja u gorju razvila u krivuljama. A kad se ovom pribroje još povijesni, gospodarski, etnografski i drugi uzroci, koji odlučuju kod osnivanja naselja, tad je još jasnije, zašto granice gorskih naselja ne teku u ravnoj crti.

Doista je teško posve tačno odrediti međe ljudskih naselja — ekumene.

IV. PRAZNINE U NASELJENOM PODRUČJU

Nestalna naselja kao pastirska i turistička na najvišim gorama te pojedinačka naselja u blizini sjevernog pola posve se ne ubrajaju u ekumenu. Ona su kao samački otoci ili osamljena mala naselja izvan ekumene. Ni krajevi na rubovima pustinja, močvara i šuma s ono nekoliko slabih naselja također se ne mogu pribrojiti u redovne nastanjene krajeve. Nigdje se tako jasno ne vidi, što je nastanjen, a što nenastanjen kraj kao u dolini Nila i uopće ondje, gdje sušno i vodom oskudno kršno tlo graniči s masnom i vodom obilnom zemljom.

1. G o r j e. — Kad gledamo nastanjena i nenastanjena područja u gorskim krajevima, odmah vidimo, da su ravnice podno gore nastanjene, dok goli i zašumljeni vrhunci te strmine da nijesu, a tako da nije nastanjeno ni dno u dolinama sličnim lijevku. Što idemo više ili dublje u unutrašnjost gorja, naselja su sve rjeđa, dok ih naposljetku posve ne nestane, a ako ima još pokoje naselje, maleno je — tek radi prolaza, putova i cesta, kojima se u prošlosti i sadašnjosti putuje. Često u dolinama na povoljnim mjestima, gdje je promet i ima polja za obrađivanje, duž jednog kilometra stanuje i do 300 ljudi, dok na najvišim ili osamljenim tek 12—14 ljudi na kilometru (Reishaber). Rijetko je koje naselje uz cestu u visokom gorju veće, osim ako je na starim glavnim cestama, kojima se prolazi iz kraja u kraj. Većina je alpinskih klanaca tek prolazno nastanjeno područje, u kojima su obično smještena svratišta i konačišta te kolodvori, stražarnice i slično.

Sunčana je strana mnogo pogodnija za podizanje naselja u gorju od sjeverne i zato su se na njima razvila stalna naselja mnogo dalje uvis, nego na nesunčanoj strani, koja često i nije nastanjena. Budući da se putovi u staro doba nijesu gradili u prosjeklinama i na dnu dubokih dolina, nijesu se u njima podizala ni naselja, pa je tako mnogi kraj ostao nenastanjen i neobrađen, premda je okružen dobrim tlom, koje bi davalo dovoljno hrane, da su ga iskrčili i obradili. Duboke se doline,

prosjekline, klanci i t. d. izbjegavale također radi hajdučkih napadaja, kojih je dosta bilo u staro doba.

Velika čest površine u visokom gorju nije u zimsko doba nastanjena. Zanimljivi su postoci praznih područja u Alpama. U švicarskim Alpama nije 37% uopće nastanjeno, ljeti je nastanjeno samo 39%, a ekumeni stalno pripada samo 24%. U Retijskim Alpama nije zimi nastanjeno 84%, u Dolomitima 70%, u Turama 78% površine. Štajerske su Alpe dobro nastanjene, jer od Norijskih Alpa pripada ekumeni 62%, a u južnoštajerskom gorju 88% cijele površine (Krebs).

U visokom gorju na Balkanskom poluostrvu obično nema iznad 1500 met. stalnih naselja, nego se nalaze samo stočarska, ljetna nestalna prebivališta t. zv. katuni. U gorju ispod 1500 m. javljaju se stalna prebivališta naročito u dolinama, na prijevojima, podnožju planinâ i t. d.

Obično kroz nenastanjena područja u visokom gorju i preko njihovih najviših vrhunaca teku političke međe susjednih država. Tako je tekla preko vrhunaca Dolomita i alpinskih gora međa bivše Austrougarske Monarhije i Italije, a danas među Italijom i Jugoslavijom u Jul. Alpama te među Jugoslavijom i Albanijom i t. d.

2. P u s t i n j e. — Voda je potrebna svim živim stvorenjima. Bez nje je veliko zlo. Nijedna oskudica nije tako teška kao od pomanjkanja vode. Životinja bez vode pogiba ili bježi iz takvog kraja, a čovjek, ako baš nužno mora ostati u bezvodnom kraju, svim će silama i sredstvima nastojati te će sve upotrebiti, što je ljudski um pronašao, da toj oskudici doskoči. Ako joj ne može doskočiti, napustit će dotični kraj!

Veliki su sušni prostori među obratnicima. Ondje naime pušu pasatni suhi vjetrovi prema zapadnom kraju sredine zemlje (ekvatora). Zato su krajevi u području pasatnih vjetrova veoma suhi, a naročito na zapadnim stranama. Radi suše i oskudice vode nije naseljena južno-zapadna Afrika, unutrašnja Australija, pustinja Atakama u Čile-u te južno-zapadna strana Unije i sjeverozapadni Mehiko.

U starom se svijetu pustinjski pojas proteže od Atlanskog Oceana preko Sahare, Arabije, Irana do unutrašnje Azije. Narodi su putovali kroz ove krajeve uskim kopnenim putovima, koji su bili više prolazne staze nego pravi putovi. Takvi su prolazi išli kroz Džungeriju i Tarimsku zavalu, a bilo ih je i u Afganistanu, Mezopotamiji i Egiptu. Njima se putovalo i pro-

lazilo kroz područje široko dvije tisuće kilometara. Kad su se počele upotrebljavati deve za promet po pustinji, služile su oaze i osamljeno gorje kao uporište u putovanju. Ali ovi putovi i promet nijesu bili dovoljni, da svi narodi i plemena, što su živjela razdijeljena pustinjskim pojasom dođu u saobraćaj s ostalim svijetom, pak su tako ostali odijeljeni i posve se različito razvili od ostalih naroda. Radi toga su se različno razvili i Berberi od sudanskih naroda, a crnački narodi od prednjoazijskih. Pustinje i visoko gorje sa sjevera osamljuju također Indiju.

U pograničnim pustinjskim područjima ekumena se drobi u rijetka i mala naselja. Još na počecima pustinjskih područja ima gušćih naselja, no u središnjim područjima naseljene su samo oaze, koje su to sličnije otocima na moru, što su dublje u pustinji i udaljenije od drugih oaza. Radi osamljenosti ljudi su se i na oazama razvili s posebnim duševnim i tjelesnim svojstvima — oni su mali svijetovi za sebe. Premda karavanski putovi vežu pojedine oaze među sobom i sa svijetom, ipak nema jače kulturne ili političke veze među njima, jer saobraćaj nije stalan i redovan. Istom kad budu prazni prostori svladani stalnim i redovnim prometom, moći će se i u pustinjskim prostorima osnovati stalnije i veće države.

Na nekoliko se mjesta u pustinjama i pustinjskim područjima pokušavalo, da se uveća prostor za stalno prebivanje. Pokušavalo se to kopanjem zdenaca. U pustinjama naime ima dosta vode pod površinom. Arapi, tisućljetni stanovnici pustinje, dobro znaju mjesta, gdje se nalazi voda i koja bi bila zgodna za kopanje zdenaca, jer samo na takvim mjestima mogu saditi datulje. U Farzistanu na Perzijskom zalivu nalazi se cijela mreža podzemnih vrlo plitkih vrela i potočića, u kojima se voda sabire. Stari su narodi u sušnim krajevima dobro umijeli vodu upotrebljavati. To se najbolje vidi iz rada Egipćana i stanovnika Mezopotamije. Sprave, kojima su oni svoje suhe zemlje navodnjivali i pretvarali u plodna tla, osnovica su prvim ljudskim kulturama i prvim kulturnim državama na svijetu, koje su baš u ovim krajevima niknule i izrasle. Cio se kraj stotinama prokopa natapao, a uz prokope su nicala gusta naselja. Gdje su prestajali prokopi, počinjala je stepa, koja se vremenom pretvorila u pustinju.

Nasljednici kulture istočnih naroda — Grci i Rimljani, a poslije Arapi — prenijeli su umijeće natapanja tla u južnu Evropu, naročito u Španiju i Siciliju te podigli njihovu plodnost

i tako ekumeni mnogo pridonijeli. Arapi su stekli velikih zasluga za Evropu, naročito za Španiju i Siciliju, da ne spominjemo njihovih zasluga u starini i za druge krajeve pod njihovim gospodstvom. Što su činili u starom vijeku Egipćani i Mezopotamci, u srednjem vijeku Arapi, to su u novo doba nastavili narodi, pretstavnici savremene kulture pomoću nove tehnike. Pomoću arteških zdenaca stvorili su nove oaze. Zapadnim se dijelom Sahare gradi željeznica, koja je djelomično već i izgrađena. Na njoj će svaka postaja biti mala oaza, natapana arteškim zdencima. Englezi su u Indiji i Egiptu podigli sprave i uredbe za natapanje, pak su danas doline Gangesa i Nila najplodniji krajevi svijeta. Jugoistočnu i zapadnu Australiju te južnu Afriku natapaju također arteškim zdencima i prokopima iz rijeka, te pretvaraju i ove sušne krajeve i stepe u žitorodna polja, te umnažaju blagostanje ovih zemalja, poznatih s dijamanata i zlata. Unija je također dosta sušnih krajeva na zapadnoj strani Sjeverne Amerike natopila i pretvorila u plodno tlo, na kojem se podigla naselja, pak se time proširio prostor ljudskih prebivališta.

Ali se ipak nikada ne će moći svi pustinjski krajevi pretvoriti pomoću tehnike u potpuno nastavanu ekumenu. Nema svuda dostatno vode. Pače i vode pod površinom u pustinjama sve više nestaje, a s njom i natapanje biva sve manje, jer je vrela već dosta iscrpljeno, a s njima nastanjenih krajeva opustjelo, jer se njihovi stanovnici morali preseliti u krajeve, gdje ima vode. Voda se — istina — može i iz daljine dovoditi u sušne krajeve, samo ako je uopće ima ... U sušnim krajevima nema vlage, koja bi se u vodu pretvarala i potrošenu nadomještivala . Često je uz malu količinu vode u sušnom kraju prebivalo nekoliko malenih urođeničkih plemena. A kad su počeli otuda vodu odvoditi, da njome natope bližnji sušni kraj, dogodilo se i to, da je uopće nestalo vode, a s njome i urođeničkih naselja. Tako je oboje stradalo: uništili su stara naselja, a druga nijesu mogli podići. Stalna su dakle naselja samo uz stalnu vodu.

3. S t e p e. — Na pustinje se nadovezuju stepe. U njima ima dostatno vlage za bilje, ali ne uvijek za ljude i životinje. No potpuno su nenastanjene samo slane stepe (u kojima nema trave, jer sol izbija na površinu zemlje). Ako u neslanim stepama ima vode, prebivaju u njima nomadi, jer po vodi nalaze sve potrebno za svoj način života i privrede. Premda je u stepama razdjeljenje naselja pravilnije nego u pustinjama, ipak ni u njima nema gušćih naselja. Gdje ima više vode, ima i više

naselja, a gdje nema vode nema ni naselja kao što i u pustinjskim krajevima. Na visokim ravnicama Španije, Apulije, na kršu i t. d. gušća su naselja uz dosta vode, slabija uz malo vode, a nema ih, gdje nema vode. Pače i tamo, gdje se inače tlo pribraja u poljodjelsko, ostale su mnoge površine nenastanjene radi pomanjkanja vode, kako je nekoć bilo u Ugarskoj, Rumunjskoj, Južnoj Rusiji i t. d. A kad su se kroz ove krajeve prokopali kanali, i oni su se ispunili naseljima, gradovima, pače i velikim gradovima, te je procvao bujan život na nekdašnjim praznim stepama. Da se dakle u stepama podignu stalna naselja, potrebna je voda. Uz nju ljudi dižu stalna naselja, napuštaju selilački život, pastirsko zanimanje i privredu te se s poljodjelstvom sljubljuju.

4. Šume. — Šume i šumski krajevi sporo su se i mnogo kasnije naseljivali. U sjevernoj Evropi, sjevernoj Australiji, u području Konga i Amazonke još ni danas nijesu ni izdaleka svi krajevi naseljeni. Kad su u davnini Lape potisnuli iz tundra, naselili su oni zašumljene visoke ravni Skandinavije. S njima se naseljivanje šumskih krajeva ovdje završilo, jer se Švedi danas sele na sjever u šume tek privremeno, jedino radi pašnjaka. Švedi rijetko kada krče šumu, da se u njoj stalno nasele.

Šume još i danas ljude rastavljaju i raspršavaju, zato je u njima mala gustoća i niska kultura. Gušća se šumska naselja dižu samo uz nasipe te na mjestima, koja je priroda zaštitila od poplave, zatim na šumskim proplancima i na suvljim smještajima. A budući da stanovnici šumskih naselja — kao i oni na udaljenim oazama — nikada ili vrlo rijetko dolaze među sobom u saobraćaj, ostali su rascjepkani u dosta malenih plemena s različitim jezicima i kulturama. Na Xingu, pritoku Amazonke i Roroini u Guyani počeli su ljudi tek sada prelaziti iz kamenitog doba. Od viših je kultura u šumskom području bila jedino kultura u Yukatanu u Središnjoj Americi, ali po svoj prilici u suvljem razdoblju, jer se i danas indijansko pleme Maja potiskuje na suvlji otvoreni kraj.

Prava je prašuma neprohodna. U njoj nema dostatno ni hrane, pa i zato ima u njoj vrlo malo ljudskih naselja. Iz zemlje se ne može ništa dobiti, a životinje, bilje i drveće, što rodi hranivim plodovima, nije po prašumi najednako razdijeljeno. Od česa bi ljudi živjeli? ... Srednjoameričke gorovite zemlje također su slabo naseljene. Nije to radi velikih visina nego što su neprohodne radi vlažnog i močvarnog tla. U ravnim se prašumama ne može dnevno prevaliti više od četiri do pet kilometara,

osim ako se naiđe na put, što su ga slonovi prokrčili i veliki šumski medvjedi utrli. Gorska plemena u južnoj Indiji nastavaju kao i Indijanci Sjev. Amerike u prorjeđenim gajevima, na šumskim počecima i čistinama te krčevinama. Brojnija su naselja na krajnim dijelovima šuma, a osobito su se ljudi rado naseljivali na otvorena područja među šumom i stepom, pa se ondje nalaze vrlo stara ljudska naselja.

Danas ima još netaknute prašume u sjeveroistočnom dijelu Unije, u južnoj Pensylvaniji i drugdje. U Braziliji, u području rijeke Amazonke ima još prašuma, koje su istom u zadnja desetljeća počeli Nijemci krčiti, dok su se Portugizi i crnci naselili na otvorene poljane — campi — zvane.

Kad se šuma pretvara u plodno tlo i nastanjeno zemljište, treba najprije stabla srušiti. U staro bi doba šumu spalili, da se tako stabla unište. Tako su radili u staro doba Južni Slaveni u Evropi, Bantu-crnci na Sudanu i Veda pleme na Ceylonu (gdje je bilo previše šume). Danas, kada je drvo potrebno u ljudskom gospodarstvu, šume se dakako više ne pale nego sijeku. Ali se tlo isječene ili spaljene šume ne može odmah obrađivati, nego se moraju prije panjevi i šikarje ukloniti, tlo izravnati i preorati, a tek tada će se moći novo polje obrađivati i kuće na njem podizati. Tad će se iskrčena šuma moći ekumeni pribrojiti.

U istočnoj i južnoj Evropi bilo je prije mnogo više šuma nego danas. Krčili su ih iz nužde i pretvarali u zemljišta za obrađivanje. Tako su mnogi krajevi u istočnoj i južnoj Evropi ostali bez šuma. Naročito je južna Evropa vrlo oskudna šumama. Tri su glavna razdoblja u krčenju šuma: u šestom, devetom i trinaestom vijeku. Osim ljudske ruke umanjuju šumske prostore i prirodne nedaće, kao u našem Primorju i Dalmaciji, gdje bure i bujice odnose šumsko tlo. Goli Velebit i Dinara teško se ponovo zašumljuju, a njihova goloća je uzrok, da se ono malo plodna tla po njima ne može lako održati. Kolikom mukom tamo čuvaju mrvice zemlje, što ju stanovnici golih krških krajeva često na svojim leđima nanose za vrtić ili vinogradić.

Krčenjem se šuma znatno doprinijelo širenju ljudskih naselja i smanjivanju praznih prostora. Golemi napredak Rusije ide uporedo s prorjeđivanjem šuma i zapremanjem stepa. U nekim pokrajinama, n. pr. u Orenburškoj guberniji oko južnog Urala za nekoliko se desetljeća na milje šumskog tla pretvorilo u otvoreno (nezašumljeno) zemljište. U zemljama na južnom dijelu Baltičkoga Mora i u sjevernoj Njemačkoj ima još samo

šumskih otoka, dok šumskog pojasa više nema. Tako su svuda u evropskim gorama, naročito na sunčanoj strani, pojasevi šuma suženi, te se u mnogim krajevima planinski travnici dotiču žitnih polja, nastalih na prijašnjem zemljištu šuma. U Sibiriji i Kanadi tek se počelo krčenjem sjevernog šumskog pojasa. Japan je svojim pobjedama proširio svoje gospodstvo na polarne šume prema sjeveru na Jesso i Sahalinu, a prema jugu na tropske šume na Formosi. Stari stanovnici ovih zemalja nijesu znali, što bi počeli s ovim šumama i kako bi se već branili od njihovog bujnog rasta i množenja. Novi gospodari odmah su počeli nepotrebne dijelove šuma krčiti i pretvarati u plodno tlo, pak se može nadati, da će preduzetnom Japanu uspjeti ova područja pretvoriti u dobro tlo za obrađivanje, na kojem će se ljudska naselja množiti. To se već provelo u Ceylonu, Javi, Mauritiusu, Reunionu te u nekim krajevima u Guatemali, koji su već djelomično izgubili prvobitno šumsko obilježje, a vremenom će se provesti i u Indiji te tropskoj donjoj Africi i Južnoj Americi.

5. J e z e r a i m o č v a r e također se ne mogu pribrojiti nastanjenom prostoru (ekumeni). U zemljama s močvarama i jezerima kao n. pr. u Finskoj ima mnogo nenastanjena prostora. Naselja na baltičkoj jezerskoj ploči često su smještena samo na jezerskim kopnenim prevlakama. Regulacijom vodâ u kulturnim zemljama sve više nestaje podvodna i močvarna tla. U Jugoslaviji ima također dosta močvarna i podvodna tla osobito kraj rijeke Save, Dunava, Tise i Drave, a i drugih malone svih većih rijeka i rječica, koje se nadaleko razlivaju, ostavljajući bare i močvare. Kod nas je uopće vrlo malo regulirano. Ljudi se čuvaju močvarnih mjesta radi nezdravog podneblja i ondje, gdje bi inače samo tlo dopuštalo, da se nasele. Tako je n. pr. u području marema (podvodnih polja uz morsku obalu) u Toskani. Danas se one isušuju. Isušivanje podvodnog tla i pretvaranje u zemljište za obrađivanje i naseljivanje počelo je znatno kasnije nego krčenje šuma. Na malenim su se područjima već prije postigli lijepi uspjesi u isušivanju močvara, kanalizacijom i podizanjem nasipa. Talijani su nasipavanjem i isušivanjem močvara u dolini Pada i na drugim mjestima dobili mnogo plodna zemljišta, na kojima se podigla gusta naselja. Holandija je zemlja kanala i nasipa, a nedavno su isušili dio velikog Zuiderskog jezera i dobili veliki kompleks plodna zemljišta. Na njemačkom je teritoriju istom Fridrih Veliki po stalnom planu dao isušiti močvarno tlo oko Odre, Warthe i Netze. Sprevska je šuma također do novijeg doba

bila močvarna i nepristupačna, jer se inače ne bi sačuvalo malo slavensko pučanstvo među tolikim Germanima. Velike močvare oko Pripeta u Volhiniji postale su prohodnije i pogodnije za ljudska naselja, dok velike močvarne šume u Sibiriji i na Labradoru još nijesu naseljene, pak se ne mogu ubrojiti u nastanjene krajeve i t. d.

Područja plavljena od rijeka također se ne ubrajaju u nastanjeni prostor. Ona su i u starini rastavljala ljude i plemena i nijesu dopuštala, da se na njima razviju brojnija naselja. Zato se u Evropi, Americi i drugim dijelovima svijeta dižu uz rijeke nasipi i brane, koje vodu u riječnom koritu drže, da ne plavi i ne uništava polja i naselja svoga područja. Koliko poplave smetaju razvitku okolice i cijelog kraja, vidimo i u našoj državi, gdje Sava, Dunav, Drava, Tisa i druge još rijeke i rječice na tisuće jutara zemlje redovno poplave, te na njima ništa ne uspijeva osim možda trava. U krajevima izvrgnutim poplavama rijetko se podigla naselja (u najnovije se doba n. pr. moralo cijelo selo Rača u Slavoniji premjestiti sa svoga dosadašnjeg smještaja, jer se od poplava nije više moglo braniti) a ukoliko ih ima, nalaze se na malo obrežnijem mjestu, te su za poplave posve od svijeta i saobraćaja odrezana, dok voda ne opadne. Ovakvih pojava ima također u Rusiji, Poljskoj — svuda a da se ne spominju velike poplave Nila, kanadskih i sibirskih rijeka, te onih u Gran Chacu u Južnoj Americi, gdje je u proljeće sve pod vodom — od Amazonke do La Plate.

6. Morske obale. — Vrijednost i korist rubnog položaja, o kojem smo već govorili kod šumskih i travničkih zemalja, privukle su naseljenike i na morske obale, pogotovu, otkad je more postalo vrelo za blagostanje i jakost naroda. Svako mjesto na obali nije naseljeno. Naselja obično nema na obalama kraj plićina ili na posve pustim, jer se ondje teško živi. Pećinski otoci na krajnjem sjeveru, koralni grebeni (rifovi) u tropskim morima, močvarni morski rubovi s gustim tropskim grmljem nikako nijesu za ljudska naselja. Tako i sjeverozapadna obala Afrike nije prikladna za naselje, jer su saharski vjetrovi na njezine obale Atlantskog Oceana nanijeli pijesak iz pustinje i izravnali površinu mora i Sahare, dok istočni Grönland zatvaraju ledena brda. Nijedna od ovih vrsta obala nije pogodna brodarstvu, zato na njima nema naselja ili su posve rijetka. Gdje ribarstvo nije potrebno za prehranu kao na nekim tropskim

morima, tamo ni morska obala ne privlači ljude kao ni izložena neprestanim olujama.

More s povoljnom obalom mnogim je narodima život i jedino polje privrede. Za to ljudsko umijeće i tehnika posvećuje morskoj obali naročitu pažnju, pa su mnoga mjesta na morskim obalama učinili pristupačnima, dignuvši uz nju velike gatove (mula), razbijače valova, skladišta, pristaništa i t. d. Tehnika također gradi umjetne obale i luke te mijenja prirodno lice obala. Ona je kraj mnogih obala morske plićine isušila i učinila od njih plodne krajeve, koji se brzo naselili. Isušenjem spomenutog Zuiderskog jezera u Nizozemskoj proširila se ekumena za 212.000 hektara.

Ali more i morske sile na dosta mjesta razorno djeluju na obalno kopno i često oštećuju ljudska primorska naselja, da se njihovi stanovnici moraju odlučno od njih braniti. Obala Helgolanda, otočića pred ulazom u hamburšku luku, čuva se jakim zaštitnim zidovima proti jakoj plimi i pomicanju pruđa. Jednako je i na nekoliko obala Engleske. Uz ove najpoznatije ima i drugih obala, što ih izdržava ljudska volja i snaga pomoću tehnike. Inače propadaju mnoge obale po svijetu kao n. pr. na polinezijskim otocima i to sve radi jake plime ili mlatanja morskih valova, premda su im temelji od čvrstog koralnog vapnenca. S njima propada i dosta ljudskih prebivališta.

Što više kroči kulturni i civilizacioni napredak, što se više usavršavaju tehnička sredstva i primjenjuju na lice zemlje, to se sve više i neobrađeno zemljište pretvara u obrađeno, šire se nastambe i ljudska prebivališta, a s njima i ekumena.

V. POJEDINA NASELJA

U prijašnjem se članku vidjelo, da praznih prostora biva sve manje pretvaranjem tla u zemljište za obrađivanje. No ipak će svakako i u buduće mnogi krajevi ostati narijetko naseljeni, a dosta površine uopće ne će biti nastanjeno. Ali je stalno, da više ne će biti ni toliko pustoši, a »desertae silvae — puste šume«, koje su bile još srednjovjekovnim piscima »montes horridi — strašne gore« ne će ljude toliko odbijati. Nitko se više ne će bojati strašila iz močvara i glibova, koja su živjela u mašti naših predaka. Šume će se krčiti i kroz njih sjeći putovi, močvare isušivati, ali ljudi će se na nova zemljišta naseljivati, da ih obrađuju i po njima sade korisno bilje i drveće.

Nažalost, još nema tačne zemljovidne karte, koja bi nam potanje pokazala, koliko je prolazno i trajno nastanjenih prostora bilo u pojedinim vremenskim otsjecima. Iz nje bi se vidjelo, kako su se unatoč prirodnim zaprekama pojedini narodi i plemena širili, svoja si prebivališta zaokruživali i s drugima se sjedinjivali. Tako su se velikim poteškoćama naseljivali veliki zemljišni prostori u Argentini (osobito njezin zapadni dio), te u Čile-u i drugdje. Željeznice kroz Pampas sjedinile su Argentinu s njezinim istočnim krajevima u jednu državnu cjelinu.

Povijesne uspomene iz vremena naseljivanja također nam pokazuju, kako su naselja nastala, što im je pogodovalo, što ih je spajalo i ujedinilo, jer se širenje i spajanje ljudskih naselja uvijek zbivalo pod stalnim uvjetima. U naseljima i zemljama, koje su sastavljene iz nekoliko dijelova, prvenstvo ima najveća i najprometnija čest.

Danas je dosta teško ustanoviti tačne granice, koje su dijelile ljudske oblasti, jer se tačno ne zna, dokle su sezala plemena ili narodi, budući da su ljudi i preko nenastanjenih prostora bili u saobraćaju i miješali se. Srednjovjekovno nazivlje kao njemački »Gau«, francuski »pays«, talijanski »paese«, slavenski »župa« — označuju krajeve, ograničene prirodnim granicama. Oni potječu još iz starog doba, kad su plodne krajeve okruživale nenasta-

njene ili narijetko naseljene šume, močvare i gore, kroz koje su kao prolazi vodile samo uske crte. U mnogim se gorama još i danas podudaraju imena krajeva s granicama starih župa kao n. pr. Pustertal, Pinzgau, Engadin u Alpama i t. d. Sve je ove oblasti priroda zaokružila i omeđašila prirodnim međama. A zar nije i kod nas u starini Gvozd — kasnija Mala i Velika Kapela — dijelila Hrvatsku od stare Slavonije? U sjevernoj je opet Njemačkoj priroda udarila međe oblastima na polojinama, u Finskoj i južnoj Švedskoj među jezerima, močvarama i riječnim nizinama, pa su to još i danas posebne oblasti s prirodnim granicama. Ovo su još ostaci starih prirodnih oblasti, kojih je bilo svuda po površini zemlje, dok ih vrijeme i različita kasnija politička razdjeljenja nijesu izbrisala te se za nje danas znade obično iz povijesti ili po sačuvanim imenima dotičnih krajeva. Naše povijesne župe u Lici, Krbavi, Hrv. Primorju, Dalmaciji i t. d. još se i danas živo spominju te sva kasnija politička i vojnička razdjeljenja ovih krajeva nijesu mogla izbrisati spomen na nje. Pučanstvo još i danas označuje ove krajeve u svakdašnjoj upotrebi starim razdjeljenjem, jer im je sama priroda udarila među, premda se poslije preko nje službeno prelazilo. Po prirodnim su međama u staro doba bile određivane i političke, te su obje bile u skladu. Ovakve su međe svakako najbolje za svaku oblast, jer su nastale iz potreba cijelog kraja. Ali su se ipak u novo doba morale prirodne granice često napustiti radi saobraćaja, prometa i t. d. Neke su opet župe same prestale, jer je nestalo prirodnih granica, koje su ih dijelile od drugih i činile samostalnima. Isjekle su se n. pr. pogranične šume i dvije su se susjedne župe tako spojile.

Oštrih pograničnih crta nema više toliko. Kao što su pojedini naseljeni krajevi nekoć bili razdijeljeni širokim šumama ili drugim zaprekama, a kad ih je nestalo, sjedinili su se i postali jedno, tako nema više ni oštrih narodnih, jezičnih i kulturnih međa, nego su na međama susjedni narodi i jezici susjednih naroda pomiješani. Na granicama se miješaju stanovnici obaju područja ,jer ih je u susjedna područja odredila politička međa, koja se ne može tako tačno odrezati i u narodnom kao u teritorijalnom pogledu ili su se nastanili u susjednom području radi privrede naročito radi trgovine. Oni se i u susjednoj državi služe svojim jezikom i navikama, pak se tako — bar jezične — granice pomalo naprijed pomiču. Oni se u današnje probuđeno doba osjećaju članovima svoje nacije, organiziraju se i traže da

se slobodno služe svojim jezikom u školama, crkvi i t. d. To su »narodne manjine«, koje najnovije zakonodavstvo mora da uzima u obzir.

Danas se međe uopće često mijenjaju radi kulturnog napretka ili množenja ljudi. Kulturniji i brojno pretežniji redovno naprijed prodiru i tako granice mijenjaju. No ako su dva susjeda jednako kulturna i gospodarski jaka, kao n. pr. Nijemci i Francuzi, onda granica ostaje kroz stoljeća nepromijenjena, a ako bi koji susjed zadirao preko te granice, izazivao bi teške sukobe.

Slabije a i jače su države često hotimce zapustile komad površine na granici, da tim postane nepristupačna i tako prirodna pogranična obrana jača. Pruse je od Litavaca dijelilo veliko šumsko područje, koje se tek u osamnaestom vijeku počelo krčiti. Nomadski su narodi često sami pretvarali pogranični dio stepe u pustinju. Kinezi i Rimljani zaštićivali su se zaštitama, koje su uvijek oslanjali na prirodne zapreke, gdje se to samo moglo. Tako je bilo u starom i srednjem vijeku, tako je i danas. Još je g. 1914. bilo na prijašnjoj rusko-galicijskoj međi slabo obrađenih prostora s tek nekoliko blatnih i rđavih putova — kao obrana protiv vojsci susjedne države, da se ne može lako pomicati od blata i provalija. Među Palestinom i Sirijom također je znatan komad zapuštena zemljišta, jer se ondje sastaje engleska i francuska vlast... U zapadnoj se i srednjoj Evropi donedavno gradili putovi prema granicama susjednih država (često i u ratne svrhe), ali se ni ovi nijesu uvijek izgrađivali posve do granica, jer bi put mogao susjedu u ratu poslužiti za provalu. Tako su bili u Dolomitima neki glavni putovi neizgrađeni nekoliko kilometara pred granicom Italije i bivše Austrougarske. Zeljeznička uskotračna pruga iz Petrovgrada do rumunjske međe također je nekoliko kilometara pred granicom razrušena i t. d. No danas su se radi potreba prometa i pučanstva ovakve mjere za obranu općeno napustile, pogotovu, što to nije za moderno oružje velika zapreka.

Veliki su posjednici u srednjem vijeku dobivali od kraljeva polja i šume, a međe su posjeda bile razvodnice rijeka i rječica. Ali su te međe bile često nejasne, pak se o njima prepiralo, a za vrednija mjesta kao plodne ravnice i ribom bogata jezera i bojevalo, jer je svatko želio, da se tačno zna, što mu pripada. Vremenom su međe naročito dobrih zemalja tačno označene, dok se za međe nevrijednih zemljišta nije toliko marilo. Tako se na vrhuncima u Dolomitima nije pravo znalo, što

pripada Italiji, a što bivšoj Austrougarskoj, pak bi zato za vrijeme rata oba zapovijedništva javljala o sukobu na »našem zemljištu«. Takva je bila neodređena granica austrijska i bavarska u Alpama sve do osamnaestog stoljeća. Granica među Crnom Gorom i Albanijom nije također bila tačno određena i t. d. Slično se zbiva u područjima obiju Amerika, da naročito prostore sa zlatom i drugim blagom susjedi za sebe svojataju unatoč meridijanima i paralelama ustanovljenih međa u Uniji. I među državama u Južnoj Americi n. pr. Argentinom i Čile-om dolazilo je do oštrih sporova radi netačno određenih granica.

Kad se god govori o državama, njihovom narodu i političkom uređenju te o prijašnjim i sadašnjim stanovnicima, mora se osvrtati i na državne granice, jer su one često i granice narodâ, rasâ, jezika, kultura, naselja i t. d. One nijesu uvijek samo političke granice, nego su često granice običaja, gradnja kuća, uopće života nekog naroda u Evropi i drugdje.

Na istočnoj obali Jadrana, u našem Primorju — pretežniji su sjedilački seljaci. K njima silaze s dinarskih planina kulturno slabija pastirska plemena, koja ne samo da dođu pod kulturni utjecaj sjedilačkog obalnog stanovništva, nego svojom prirodnom nadarenošću primaju od sjedilaca kulturu i novi život. Suviše oni utječu na starince. Njihov je utjecaj naročito u staro doba bio jak, te su već odavno pohrvatili dalmatinske gradove, koji su prije bili puni ostataka Romana i dali cijelom našem Primorju — osobito dalmatinskom — obilježje posve hrvatske zemlje. — Naši došljaci s gora u Primorje priljubljuju se brzo i moru te postaju dobri pomorci, dok se to za Albance ne bi moglo reći — jer i na obali mora ipak većinom ostaju s obilježjem gorštaka.

Gdje je nestalo prirodnih međašnih ograda, tamo nema ni prirodnih međa. Iskrčene šumske gore i regulirane rijeke više ne rastavljaju narode. Pače se danas i more pribraja putovima, što spajaju zemlje i ljude. Engleski državnici često ističu načelo, da je more put za zbližavanje, ali ujedno i zapreka, a postaje obrambena snaga, kad valjan pomorski narod nad njim gospoduje jakom mornaricom, koja ne dopušta tuđe gospodstvo. Zato pomorski narodi traže, da dobiju u svoje ruke i protivnu obalu — kao n. pr. Talijani našu i sjev. afričku — da budu potpuni gospodari i da im Jadran bude obrambena crta.

Danas se obično više ne govori o prirodnim međama nego o međama prema prirodi, o međama od prirode uzajmljenim i

međama dogovorno ustanovljenim. K prvima pripadaju međe, koje čine velike zapreke saobraćaju i seobama n. pr. gorske grbine, klanci, močvare, krajevi izloženi poplavama, okrajci pustinja i t. d. U druge se ubrajaju međe, koje teku u smjeru prirodnog pravca i dadu se lako upoznati ,kao što su rijeke, jezera, rubovi šuma i t. d. Treće su međe oba susjeda dogovorno uglavila za shodne, ako i nijesu prema prirodi ustanovljene. Neprestano razmještavanje i razdjeljivanje stanovništva te nastojanje narodâ da brojčano i kulturno porastu, ne smije da poremeti ravnotežu među dva susjedna naroda, koji su si granice ugovorili, jer je ravnoteža glavni uvjet, da se ugovorene međe održe. No kako se ni za jednu uredbu ne može reći, da je za sva vremena shodna, jer svako vrijeme ima svoje potrebe — pa i glede granica — tako i ugovorene granice mogu postati neshodne, pak se moraju ponovo urediti ,jer će inače biti okovi, koji samo tište živo prirodno gibanje.

Relativan je pojam, koja je međa valjana. Govori se o zaokruživanju države i o kulturnim krugovima, jer je krug najbolje obličje za ljudsku (pa i državnu) zajednicu. Dotična zajednica — ako je u obliku kruga — ima najčvršće ustrojstvo (organizaciju) i smještaj, naročito ako je i središte države smješteno u njezinoj prirodnoj sredini. Tada središte postaje jezgra i glavni organ, koji daje životnu snagu cijeloj zemlji. To ne vrijedi samo za jedinstvene države, koje su nastale zajedničkim ujedinjivanjem u veliku zajednicu, nego to vrijedi i za savezne narode te kulturne udruge, gospodarske saveze i t. d. Područje središta razlikovat će se od područja na granicama. Bit će u svakom pogledu jače i naprednije. Zato su oči naroda najviše uprte u središte.

Gorštak se vrlo razlikuje od stanovnika nizina. Ali se ipak zajedno miješaju, kad se sastanu na međi gore i doline. Miješajući se dobivaju obilježja od jednog i drugog te tako nastaje posebno pogranično područje stanovništva, koje će pripasti vrednijemu i brojnijemu. Samo ondje, gdje su ta dva susjeda jednako vrijedna, ostat će međe stalne, a međašna zona vrlo uska i malena.

Gdje se naprotiv premještava i seli uvijek u istom smjeru, međašna zona i jezgra zemalja (država) također ide istim smjerom. To se pokazalo kod njemačkoga pučanstva, kad je uzmicalo od Maasa i Schelde, da se na istoku kolonizira. Neka premještavanja i seobe nastaju također razvitkom prometnih putova,

koji su uvijek potrebni, da se zajednica na okupu održi. Stara ishodišta putova danas su većinom napuštena, jer su nastala nova središta, iz kojih dolazi novo razvrstavanje i uređivanje prometa i prometnih sredstava. Kad se promet i putovi dobro razvrstaju, brzo će se oko njih naselja podići, umnožiti i napredovati, naročito, ako vode kroz prohodno, otvoreno i ravno tlo, a ne kroz gorje ili gustu šumu. Tako su napredovali stanovnici Sarmatske (Velike ruske) nizine, a mala plemena na Kavkazu nijesu napredovala. Polinezijska pomorska kultura je jedinstvena i veća, dok su stanovnici u unutrašnjosti Bornea ili Nove Guineje ostali manje kulturni. Velika je nadalje razlika među plemenima u prašumama zavale Konga, koja su ostala nekulturna i plemenima u susjednim otvorenim savanama, koje su ipak prometnije.

Nadalje zvanje i način privrede i života unapređuje ili priječi širenje i razvrstavanje narodâ. Stepski su narodi prodrli s Istoka sve do Ugarske, gdje su morali postati sjedilački narodi, jer dalje na Zapadu nijesu više mogli na nomadsku živjeti. Nomadi — pastiri — prodrli su na Zapad nešto iza Karpata, a dalje nijesu mogli, jer je bilo odavno prije njih sve naseljeno, pak su **postali poljodjelski narod.**

Pomorski se narodi lakše šire od kopnenih, jer je more otvoren put, čije uzdržavanje nije skupo kao kopnenih putova. Pomorski se narodi po moru mogu raširiti sve do dalekih zemalja, a da ne troše pri tom mnogo svoje snage. Oni će se moći naseljivati na stranim obalama, ako starinci ovih obala nijesu i sami vješti pomorci, a kad se nasele, širit će se uzduž nove svoje obale. Narodi u sredini kopna, širit će se u obličju kruga, ukoliko ne budu priječile prirodne zapreke i protivnici osujetili rasprostranjivanje.

VI. STALNA NASELJA.

S velike visine iz zrakoplova vide se šume, obrađena i neobrađena zemljišta, livade — riječi: gospodarsko područje, a tek kad se približi zemlji, razabiru se pojedina mjesta — uopće naselja, koja u poredbi sa šumama i poljima obuhvaćaju tek neznatan dio površine. Naselja se obično nalaze na obrađivanoj površini, ali ne moraju bezuvjetno biti, nego mogu biti i izvan nje, pače i vrlo udaljena od nje kao što su veliki gradovi. Nadalje ne moraju se baš svi stanovnici uzdržavati od poljodjelstva i obrađivanja površine, premda žive u poljodjelskom naselju, jer se mogu baviti još i drugim poslovima i njima se uzdržavati.

Naselja imaju različne oblike, koji su se različno razvili prema smještaju, prirodi okoline, privrede i drugim prilikama stanovništva. Sve je to djelovalo na oblik naselja. Poljodjelsko je različno od ribarskog, ovo od stočarskih katuna, gradsko od seoskog i t. d.

Krov — kuća — najviše veže čovjeka uz neko mjesto. Kuće su jezgra svakog naselja, a s njima i zgodno tlo za obrađivanje. Svako naselje ima obično svoje ime. U staro su se doba imena nadijevala prema prirodnoj oznaci mjesta, gdje su se podigla, zato se nazivlju po različitim brdima, pećinama, vodama, (njemački: -Fels, -Berg, -Wasser, -Moos, -Ried; hrvatski: -gora, -bara, -brijeg, voda, -lokva -stijena i t. d.).

Naselja su m a l a: n. pr. pojedinačno naselje, zaseok, susjedstvo, selo i t. d.; v e ć a: n. pr. trgovišta i gradići te v e l i k a: veliki gradovi i velegradovi.

Riječ »naselje« određuje stalno prebivalište ali višeput i počivalište putujućih naroda, iza kojih ne ostaje ništa nego kup pepela. »Naselja« su također i čadorski okoli (logori). Oni su osobiti oblik nomadskih naselja, koje se ne može ničim drugim nadomjestiti, jer nomadi moraju prenositi i svoj »krov«, koji može biti samo gibak i lak čador. Polunomadi grade uz čadore još i svoje kolibice, koje na polasku ne ruše, nego se u njima nastanjuju nomadi, koji za njima dolaze. Lovci i ribari također

se na duže naseljuju na jednom mjestu, zato si grade čvršće kolibe. Pastiri na visokim gorskim livadama grade i drvene kućice kao ljetna i zimska naselja, u kojima pastiri nastavaju poredom, samo ako su prazne. Dakako ovakva naselja nijesu stalna. Kod nas imaju nomadi cigani pokoje stalno naselje. Podigli su si kućice u mjestima ili u neposrednoj blizini mjesta, pa premda obilaze po okolici i dalje, trgujući konjima i svojim kovačkim proizvodima, ipak se vraćaju kućama, u kojima im stalno borave starci i njihov imutak. S obrađivanjem se polja vrlo malo bave. Takvih izuzetnih nomadskih naselja ima svuda, gdje živi koja vrsta nomada.

Ljudska su naselja obično naokupu ili nablizu, jer je čovjek društveno biće i ljubi blizinu drugih ljudi. Osim toga, ljudi se lakše brane i pomažu, kad žive naokupu. Tek se izuzetno nađe među poljodjelcima, da sami i udaljeno od drugih stanuju.

Teško je tačno odrediti, koje je naselje zaselak, a koje selo, gradić, grad, veći grad, veliki grad i velegrad, jer su različne prilike različno razvile i obilježile mjesta, pa ima gdjegdje sela s nekoliko tisuća stanovnika, a gradova, koji broje jedva tisuću stanovnika.

Seljačke n. pr. zadruge Južnih Slavena sastoje se iz cijelog niza posebnih zgrada, jer u kućnoj zadruzi — gdje ih još ima — još i danas često živi i osamdeset ljudi kao u jednoj obitelji. Takva je kuća ne samo naselje nego pravo malo selo, u kojem oženjeni parovi imaju svoj vlastiti kućerak (kiljer). Kad se zadruga razdijeli, nastane iz nje desetak kućnih brojeva, koji se, dok je zadruga naokupu, vodi samo kao jedan kućni broj t. j. jedna kuća u selu. U Ugarskoj ima sela sa 20—50.000 stanovnika, a gradova s 2—3000 stanovnika. Kod nas također ima sela i s 10.000 stanovnika, a gradova s 2—3.000. U Italiji ima gradova s nekoliko tisuća stanovnika, a u južnoj Njemačkoj pače s 500 — pet stotina. Kolike li dakle razlike među selima, gradovima, općeno među naseljima.

Naselja trebaju vode i prostora za dvorišta, vrtove i t. d., a oko sebe i polja za obrađivanje, te šuma za građu i ogrijev i t. d. Što su kuće u naselju jedna od druge udaljenije, trebat će više prostora nego u naselju, gdje su kuće naokupu. Najviše pak prostora od svih naselja trebaju sela, jer svako treba dostatno zemlje za obrađivanje. Smještaj naselja zavisi svuda o prirodnim prilikama, ali ne jednako, jer su se na mnogim mjestima kulturom i tehničkim napretkom prirodne sile podvrgle, stanovnici

osigurali gospodarske i kulturne uvjete, odlučne u odabiranju smještaja, dizanju i opstanku naselja (n. pr. kraj reguliranih i nereguliranih rijeka). Prvi je uvjet voda i zdravo podneblje te hrana i stambene prilike, koje daju čovjeku sklonište bar dok spava. U tropskim krajevima može biti sklonište i spilja, granato drvo ili stijena, jer su ovdje i noći tople. U krajevima, gdje su noći studene, nužno treba čvršće sklonište podići i ložiti vatru. Primitivna plemena grade naselja na skrovitim mjestima, daleko od naselja drugih ljudi, jer su na niskom stupnju kulture, te ne trebaju saobraćaja sa svijetom — pače oni ga se boje! Naselja, koja su podignuta na otvorenim ali zaštićenim mjestima, kao na sošnicama, otocima, visočinama, među rijekama i t. d. pokazuju, da su njihovi stanovnici napredniji i bolje organizirani. Danas već i napredniji crnci u unutrašnjoj Africi grade svoja sela na otvorenim zemljištima, ograđuju ih nasipima, opkopima i bodljikovom žicom najviše radi zvjeradi, što također pokazuje napredak. Kod podizanja stalnih naselja mora se paziti i na zdravstvene uvjete. Treba se čuvati grozničavih krajeva i svuda tražiti sunčanu stranu, a kod kuća da prozori budu prema jugu. U visokom gorju treba paziti na pogibije, kojima gorska priroda prijeti, da se naselje ne podiže n. pr. na dohvatu usova (lavina), koji ruše mjesta, te da ima u blizini dostatno ogrijeva i da nije na posve nepristupačnom mjestu.

Plemena, koja žive naročito od lova te ona, koja najviše žive od sabiranja plodova različnog bilja i drveća (jer nemaju polja ili ga ne znaju obrađivati), traže ne samo skrovito i od nepogoda zaštićeno mjesto nego i takvo, gdje ima dosta lova, bilja i drveća, što rodi samo od sebe hranljivim plodovima, kojima se hrane. Ribari se nastanjuju blizu rijeka i jezera, bogatih ribom, lovci blizu dobrih lovišta, a poljodjelci, gdje ima dosta zemlje za obrađivanje. Vinogradari rado prislanjaju radi pivnica svoje kuće na rub brdâ ili podalje od stanovanja grade posebne klijeti (pivnice) ali nablizu, da se lakše čuvaju. U žitnim krajevima grade se žitnice (ambari), a za sijeno se dižu kraj kuća sjenici, koji služe mnogima za noćišta, gdje nema drugih. U krajevima, gdje nema dovoljno zemljišta, jer je previše stanovništva ili je vrlo skupo, štedi se dobro zemljište pak se dižu kuće na manje vrijednom zemljištu ili se stiskavaju jedna kraj druge, da što više tla ostane za obrađivanje. Stoga mnogi gorski gradići leže izvan njihovih oranica na kamenitom malo povišenom tlu, samo ako je voda u blizini. Najpotpunije umiju zemlju isko-

rišćivati Kinezi, koji stanuju na čamcima ili u spiljama kraj svojih polja, samo da ne bi ništa od tla ostalo neobrađeno. U ovakvim prilikama ne moraju naselja biti ni na prometnim putovima, jer susjedi ne traže, da budu u saobraćaju, budući da si sami sve potreboće namiruju. Prometni je položaj važan za mjesta, koja si životne namirnice izdaleka nabavljaju ili svoje proizvode izvoze.

Pravilno su u sličnim krajevima slični životni uvjeti, pak su i naselja te prebivališta primitivnih naroda u svim sličnim područjima (zonama) podjednaka. U šumi, dok nije iskrčena, razasuta su samo mala naselja. U najboljem slučaju takva su šumska naselja u tropskim i zašumljenim evropskim krajevima sela, rastavno naseljena u jednoj crti na rijekama. Lovci i ribari krajnjeg sjevera udružuju se u veće skupove, da se na otvorenom i nezaštićenom kraju lakše brane, ali su ipak udaljeni, da si u lovu i ribarenju ne smetaju.

Nomadi se u stepama također udružuju u veće skupove, jer ni njih otvoreni kraj dovoljno ne zaštićuje. Gdje su dobro zaštićeni te imaju vode i dosta paše, tamo se vraćaju svake godine.

Rad upućuje poljodjelca, vinogradara i vrtlara, da bude blizu svojih zemalja. Zato bi bilo najzgodnije, kad bi svatko prebivao na svom zemljištu ili imao bar u jednom komadu svoje zemljište. Tako je danas uređeno malone svuda po kolonijama u Americi i Aziji. Isprva se podigle kolibe, zatim bolje kućice, a naposljetku pravilno izgrađena naselja, u kojima su nastambe rastavno jedno od druge. Takva su poljodjelska naselja najpravilnija. U selima naših najboljih poljodjelskih područja kuće su obično rastavno građene te je među njima bar dvorište, vrt i potkućnica. Usto se kod nas ozbiljno provodi komasacija raštrkanih zemljišta pojedinih vlasnika.

Ali su prirodne i druge prilike ljude često prisilile, da se zbiju u zbita sela i zatvorena naselja, kakva su u primorskim i krškim našim krajevima. U sušnim krajevima zbila su se naselja kraj vrela. Oko njih se najviše podigla naselja u Španiji, južnoj Italiji, Grčkoj — uopće u zemljama oko Sredozemnog Mora. Naselja su se često zbila na brdima te naliče starim gorskim utvrdama. Stanovnici sjevera i sjevero-zapadne Evrope redovno žive u selima s rastavnim nastambama.

Na oblik naselja utječu još i druge prilike kao i na njegov smještaj. Kuće se n. pr. i zgrade grade prema potrebi zanimanja stanovnika, a samo se naselje smjestilo blizu mjesta rada i pri-

vrede. Tako je i privreda mnogo utjecala na oblik naselja. Uopće se poljodjelsko naselje mnogo razlikuje od stočarskog katuna, a katun od ribarskog sela i t. d.

Sela se obično grade na četiri glavna načina i oblika. D r u m s k o s e l o (Strassendorf, sl. 1.) ima sve kuće nanizane oko jedne ceste ili druma. Cesta ide sredinom među dva reda kuća. Takva su sela ostala iza Vojne Krajine, u nekdašnjoj gradiškoj i brodskoj pukovniji, osobito na cesti Novska—Brod—Vinkovci, gdje je najviše sela poredano uz drum, da se čine kao jedno dugo selo.

Selo može biti izrađeno i u obliku kruga, zato se naziva o k u p l j e n o s e l o (Rundsdorf, sl. 2.). Takva su sela u ravnicama i na obalama velikih rijeka. Jedan je dio sela uz rijeku na obali, a središte sela nije kraj vode nego podalje od nje. Kod nas ima dosta takvih sela uzduž Save kao Jasenovac, Kobaš, Davor, Županja i t. d. Ovakva su bila nekoć sela starih Slavena na Labi, a danas su još u sjevernoj i istočnoj Njemačkoj te u južnoj Africi.

Selo može biti i u obliku hrpe, gomile, zato se nazivlju g o m i l a s t a s e l a (Haufendorf, sl. 3.), gdje su kuće svrstane gusto jedna uz drugu u mnogo malih uličica, koje se na sve strane križaju te se u njima ne opaža kakvo stalno raspoređenje. Izdaleka se cijelo selo doima kao hrpa nabacanih kuća.

Četvrti je oblik r a z b i j e n o g s e l a (sl. 4.), u kojem su kuće jedna od druge dosta udaljene, gdje svaka porodica živi na jednom brežuljku. Takva su mjesta po Hrv. Zagorju i po srpskom gorju. Najznačajnija su takva sela na Starom Vlahu, po kojima srpski geografi oblik razbijenih sela nazivlju starovlaškim (sl. 5.).

Peti je oblik sela n a p o l o j i n a m a (Marschendorf). Ta su sela sagrađena među prokopima i na obalama prokopa u močvarnim krajevima, koje su isušili i tlo učinili osobito plodnim. Takvih sela ima mnogo u Nizozemskoj, u zemljama oko Labe i drugdje u kulturnim državama, koje su svoja močvarna tla kanalizirale i isušile.

Za široke su ravnice najzgodnija gomilasta sela, a za dugoljaste uske ravnice ona uz cestu (drum). Sela na hrpi i ona uz cestu razvila su se u tom obliku prema razdjeljenju polja i tla za obrađivanje.

Povoljan smještaj nije potreban samo velikim naseljima nego i malim. U visokom su gorju zgodne za naselja sunčane strane, blage strmine, terase (podovi), niski i plodni brežuljci i t. d. U vapnenastom gorju povoljna su mjesta za naselja kraj

izvor-vode. Uske doline nijesu najpovoljnije za naselja, jer su njihova dna obično vlažna i puna magle, a podneblje je u njima osobito zimi promjenljivo. Bolje su za naselja strane uskih dolina, gdje su one bolje i nastanjene nego njihovo dno, gdje i vode često nabujaju, razlijevaju se i poplavama čine veliku štetu. Mjesta, izložena toplom alpskom fenu (suhom toplom usponskom ili skočac-vjetru, što iz Italije puše kroz alpske doline te topi i mekša gomile snijega, da se kao usovi strovaljuju) nijesu povoljna za naselja. U ovakvim se krajevima dižu naselja obično na vrhu brežuljka ili na mjestima, koja su velikim i gustim šumama zaštićena, da ih brane od usova.

Rekosmo, da je pitanje vode odlučno osobito u vapnenastim i krševitim krajevima. U ovim se krajevima voda nalazi na dnu dolina zato su njihova dna bolje naseljena nego strane, koje su još i suncu vrlo izvržene. Rijetka vrela ovdje sabiru ljude u samo nekoliko većih naselja, a ima ih i velikih u istočnim i sredozemnim krajevima, gdje imaju pače gradsko obilježje. Više se puta nanizao na jednoj crti cio red takvih mjesta, pa se odmah zna, da su se baš na toj crti podigla tolika naselja, jer ima vode. U vapnenastoj Champagni, u Švapskom Jura-gorju, u Apuliji, Siriji i t. d. voda ne izvire na mnogo mjesta, zato tamo ima malo mjesta, ali su velika. U škriljevcu i pješčeniku voda na više mjesta izvire, zato su se ondje mnoga naselja podigla ali su malena. Voda nije samo ljudima i životinjama potrebna nego i poljima, šumama, stepana i t. d. Oaze i rubovi šuma, u kojima ima dostatno vode, također su dobra mjesta za stalna naselja. Gorje je ipak bolje naseljeno nego pustinja i stepa radi obilja vrela.

U krajevima osrednjeg gorja ima na dnu uskih dolina obično tek nekoliko mlinova i pokoje naselje siromašnih seljaka, dok na širokim stranama i lakim strminama ima dosta naselja, jer su one vrlo povoljni smještaji, dakako ako su iskrčene. Gorsko je naselje najbolje zaštićeno, ako je odasvud okruženo višim gorama, a ono u ravnici, ako ga s triju strana optiče voda, a četvrta se strana može zagraditi i zatvoriti. Na vrhuncima se gorja nerado dižu naselja, jer na njima nema vode i izložena su jakom vjetru. Tamo su se gradila pojedinačna visoka naselja radi obrane, a danas se grade u znanstvene ili zdravstvene svrhe, a gdjegdje i za obranu.

Najpovoljnije su prilike za naselja u području valovitih brežuljaka, gdje doduše ima mjesta oskudnih vodom, ali ih više ima s obiljem vode. U malim uvalama ima naime dosta vrela.

Podvodna se i kaljužna dolinska dna svuda izbjegavaju za naselja, a traže se sunčane strane brežuljaka, po kojima se uz naselje sade vinogradi, bujni voćnjaci, i t. d.

Vodom oskudne i burama izložene visoke ravnice, obično nijesu nastavane, jer nemaju vlage ni vode, premda bi im tlo po svome sastavu bilo plodno. Ljudi su u staro doba dizali naselja također na stranama sakrivenih dolina, jer su na njima bili bolje zaklonjeni. Budući da u brežuljastom tlu nema od prirode dobro zaštićenih mjesta, morali su stanovnici na brežuljastim smještajima svoja mjesta opasivati debelim i čvrstim zidovima, a poviš mjesta na teško pristupačnoj visočini podigli su još i obrambene utvrde. Mjesto među rijekama ogradili su utvrdama kraj rijeka, da ga još bolje brane.

Naselja, izgrađena na podovima (teresama) riječnih obala, obično su stisnuta, jer su podovi obično uski prostori, koji priječe razvitak prostranih naselja, dok su se ona u ravnici razvila u široka i prostrana, jer im širenju nije bilo nikakvih zapreka. U južnoj Rusiji, Poljskoj, Ugarskoj, Rumunjskoj i po sjeveroistočnim krajevima Jugoslavije susrećemo velika i prostrana mjesta sa širokim cestama, koje svojom širinom svjedoče, da u njihovoj ravnici ima dosta prostora. No veličina naselja u ravnicama nijesu ovisna samo o prostoru nego i o množini podzemne vode, da se mogu kopati zdenci, jer u ravnici ne izbijaju vrela kao u gorskom ili brežuljastom kraju. Gdje se voda u ravnici plitko pod površinom nalazi, tamo su se naselili cijeli nizovi naselja kao brojanice. No ta plitka podzemna voda često stvara močvarno tlo, te cio kraj okuži groznicama i drugim bolestima, pa je radi bolesti za naselja nezgodno, i zato ljudi takvo tlo uvijek izbjegavaju, dok se ne isuši i postane zdravo i plodno te tako za naselja zgodno.

Ravnice mnogo stradavaju od poplava velikih rijeka, čiji donji tijek redovno teče po ravnici. Zato se na obalama, ako nijesu od prirode visoke, podižu nasipi, da se rijeka ne izlijeva i postane plovna te za promet sposobna i da čuvaju od poplava. Visoke obale rijeka vrlo su zgodni smještaji za naselja. U polojinama su prva naselja ležala na prirodnim ili umjetno podignutim humcima od zemlje, koje su produživali. Tako su postali prvi nasipi, koji zaštićuju naselja od riječnih poplava.

Nije svaka morska obala ni za obična, a nekmoli za prometna naselja. Suha se i zapruđena te buri izložena ravna obala ne izabire za naselja. Najsmionija su ribarska naselja na pješčanim

humcima u morskim plićinama, na stjenovitim otočićima i rtovima, na najnižim obalnim podovima (terasama) i u fjordovima (dubokim zalivima s okomitim i visokim obalama), gdje su se kao školjke prilijepila uz strmu obalu. Najbolji su za naselje zalivi ako im grebeni ne priječe prilaz i izlaz u otvoreno more,te ako su od vjetrova zaklonjeni, a na njihovim obalama ima bar nešto plodna tla. Ako su ovi uvjeti ispunjeni, zalivi su puni naselja, koja su se često jedna uz druge stisnula.

Uvjeti za dobar smještaj naselja često se mijenjaju. Višeput su kolonisti u dalekom kraju izabrali smještaj za naselje prema onome u domovini, ali su ga morali napustiti, jer tlo nije bilo kao ono u domovini, a događa se, da se i gotovo naselje mora napustiti, jer se tlo promijenilo. To obično biva uz neuređene rijeke, u gorama s gorskim bujicama i usovima ,na tlu s vulkanima i potresima i t. d. Povijesni su događaji također često izazvali promjenu naselja. U nemirnim i nestalnim vremenima bježe ljudi u zaklonjene i od cesta udaljene uvale. Tako je bilo u Jugoslaviji u tursko doba, sve dok Turci nijesu otišli iz naših krajeva. Tad su vlasti u Hrvatskoj i Slavoniji gradile ceste (drumove) i premještale naselja iz uvala na ravnice i na otvorene zemlje uz državne ceste. Tehnički napredak također doprinosi, da se naselja s jednog kraja prenose na drugi. Kad su se n. pr. počeli isušivati močvarni krajevi i sušni vodom snabdijevati, dizati čvrsti nasipi kraj rijeka, vodna snaga svoditi za pogone tvornica i t. d. rado su se krajevi bez ovakvih pogodnosti ostavili i oni s pogodnostima naselili.

Na plodnom su se tlu naselja sgustila i prilično pravilno udaljila. Na nekim su mjestima naselja udaljena jedno od drugoga do tri kilometra (n. p.r u hrvatskoj i slavonskoj nekdašnjoj Vojnoj Krajini), inače je razmak četiri do osam kilometara. Na nejednakom tlu, gdje ima plodne i slabe zemlje, naselja nijesu gusta ni pravilno podijeljena. U gorama, stepama i pustinjama ima naseljenih oaza, čiji su rubovi ujedno i međe plodnog i neplodnog tla; ondje su se sva naselja podigla na ono malo plodnoga prostora, pak se ne može ni govoriti o kakvoj udaljenosti. Na rubovima šuma i stepa te na obalama jezera i mora mjesta su se također stisnula ali u nejednakom razmaku, jer im ni gospodarstvo nije jednako udaljeno od naselja. Tako je redovito i u visokom gorju i na rubovima kršnih površina.

Gustoća i razdjeljenje naselja i stanovništva često se mijenja osim prirodnih prilika i radi nalaska ruda, instruje i t. d.

VII. NASELJA U RAZLIČNIM KRAJEVIMA.

U ranije je doba okolišna priroda mnogo više utjecala na lice naselja, jer se tada gradilo građom iz okolišne prirode. U zašumljenim krajevima gradile se kuće iz drveta, kao u sjevernoj Evropi, Sibiriji, Kanadi, Rusiji, te u zašumljenim krajevima naše domovine — uopće svuda, gdje je bilo obilno šume naročito hrastove i jelove. Tu se još i sada gradi iz drvene građe. U kamenitom je području Sredozemnog Mora kamen građevna građa. Ali se u nekim područjima Crnoga i Marmornoga Mora, grade kuće također iz drveta, te je stari dio Carigrada, San Stefano i t. d. još i danas najviše iz drvene građe, premda leže na pomenutim morima. U savanama, gdje ima mnogo trave, trske, rozge, vrbovine i t. d. pletu se kuće kao košnice. Slična se građa upotrebljuje u području rijeka i stepa, gdje se grade kuće iz bambusa i paomina lišća, jer u tropskom podneblju stanovanje u kući iz ovakve građe vrlo prija. U krajevima, gdje ima prpora, grade se kuće od prijesne ili pečene cigle ili se nabijaju iz zemlje, pomiješane s pljevom i slamom. U suhom se podneblju grade kuće iz gline, pače se i svod gradi iz gline, jer nema drveta. Nastambe u južnoj Rusiji još su i sada iz gline, pokrite slamom ili komadima busenja. Samo se gornji dio ovih nastamba diže iznad zemlje, dok je donji u zemlji, pa je u njima zimi toplo, a ljeti hladno. Nomadi prave šatore iz životinjskih koža i pokrivače iz dlake. Šumski radnici dižu kolibe iz kore drveća i šiblja. Eskimci umiju načiniti nastambe pače iz snijega.

Ali što je civilizacija i kultura više prodirala, to se više napuštala prvobitna građa i oblici nastamba. Ljudi su jedni od drugih učili graditi kuće iz različne građe, pa su se i lica naselja u mnogočem odalečila od okolišne prirode. Danas ima i usred bujne šume naselja iz kamena i opeke kao što u području kamena ima kućâ iz drvene građe. Naročito se krovovi grade iz različitih vrsta crepova. Nije uvijek civilizacija nego je i potreba obrane prinukala ljude, da upotrebe drugu građu, koju

im ne pruža okolišna priroda. Drvo se n. pr. općenito sve većma napušta radi požara i slaboće, a gradi se sve više iz kamena i opeke, premda često nema u okolici takve građe.

Ali se stare navike u građenju naselja ipak teško ukidaju. Tako vidimo još sada kod nas cijela sela iz drveta pače u krajevima, gdje više nema šuma. Premda je tvrdo drvo danas znatno skuplja građa i premda se u neke krajeve mora izdaleka dovoziti, ipak je moć navike jača, pa se iz njega gradi, jer je takva stara navika... U nekim se njemačkim mjestima još i danas rado grade kuće kao u starini s drvenom okosnicom (Riegelwand), koja se ispunja opekom, premda su takve kuće slabije. Romani su već odavna počeli graditi svoje kuće od kamena i prenijeli ih u sjevernu Evropu te Ameriku, gdje su od Romana poprimili samo građu, a oblike većinom sami stvarali — zato ima brojnih i raznih oblika od iste vrste građe. Način se gradnje i građa neprestano usavršuje. Danas se kao općenita građa upotrebljuje cement bez obzira, u kojem se kraju naselje ili kuća podiže.

Podneblje i tlo također utječe na oblik gradnje i vrstu građe. Građevine na stupovima (sošnice, sl. 6.) ne grade se samo na lagunama (otocima u plitkom moru, nastalim od nanesena pijeska), jezerima i močvarnim krajevima, nego se i na čvrstom tlu u vlažnim tropskim krajevima. Na sušnom Istoku (Orijentu) grade kuće s ravnim krovovima, koji služe i za noćivanje te nalijevanje cisterna, u koje vode s krovova žljebovi. Na malajsko-polinezijskim otocima grade se kuće visokih krovova i šiljatih zabata radi velikih kišnih pljuskova, da voda može s krova brzo otjecati. U srednjoj se Evropi u snježnim krajevima također grade strmi krovovi, koji su (osobito u Alpama)vrlo čvrsto građeni i pričvršćeni velikim kamenjem, da ih vjetar ne odnese. U područjima potresa (Japanu, Sunda-otocima i drugdje) grade se od lagane građe male kuće, koje se mogu lahko i brzo bez velikog troška ponovo podići. Visoke kamenite kuće u donjoj Italiji nijesu zgodne u području potresa zato se i tamo danas grade lagane kuće samo na jedan sprat i od građe, koja toliko ne podleže potresima. Messina je tako ponovo izgrađena. Na dalekom se Sjeveru i u gorama gradi još uvijek najviše iz drveta, jer ono najbolje drži toplinu.

Građenje se kuća nadalje ravna prema navikama i načinu života. Zato su kuće za stanovnike južnih krajeva posve drukčije građene i u unutrašnjosti raspoređene od onih za stanovnike

sjevernih. Južnjaci veći dio dana obično provode izvan svoga doma, kamo danju načas dolaze da se nahrane i ponoći da prespavaju. Stoga su njihove kuće građene bez unutrašnje udobnosti. Ali su zato u Španiji, Italiji, Grčkoj i t. d. posvuda javni trijemovi (loggia), paviljoni, otvorene kavane i zabavišta, sjenice i slično, u kojima ljudi obdan borave. Ulice su u južnim mjestima obično uske, da bude u njima hladovine, a dvorišta su im zasjenjena. Drukčije je to na oštrom i maglovitom Sjeveru. Germani ljube dom i u njemu najradije dokono vrijeme provode. Stoga su im kuće udešene što udobnije, zračnije i sunčanije. Najviše Englez ljubi kućnu udobnost. Slaveni se više približavaju životu Germana nego Romana, pa i oni ljube svoje domove i obitelji te rado borave u njima. Sjeveroistok se u Evropi vrlo razlikuje u građenju od sjeverozapadnih krajeva. Na istočnoj se strani grade kuće protiv velike studeni i postavljaju se u njima ogromne peći, koje zapremaju polu sobe; u zapadnoj Evropi (n. pr. Englezi i Francuzi) radi blagog podneblja postavljaju u svojim kućama tek lakše kamine.

Način građenja kuća i oblici naselja najbolje pokazuju narodna svojstva, predaju i utjecaj kulturâ. Naročito je zanimljivo promatrati taj utjecaj u našem narodu, na koji su različne struje kroz vjekove utjecale. Na sjeverni dio našeg naroda utjecala je sjeverozapadna, a na južni jugozapadna Evropa. Dalmacija i djelomično Hercegovina pripadala je pod utjecaj jugozapadne kulture, Hrvatska, Slavonija, Slovenija, Vojvodina i Bosna do Turaka pod utjecaj sjeverozapadne, Srbija s jugoistočnim dijelom današnje Jugoslavije pod bizantski, a kasnije pod bizantsko-turski utjecaj. Ovi se utjecaji još i danas jasno odražavaju na izvanjskom licu građevina i naselja u našoj državi te se ne će tako brzo izbrisati.

U velikim područjima, gdje se narod razvijao u različitim prirodnim prilikama, imaju stalni krajevi svoje vlastite oblike kuća i naselja, različne od ostalih. Na brdima su i u nizinama drukčije, a u snježnim i ledenim krajevima opet posve drukčije. Na otvorenom su se zemljištu ograđivale kuće samo plotovima, a na izloženim se mjestima i na granicama opasivale kuće pače zidom kao utvrdom.

Kod nas je za seobe našeg naroda iz nužde nastala naročita vrsta koliba i nastamba, koju su podizali u Sj. Dalmaciji iseljenici iz Bosne i Hercegovine, kad su bježali pred Turcima u sjeverne i zapadne krajeve. Slagali su od temelja do vrha iz

kamenja okrugle kolibe, t. zv. bunje, po kojima je po svoj prilici ime Bunjevci (sl. 7.).

Gospodarske prilike također odlučno utječu na veličinu naselja i oblik kuća. Gdje su se naselja morala stisnuti na malom prostoru radi pomanjkanja polja i zemlje, mogla su se razviti samo toliko, koliko su im dopuštala njihova polja i zemlja, pa su redovno ostala malena, a gdje je bilo više zemlje za obrađivanje, ondje se razvila i veća naselja.

Naselja se razlikuju također po obliku kuća. U Slavoniji i Vojvodini grade se kuće s prostranim tavanima, jer se obično sav prirod žita i zrna drži na tavanu, a žitnice (ambare) su imale samo bogatije i veće kuće te zadruge. Krovovi su kuća visoki i strmo položeni, da se snježni teret dugo ne drži na njima, jer je tavan i onako opterećen. Oko kuće se drži veliko ograđeno dvorište sa stajama, svinjcima, kokošinjcima i mjestom za plastove, jer svaka kuća nema posebnih sjenika. Tako je malone svuda po našim žitnim krajevima, pa se i na bosanskim i starim srpskim kućama ističu veliki tavani. U selima, u kojima se ljudi u glavnom bave stočarstvom, kuće su manje, u neposrednoj blizini staja, obora i ovčinjaka. Međutim danas ima i kod nas posve malo čistih stočarskih naselja, jer je svuda preuzelo t. zv. mješovito gospodarstvo, u kojem svaki gospodar obrađuje polje, a još je i vrtlar, vinogradar, voćar, stočar i t. d. Danas seoska gospodarstva gube značajku jedne vrste gospodarstva i zanimanja stanovnika.

Svakako je zanimljivo ispitivati prilike kraja, koje su utjecale na smještaj i oblik izgradnje mjesta. Naročito su zanimljiva naselja u dolinama. U uskom dnu doline rijeke Rajne nagusto su se stisnula vinogradska mjesta i protegla u dužinu, a na vrhuncima obalnih brežuljaka poredale se utvrde i gradovi (zamci) kao obrana mjesta, obala i prometa po rijeci. To se zato tako razvilo, što su najljepše gore, brežuljci i smještaji u dolini Rajne okrenuti prema rijeci, pa su prirodno na njoj nastala mnoga naselja. Vrlo je zanimljivo istraživati naselja i u našem narodu, koja su se tako različno smjestila i u kojima su se kuće u različnim oblicima razvile.

Ispitujući dakle smještaj i oblik naselja i kuća, jasno je, da je tlo, voda, podneblje, izvori, dobre zemlje i t. d. od odlučna utjecaja na njih. Danas se može prvobitni oblik mjesta i kuća ustanoviti samo u starim mjestima, koja imaju povijest svog razvitka i koja su sačuvala dosta od starog vlastitog obilježja.

Mlađa mjesta malo imaju vlastitih obilježja, jer su se gradila i razvijala pod utjecajem općeg načina građenja. Kad se stara mjesta obnavljaju, često im obnovom iskvare prvobitno obilježje, pa postanu neskladna te budući da tako nijesu ni nova ni stara, neprijatna su oku i osjećaju.

Kulturna veza među susjednim mjestima nekog kraja i njihovim stanovnicima u prošlosti, očituje se po sličnim oblicima crkava, kipova i slika na raskršćima, putokazima, trgovima, dvorcima, samostanima te starim ruševinama prijašnjih dvorova, zamaka i t. d. Može se reći, da je svaka građevina iz starog doba davala obilježje svome kraju. Pa tako je manje-više i danas. Nema n. pr. alpinske doline bez pilana na šumnom gorskom potoku te bez zidanih ili drvenih stupića kraj putova i staza s kipom svetaca i imenom unesrećenika, nastradalih od usova ili druge alpinske pogibije. U holandijsku polojinsku okolinu lijepo pristaju mlinovi — vjetrenjaci, u prigorske opet krajeve crkve i stare utvrde na brežuljcima te novi dvorci podno njih. U panonskim ravnicama (u Mađarskoj i Jugoslaviji) pristaju sumorne puste s dugim đermom na bunaru, dok na vinorodnim brežuljcima pristaju ljetnikovci i klijeti. Obale se Nila ne mogu zamisliti bez piramida, paoma i arapskih sela, a indijski gajevi bez pagoda.

Među naseljima pojedinih obitelji, što žive u rastresenom selu svaka za sebe po brežuljcima, vidi se po nizbrdicama mreža stazica, koje vode od kuće do kuće i vijugaju se na sve strane. Po njima vrve u nedjelju posjetnici crkve. Pred svakom se kućom igraju djeca, a starci sjede na klupama i razgovaraju. To je obilježje takvog kraja. U nekim opet zatvorenim naseljima te u gradovima i gradićima ulice i putovi vode prema izlazu iz grada u polja. U nedjelju na tim putovima nema ljudi, jer sve pučanstvo ide samo na radne dane iz grada na posao, a u nedjelju ostaje u gradu. Uopće u zatvorenim naseljima nijesu ljudi tako usko vezani s prirodom; tek ih poljski i vinogradski posao zove iz mjesta u polja, vinograde i prirodu, koja oživi samo u vrijeme rada, a inače se ne vidi u njoj nikoga.

Ne samo po poljima, livadama, kućama i t. d. nego se i po razmještaju putova može spoznati, kakvo je naselje i kakva mu je uopće vrijednost. Izgrađeni putovi također pokazuju razliku i vrstu tla te smještaj cijelog kraja. Ako se u kraju nijesu mogli podići ni razviti dobri putovi nego samo staze i

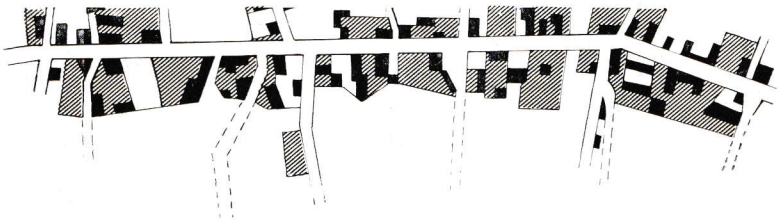

Sl. 1. Drumsko selo

Sl. 2. Okupljeno selo

Sl. 3. Gomilasto selo

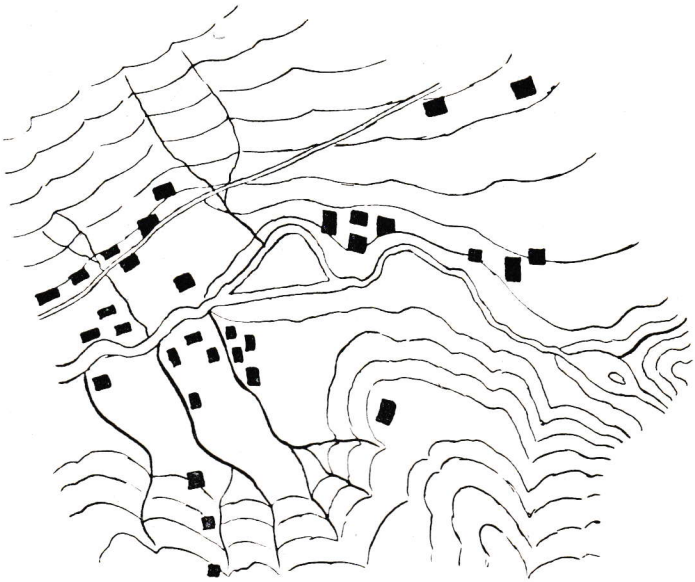

Sl. 4. Razbijeno selo

stazice za pješake i tovarne životinje te brdske taljige, saonice i t. d. znak je, da kraj nije plodan, prohodan i prometan.

Naposljetku — kad ispitujemo prirodu kraja i njezin utjecaj na čovjeka, njegov život i gospodarstvo, na smještaj i oblik naselja, te na duševni i tjelesni razvitak stanovnika, trebalo bi još ispitati, koliko i čovjek utječe na prirodu. No ovim se pitanjem potanje bavi posebni nauk.

VIII. GRADOVI.

Spoljašnost svakog mjesta — bio grad ili selo — odaje prilike, u kojima je nastalo i cilj, za koji se podiglo. Lice gradova redovno izgleda ovako: na najljepšem i najpristupačnijem mjestu je trg, na trgu crkva i općinska vijećnica, ostale su kuće nagusto građene, često niske i stisnute te ih crkva nadvisuje ne samo tornjem nego i trupom. U selima se uz stambene zgrade grade još i gospodarske zgrade, česa u gradovima nema, jer ih ne treba, a kome su potrebne, mora si graditi izvan grada, jer u gradu treba što više mjesta za zgrade za stanovanje. U starijim gradovima nema uz kuće vrtova ni javnih parkova, jer se grad morao stisnuti među uske gradske zidove. U novim gradovima ili u novim dijelovima starih gradova, koji su se podigli izvan gradskih zidova, podižu se među ulicama zasađeni trgovi i grade se kuće usred malih vrtova kao »četvrt vila«. U gradovima se osim crkava i vijećnica ističu veličinom kolodvori, poštanski uredi, kazališta, škole i t. d., a u najnovije doba se podižu velike zgrade također za stalne sajmove (zborove), različite izložbe i drugo.

Isprva su se gradila sela i gradovi iz građe, koju je okolica davala. Ali se u gradovima dosta rano počela upotrebljavati stalnija i čvršća građa iz kamena i opeke. Kad su se prometne prilike bolje razvile, počela se čvršća građa i izdaleka dopremati. Zato su veličanstveni domovi (crkve) na srednjoj Rajni te stari franački gradovi na Rajni i Dônjem Neckaru u svojem kićenom slogu građeni iz šarenoga pješčanika, što su ga Rajnom i njenim pritocima dopremali. U gornju Bavarsku i sjevernu Njemačku bio je dovoz ovakvog kamena težak, pa se je gradilo iz opeke, zato domovi u ovim krajevima nijesu toliko veličanstveni kao oni na Rajni i njezinom području. Rim, Atena i Carigrad dopremali su morem skupocjeni mramor i drugi plemeniti kamen za svoje palače iz kopnene i otočne Dalmacije. Berlin se snabdijeva ne samo kamenitom građom iz njemačkih kamenoloma nego i švedskim granitom. U Odesi su upotreblja-

vali mramor iz Italije, što su ga nakrcavali talijanski brodovi kao balast (t. j. u prazan ili nedostatno opterećen brod krca se kamenje radi ravnoteže, da može stalnije ploviti).

Osnov (plan) i raspored grada pokazuje nam, kako su naraštaji različito shvaćali skladnost i ljepotu. Ulice u srednjovjekovnim gradovima na Orijentu bile su uske i krivudaste, a takve su bile i u njemačkim te romanskim gradovima. Obično nijesu bile ni svijetle ni zračne, a različite izbočine na kućama priječile su pogled i promet. Ali su u staro doba izgrađivali također lijepe ulice, pak ih je još danas lijepo gledati s njihovim gradskim tornjevima, vratima, kipovima i drugim ukrasima. Ako stari gradovi i nijesu bili građeni prema tako prokušanim pravilima kao sadašnji, ipak su vrlo zanimljivi, jer se iz njih očituje izvorni ukus, osjećaj i shvaćanje tadašnjih građana. Nazivi ulica još danas sjećaju, koja je vrsta građana u njima bila. Zagreb je n. pr. još do jučer imao mesničku, zvonarničku, pivarsku, kožarsku, sjemenišnu, jezuitsku, vijećničku i t. d. ulicu.

Nasade i široki bulvari u mnogim gradovima pokazuju, gdje su bili zidovi i utvrde starog grada.

Osnovi gradova nijesu bili jednaki u svim vremenima i zemljama. Premda su gradovi svih naroda u osnovu imali dosta zajedničkoga, ipak se je u graditeljstvu mnogo i vlastitog razvilo n. pr. u sjevernoj i južnoj Njemačkoj, te Francuskoj, Engleskoj, Italiji, Španiji, Nizozemskoj, a naročito u istočnoj Evropi. Naši su se gradovi također veoma razlikovali svojim planovima. U primorskim su krajevima, osobito u Dalmaciji i Istri gradovi dobivali oblik (sl. 8.) pod utjecajem romanskog, u Sloveniji, Hrvatskoj, Slavoniji i uneke u Vojvodini srednjo-evropskog, a u Bosni i Srbiji istočnog graditeljstva poput grčkih i turskih gradova (sl. 9.).

Prirodni je smještaj mjesta vrlo odlučan za njegov osnov i uređenje. Iz starih se osnova gradova vidi, kakve su bile ulice, kako su bili uređeni putovi do mjesta, kakva je bila obala u mjestima na vodi i t. d. Oblik grada obično je bio radi obrane okruglog ili jajinjeg oblika, a u gradu na plovnoj rijeci razvio se uz obalu dio grada u dužinu. Grad u ravnicama dijelio se na izvanjski i unutrašnji; a u dolinama na gornji i donji grad. Danas nam je plan starih gradova često nejasan. Nestalo je naime različnih zapreka, koje su prostor sužavale, pak se ne vidi, zašto su se ulice stiskavale i kuće uvis gradile. Tek kad se

otkrije, kakve su i gdje su bile zapreke, bude jasno, zašto je tako bilo.

Danas se u gradovima uopće grade široke ulice. Najveći se dio kuća donedavno gradio kao vojarne s mnogo stanova, koji se iznajmljivali, a stanovalo je u njima i stotine ljudi. Danas se ovakve zgrade grade samo od nužde, a prvenstvo se daje t. zv. obiteljskim kućama (i za radnike se u kulturnim zemljama takve grade) najviše s dva posve odjelita stana s vrtićem. Takve obiteljske kuće odavno su postajale u Engleskoj, jer možda nitko ne ljubi toliko obiteljsku i kućnu samostalnost kao Englez. Osim Engleza grade obiteljske kuće i za radnike u Njemačkoj i u drugim naprednim zemljama te se danas u većim gradovima nalaze cijele četvrti manjih obiteljskih kuća. Englezi tako rade u Indiji i drugim kolonijama. Najviše gradova i mjesta u ravnicama istočne Evrope, u Rusiji, Poljskoj, Ugarskoj, Rumunjskoj i Jugoslaviji (osim primorskih gradova) izgrađeno je kućama s odijeljenim vrtovima. Danas se i novi dijelovi naših primorskih gradova te starih gradova Italije, Grčke, na sredozemnim afričkim i azijskim obalama grade također prostrano. U gradovima s pomiješanim kršćanskim i islamskim stanovništvom, opaža se velika razlika među četvrtima, ulicama i kućama pripadnika dotičnih vjera, a u gradićima i mjestima Bosne i Hercegovine, Južne Srbije i t. d. — isto je tako.

Po pravilnom se nacrtu gradova u Americi vidi, da su oni mladi. Ondje su gradovi malone jednako građeni, premda su im počeci nastali iz različitih prilika i ciljeva. Filadelfija je n. pr. jednolična »city of the homes — grad obiteljskih domova« — jer u njoj nema sjedišta trgovačkih i prometnih preduzeća kao u drugim gradovima. New-York ima ograničen prostor na otoku Manhattanu, pa je prisiljen, da prostor što više iskorišćuje. Zato su dvanaestokatnice za stanovanje niske kraj nebodera, koji nad njima strše, a služe od prizemlja do vrhunca najviše u poslovne svrhe. Sve je to građeno po istom planu, kao i u drugim gradovima. Gradovi na kanalima imaju mnogo zajedničkoga — naročito njihovi stari dijelovi — ali i različnoga. Mleci su n. pr. drukčiji od Amstrdama, Brüggea, Hamburga, Gdanskoga i t. d. Nadalje se vidi na zgradama, građenim u poslovne ili zvanične svrhe, da se i one razlikuju od drugih kuća i da se drukčije doimlju. Ali neke se zgrade svuda jednako doimlju n. pr. u hotelskim četvrtima, kupalištima i industrijskim mjestima, premda je svaka od njih drukčije građena. No da-

našnje gradske i slične građevine dokazuju, da se je gradski svijet mnogo otuđio ukusu domaće grude, pak često diže građevine s internacionalnim građevnim oblikom bez domaćeg obilježja, te se po gradovima — naročito novijim — ne mogu više spoznati narodne osobitosti.

Gradovi najviše rastu po novim predgrađima, koja se oko njih podigla. Ako grad pravilno raste, središte će grada ostati staro. U obalnim gradovima na rijekama i moru, središte je često tik uz vodu, a nove se četvrti dižu ne samo uz obalu nego i podalje. U gradovima na brežuljcima središte je obično na pristranku, gdje je i gradska tvrđava (Grad). Grad je u ovakvim položajima često razvije kao lepeza. Čvor-središte je na obali ili pristranku, a ulice vode u lepezastim crtama k središtu. U predgrađima, koja si je grad pripojio, raspored ulica i putova ostaje isti. Gdje je u gradu veliki kolodvor, prostor se pred kolodvorom brzo izgrađuje, a za njime sporo. Tako je i u Zagrebu.

Današnja prometna sredstva mnogo određuju, gdje će biti glavni dio grada. Gradovi na rijekama, u kojima se sav promet i trgovina odvijala vodom, posve su promijenili oblik, otkad su pokraj njih izgrađene željeznice svele promet na drugi dio grada ili u koje bližnje mjesto. Prometa riječnim putem biva sve manje, pa su i trgovačke kuće, stovarišta te skladišta na obalama mnogih mjesta postala manje vrijedna, a taj dio grada postao je porednim dijelom te slabo napreduje, jer je prometno središte nastalo na otvorenijem prostoru grada. Ako središte starog prometa ostane i za novi, mora se vrlo preinačiti, ulice proširiti, novi prolazi otvoriti, a često i cijeli dijelovi rušiti. Kuća će za stanovanje biti u njem sve manje, a poslovne će se prostorije množiti. Visoka cijena zemljišta i živi prometni saobraćaj pospješit će izgradnju »city-a« (t. j. poslovnoga trgovačkog središta grada), koji će biti različan od drugih dijelova grada, jer će iz njega sve više nestajati običnog stanovništva. U dijelovima grada, zgodnim za priključke na željeznice i luke, dizat će se industrijske četvrti sa skladištima, a ovima će u blizini prema periferiji nicati radničke četvrti. Imućni građani tražit će ljepša, mirnija i zdravija mjesta za stanovanje. Svaki će od ovih dijelova grada nositi na sebi značajku vrste rada i stanovnika, ali premda će se dijelovi grada razlikovati, ipak će on kao cjelina biti jedinstven.

U srednjovjekovnim gradovima tačno se je znalo za gradske međe. U današnjim se gradovima to ne zna, jer krajnja perife-

rija, na kojoj se često opaža prijelaz iz sela u grad, u kojoj su kuće obično bez ili malo sklada, — pokazuje, da grad još nije posve izgrađen, a stanovnici još daleko od pravih građana, osobito ako nema ni pogodnih prometnih veza. Gdje se pako uredile jevtine prometne veze sa starim gradom, tamo se periferija brže i skladnije razvija, a periferijci brže postaju potpuni gradski stanovnici. U kulturnom se svijetu mnogo brine za periferiju, jer se zna, da je to gradu priliv i njegov rast.

Premda se danas ne mogu tačno označiti međe gradova, ipak se drži, da velegrad seže otprilike toliko, da se može za jedan sat doći od središta do krajnje tačke u gradu n. pr. tramvajem ili kolima. U velike i srednje se gradove pribrajaju, gdje se to postiže za pô sata te zaposleni ljudi mogu dospjeti, da vrijeme podneva provedu kod kuće, što u velegradovima ne mogu. Po nekim naučenjacima međe današnjeg velikog grada i velegrada obuhvaćaju sva naselja, u kojima žive stanovnici, što su zaposleni u gradu i dolaze u grad na rad. Sada su se dapače počela gradu pribrajati također mjesta, iz kojih se donose živežne namirnice u grad te iz kojih se može ujutro doći u grad, a navečer se vratiti (Krebs, Milojević). Ovog se držalo i poglavarstvo grada Beograda kod zadnjeg popisa.

Razvitak gradova općenito zavisi od organizacione snage svoga stanovništva te povoljnih prirodnih i društvenih prilika. U starom vijeku, a naročito potkraj starog vijeka bilo je također velikih gradova. Onda se pribrajao u velike gradove grad s 30 do 50.000 stanovnika. Ali je bilo i vrlo velikih gradova kao Babilon, Aleksandrija, Antiohija, Niniva, Rim i t. d. Najveći su se gradovi ipak danas razvili. Danas se broje u velike gradove oni od 100.000 barem do 500.000 stanovnika. Srednji vijek nije imao mnogo velikih gradova. Romanska Evropa i latinska (Južna i Srednja s Mehikom) Amerika imala je još u početku XIX. vijeka znatno više velikih gradova nego Njemačka i Sjeverna Amerika. U Kini i Indiji ima danas veliki broj gradova, ali ne rastu jer nemaju ekspanzije — moći širenja.

Mjesta i gradovi mogli bi se po broju stanovništva razdijeliti na:

1. s e l a i mjesta — do 2.000 stanovnika,
2. p r o v i n c i j a l n e (p o k r a j i n s k e) g r a d i ć e i t r g o v i š t a — od 2.000 do 5.000 stanovnika,
3. m a l e g r a d o v e — od 5.000 do 20.000 stanovnika,

4. s r e d n j e g r a d o v e — od 20.000 do 100.000 stanovnika,
5. v e l i k e g r a d o v e — od 100.000 do 500.000 stanovnika,
6. v e l e g r a d o v e — od 500.000 dalje.

Broj stanovništva od 100.000 za današnje prilike, kad se gradovi naglo razvijaju i rastu, malen je za oznaku velegrada. Zato se u ovoj knjizi razlikuje veliki grad od velegrada, premda je dosad u zemljopisu i statistici još ista oznaka za velike gradove i velegradove.

Po popisima od godina 1870. i 1926. narastao je broj velikih gradova i velegradova u Njemačkoj od 14 na 49 (s dva milijunska grada); u Engleskoj od 20 na 53 (s dva milijunska grada); u Sjev.-Amer. Uniji od 13 na 76 (s dva milijunska grada). — Rusija ima velikih gradova i velegradova 30 (s dva milijunska grada), Francuska 16 velikih i velegradova s jednim milijunskim gradom.

U Evropi ima Engleska sa Škotskom najviše gradskog stanovništva oko 88%, zatim Belgija 78.3%, Njemačka 64.4%, tako, da je danas svaki treći Nijemac građanin. Po H. Güntheru bio bi 30%—40% krajnji normalni procenat za gradsko stanovništvo. Ovaj porast gradova najviše dolazi od seljaka (a ponešto i od malih gradova), što listom sele u velike gradove, računajući na zaradu od industrije. U Jugoslaviji, ako se uzme broj stanovništva 13,930.038, živi u gradovima 1,844.321 ili 13.24% stanovništva. U Hrvatskoj i Slavoniji, gdje ima najviše gradova, živi u gradu do 20% njezinih stanovnika. Od god. 1921.—1931. porastao je Beograd za 108.08%, Čačak za 78.97%, Kragujevac za 73.93%, Zagreb za 70.78%. Preko 50% poraslo je Skoplje, Smederevo, Cetinje, Užice i Zemun. (Po Peršiću).

U velikim se gradovima i velegradovima uređuju široki parkovi i nasadi, podižu se vrtne četvrti i nastoji, da se grad opaše šumskim ili livadnim pojasom, da bude što više zelenila i svježeg uzduha.

Da se grad očuva od nazadovanja i uzdrži na visini, nužno je, da se u njemu provede načelo podjele rada, t. j. da odaberu najzgodniji posao i produkciju n. pr. željeznu, ako u okolici ima dosta željeza ili vunenu, ako ima u okolici dosta vune. Time će mnoro doprinositi privrednoj cjelini, a ipak će ostati gospodski samostalni. Pokraj grada sa živom trgovi-

nom može biti grad s industrijom i t. d. te će se i oni međusobno popunjavati i biti jedna gospodarska cjelina. U Njemačkoj se tako upotpunjuje Mannheim i Ludwigshafen, industrijski gradovi u području Ruhra i neki gradovi u Engleskoj, Francuskoj i drugdje. Čini se, da se danas u naprednim državama uopće svi gradovi međusobno upotpunjuju i svi zajedno svojim radom mnogo doprinose gospodarskoj cjelini države.

IX. NASELJA I PROMET.

Naprijed se spomenulo, da i putovi utječu na lice nekog kraja, a za smještaj, oblik i razvitak velikih gradova oni su od naročitog značenja, jer su se veliki gradovi mogli razviti samo uz dobre putove. Nijedno se naselje danas ne može razvijati i rasti, ako nije na prometnom putu, kojim se prenose dobra i osobe. Usto putovi privlače da se uz njih grade nova naselja i u pustim krajevima. Kad se preduzelo naseljivanje prerija u Americi, najprije su se kroz njih izgradile željeznice, a zatim se uzduž željezničke pruge kao sama od sebe podizala naselja kolonista. Bez željeznicâ to ne bi nikad uspjelo. U vrijeme, dok je oko naselja bilo još na pretek prostora za gradnju kuća i nastamba ili dosta dobra zemljišta za prehranu stanovnika, bilo je ovo za rast i napredak naselja u glavnom dostatno, pak što je naselje imalo više prostora i dobra zemljišta, brže je raslo. Zato su mnogi stari gradovi nastali u plodnim krajevima, a i na obalama mora, jer je i more prirodno vrelo za prehranu. Za stara je naselja bilo to dosta. Ali nova naselja ne mogu uvijek biti u plodnim mjestima, jer potrebоće novog doba traže, da se naselja dižu i na neplodnim pače i na vrlo osamljenim mjestima. Takve smještaje najviše zahtijeva sam promet, zato se kolodvori, stanovi za namještenike, spremišta, skladišta itd. dižu i na mjestima, izloženim n. pr. poplavi, te na dnu močvarnih dolina radi mostova itd. Svi su ovakvi smještaji i od prirode posve nezgodni za naselja, zato im se mora različnim sredstvima osigurati opstanak kao dizanjem nasipa i zidova, vodotočjima ili cisternama za skupljanje vode, a hrana dovoziti željeznicom ili kojim drugim prometnim sredstvom. A kraj svega ovoga prometna naselja u ovakvim krajevima ne napreduju, tek ih promet uzdržava na životu.

Nadalje promet i industrija danas su mnogo izmijenili oblik naselja. Mnoga su sela pretvorili u gradiće, a mnoge gradiće u sela. Ljudi su se naime iz sela naselili u gradove s industrijom, nastanili se oko grada po vrtovima i poljima, podigli po njima

svoje kućice i dali velikom dijelu grada seosko lice. Drugdje se opet u selu otvorila n. pr. tvornica ili rudokop, pa došli u nj mnogi činovnici i radnici, koji svi žive na gradsku, kuće si grade na gradsku i t. d., pak ako je tvornički ili rudarski posao duže potrajao i rastao, otvorio se promet a selo se pretvorilo u grad ili gradić. U staro su opet vrijeme bila neka trgovišta i gradovi velika mjesta, a danas su neznatna mjestanca i protivno. Sve je to učinak industrije i prometa.

Ali se vrsta mjesta ne može odrediti po veličini i broju stanovnika, jer su svuda druge prilike, po kojima se vrsta određuje. Bolje se može odrediti po zanimanju većine stanovnika ali i to samo približno. Ima naime i takvih gradova, u kojima su građani zauzeli tek središte grada, a izvan njega sve je seljačko: oblik i stanovništvo. Pripadnost ovakvih određuje se posebnim mjerilom. Ova stvarno seljačka naselja — jer u njima žive pretežno seljaci — broje se obično u gradove. Većina mađarskih te dosta rumunjskih i naših gradova u Vojvodini najbolji je primjer za ovakve »seoske gradove«, u kojima uz veliki broj seljaka živi znatno manji broj građana. U zapadnom svijetu redovno u gradovima žive građani, a seljaci-poljodjelci u selima.

Pučanstvo iz okoline i daljine grada upućeno je na grad, u kojem je obično sjedište građanskih i vojnih oblasti te središte okolišne trgovine i industrije. Zato naročito danas grad treba da bude na prometnom mjestu. Ako nije pristupačan, iselit će iz njega građanske, vojne i druge oblasti, ne će biti središte trgovine i napustit će ga industrija, pa će prije ili kasnije propasti. Prije su bila najbolja prometna sredstva rijeke i more, a danas su im prvenstvo preuzele željeznice, zato je za rast i napredak mjesta bezuvjetno nužno, da su spojeni dobrim željezničkim vezama s ostalim krajevima i svijetom. Leže li mjesta na središtu prometnih željezničkih putova, pogotovu će tada brzo rasti i napredovati. Veliki i glavni gradovi: Paris, Berlin, Beč, Prag, Budimpešta i drugi leže u sredini prometne mreže. Pa ako još leže i na plovnim rijekama, njihovim plovnim pritocima ili utocima kao Lion, Mainz, Marseille, Hamburg, Turin, St. Luis, Beograd i t. d. — onda imaju sve najvažnije prirodne uvjete za jaki rast i napredak. U Jugoslaviji zgodno leže na obalama rijeka gradovi: Brod, Šabac, Osijek, Novi Sad, Zemun i drugi, pa su zato još uvijek znatnija trgovačka mjesta i naglo rastu. U staro su se doba mnoga mjesta podigla kao stjecalište cesta, ali su danas zaostala radi izgrađenih željeznica.

Dakako, da bi za svaku državu bilo najprobitačnije, da joj središte prometa leži u sredini zemlje, ali baš bezuvjetno nužno nije kraj današnjih brzih prometnih sredstava. Zato i lučki gradovi, koji leže na rubu države i zemlje, mogu biti središta trgovine. U Grčkoj, Norveškoj i t. d. sav promet gravitira k moru, zato su tamo trgovačka središta na morskoj obali i daleko od sredine zemlje. Tako su neka mjesta i na plovnim rijekama trgovačka središta, a ne ona u sredini zemlje. Neke države imaju središta trgovine pače izvan zemlje, kao Engleska Maltu, Singapore, Colombo, Am. Unija, Honolulu i t. d., koja su ne samo velika trgovačka nego i vojnička mjesta.

Sličan središnji smještaj na periferiji poput gradova na obalama često imaju mjesta na rubovima stepa, pustinja, podno gora i mjesta na granicama države, gdje se različni proizvodi susjednih država, izmjenjuju i prodaju. Radi ove trgovine niču ondje trgovačka mjesta, koja su to važnija, što se u zaleđu više proizvodi i što ima više kupaca Beč je dobar primjer takvog pogranično-središnog grada, koji je širenjem svoga političkoga i kulturnog kruga postao glavno središte, iz kojeg su se duševni i materijalni proizvodi širili na sve strane, dok se nije raspadom Monarkije povratio u svoje prvobitno pogranično značenje.

Za razvitak i napredak mjesta potrebna je uz dobar smještaj i prometna pristupačnost, koja se prema različnim krajevima različno uzima. U visokom gorju, n. pr. u Alpama podigla su se veća mjesta na rubovima gora, gdje se sastaju dolinski i gorski putovi. Na ovakvim raskršćima razvili su se gradovi Genf, Luzern, Salzburg, Innsbruck i drugi. Drugdje se opet raskršće putova pomaklo na otvoreno polje, pa su nastali gradovi na otvorenom polju kao München, Turin, Augsburg itd. U močvarnim krajevima oko rijeka u zapadnom dijelu istočne Evrope uspeli su se putovi na suhe uzvisine, često spojene mostovima. Ovdje se razvili gradovi Grodno, Vilno, Brest-Litovsk, Luck, Kijev i drugi. Sušenjem se močvara poboljšavaju prilike za gradnju željezničkih putova, pak su mjesta u ovakvom kraju, postala pristupačnija i naprednija. Danas su naročito važni željeznički putovi, s kojima se kolne ceste ne mogu ni porediti, kao što se nijesu prije mogle porediti ni s riječnim putovima.

Neke grane prometa, privrede i trgovine, stavljaju osobite zahtjeve, naročito one, koje pripadaju izvanjskoj trgovini. Izvanjska trgovina unapređuje ne samo glavne nego i pogranične

gradove. Uvozna i izvozna trgovina daju život i napredak općoj industriji. Ali susjedne države moraju da među sobom pristanu na uvoz i trgovanje. Kad ne bi pristale, nazadovala bi domaća industrija i promet, ne bi se ništa uvozilo ni izvozilo, a tim bi stradao narod, državno gospodarstvo, pogranična mjesta i t. d. Državnici moraju naročito bdjeti, da ne dođe do toga.

Mjesta na vodenom prometnom putu mora da imaju dobro uređenu i uzdržavanu luku. U njoj se sastaju morski i kopneni putovi. Luke su najvažnija prometna raskršća. Za dobru je luku potrebno osim lakog prilaza s kopnene i morske strane, da je od vjetrova zaklonjena i opskrbljena lučkim napravama te da ima prostora za širenje. Svi se ovi uvjeti rijetko gdje tako nalaze kao kod engleskih i njemačkih sjevernih luka, koje su ujedno i završeci velikih željezničkih pruga te ušća plovnih rijeka. Rjeđe se ovo nalazi kod luka na niskoj lagunskoj obali kao n. pr. u Marseillu (Marseju), koji leži postrance od ušća Rone, jer se na njem ne bi mogla nijedna savremena luka podići. Genova, Trst, Rijeka i Mleci ne mogu se dalje širiti radi preuska prostora na kopnu, premda su s morske strane prilično dobro smješteni. Naše luke Split, Sušak, Dubrovnik, Šibenik i t. d. imaju prilične prirodne uvjete, ali se moraju bolje urediti i dobrim željezničkim vezama spojiti sa zaleđem.

Nije ni svako zaštićeno mjesto, u kojem bi mogli brodovi dobro pristajati i usidriti se, odmah zgodno za luku. Naročito danas, kad se grade veliki parobrodi, traži se više od luke nego u prijašnje doba malih brodica, koje su si izabirale male luke, smještene djelomično na poluotocima i otocima posve blizu obala. Smještaj mjesta na otoku i poluotoku nije bio samo u staro doba osobito zgodan za obranu nego on i danas vrijedi kao takav. U staro je doba tako ležala Kartaga i Tyr, a danas Bombay, Singapore, Zanzibar i drugi. Njihove prostrane i duboke luke brane se s otočića i poluotoka. Luke su na otocima vrednije, što je politički, kulturno, proizvodno i trgovački važnija zemlja, prema kojoj su okrenute. Izgubi li susjedna država svoju važnost osobito u proizvodima, gubi se također vrijednost nasuprot smještene luke. Luke su danas zaposlene obično jednim dijelom prometa t. j. samo prijevozom po moru, dok se glavni pomorski trgovački poslovi upravljaju često iz udaljenih od mora središta (kod nas iz Beograda i Zagreba), iz kojih se upravlja izvozna i uvozna trgovina.

Industrijskim je mjestima najprije potrebna pogonska snaga, a tek onda pristupačan smještaj. U vrijeme, kad se vodena snaga izravno iskorišćavala i dok su se tvorničke peći ložile drvenim ugljenom, ležala su industrijska mjesta obično uz potok u uskim, šumskim dolinama, podaleko razmaknuta. Ali otkad se počelo raditi kamenitim ugljenom i koksom, a osobito elektricitetom, sabrala se industrijska mjesta u dobro prometnim dolinama ili na širokim podovima (terasama) poviš rijeka ili su se poredala nagusto uz željezničku prugu. Otad nijesu — istina — industrijska naselja tako brojna, ali su zato velika te mnogi pojedini posao (u normalno doba) zaposluje i tisuće radnika. Dobavljanje i dopremanje sirovina u tvornicu redovno traži, da prometna sredstva budu stalna. Zato se uz vodene putove grade i željeznice, kojima se mnogo materijala dovozi. Još se prema vrsti rada zahtijeva dobro uvježbano radništvo. Kolika je danas moć industrije, vidi se po tome, što je ona zauzela sve krajeve s ugljenom i sva područja vodenom snagom kao područje Niagare, Rajne, Alpa, Skandinavije i t. d. Kod nas se tako podiglo Jajce, Omiš, Šibenik i t. d.

Što je u gori voda, to u ravnici donekle može da bude v j e t a r. Njim se štedi ugljen. Voda, ugljen i vjetar — najbolji su pogoni i pomagači u industrijalnom poslu, zato je zemlja, koja ima dovoljno ove prirodne snage, povoljna za industriju, pa se ona u njoj brzo razvija. Ima li zemlja još i željeza, a — dakako — i preduzetna kapitala, može industrijom doći do velikog blagostanja, jer se podizanjem i širenjem industrije nužno dižu i putovi, prometna sredstva i mnoge druge korisne ustanove kao same od sebe.

Mnoga su naselja vezana uz mjesta r u d a č a. Ne leže li takva mjesta na putovima, moraju se oni sagraditi. Rudače se nalaze na visokim gorama pače i na oštrom sjeveru. Prihodi su rudarskih preduzeća nestalni, zato se uz njih vezana naselja mogu uspeti do velikog cvata ali i do pada — već prema tome, koliko dugo i kako posao uspijeva. U slabijim se rovovima (majdanima), ako u njima i nema obilno rudače, također može raditi — dakako uz povoljniju radnu snagu i povoljnije prometne prilike.

K u p a l i š t a su također vezana uz stalna mjesta. Kupališta u prometnom kraju brže se razvijaju, a ako su doista vrlo ljekovita, bila su već u staro doba središte svoga kraja i stjecište putova, a takva su i u novo doba.

Prijestonica je obično kulturno, političko i duševno središte. Istina, izbor je prijestonice više puta bio zavisan o volji pojedinih ličnosti, ali su se vremenom one ipak razvile u važna mjesta, samo ako su si mogle promet privući. Danas su gradovi, u kojima je vladarski dvor te sjedište vlade, visokih škola, različnih znanstvenih ustanova i t. d. — od velike važnosti, ako i nijesu trgovački i prometno od osobitog značenja. U ovakvim se naime gradovima radi o izmjeni duševnih dobara, koja nijesu toliko zavisna o trgovačkim i materijalnim poslovima i putovima. Ovakva su mjesta nezavisnija i od izvanjskih događaja, koji — istina — uneke utječu i na duševni razvitak — ali ni izdaleka ne kao na privredne i trgovačke poslove. Ovakvi gradovi obično žive i napreduju, dok su u njima najviše vlasti ili visoke kulturne ustanove, a padaju, kad se presele. Prijestonice su redovno najnarodnija mjesta. U trgovačka se naime mjesta po trgovini uvlači mnogo tuđega, a naročito trgovačka mjesta na periferiji postaju međunarodna (internacionalna).

Za glavni grad također je najbolji središnji smještaj kao što ga ima Madrid i Paris. Ali ga svi glavni gradovi nemaju. Berlin je središte samo najveće i najvažnije pokrajine. Rim, Atena, Oslo i Kjöbenhaven leže na periferiji države, ali na strani povijesno znamenitoj. Petrograd je imao biti vrata, kroz koja je trebala evropska kultura prodrijeti u Rusiju. Danas je Petrogradu oduzeto svako značenje, pače su mu oduzeli i ime te promijenili u Lenjingrad.

Isprva su kolonisti izabirali lučke gradove za glavne. Razvitkom kolonija postali su glavni gradovi i oni iz unutrašnjosti, gdje su bolje zaštićeni i lakše se brane. Quebecku je uzeo prvenstvo Montreal, Valparaisu Santiago, Pretorija je pretekla Capetown, Kalkutta predala je svoje prvenstvo Delhima, a Carigrad Ankari. No danas, kad je sav svijet telegrafskim i telefonskim žicama isprepleten, kad se bežični brzojav općeno upotrebljuje, kad se misli i riječi prenose bez osvrta na prometne putove, ne mora više glavno središte biti baš u sredini zemlje, a naročito ne mora biti duševno i kulturno središte.

O čovječjoj snazi zavisi, koliko će i kada svladati velike prostore i nad njima zagospodovati te ukloniti zapreke vezi među ljudima. Prostor se svladava saobraćajnim sredstvima, kojim brzo prelazimo preko njega. Prostori su postali kraći i uži, koliko je saobraćaj postao brži. Uslijed brza saobraćaja pali su mnogi gradići i prijašnja trgovačka mjesta na bezpredmetna

naselja, a zamijenila su ih druga veća. Ali i ova mjesta često stradaju radi takme s još većima i naprednijima. Vrlo je zanimljivo promatrati različite utjecaje na pojedina prometna naselja tijekom stoljeća, da se vidi, kako su uz prirodne, kulturne, socijalne, političke prilike utjecale i prometne na promjenu mjesta i zašto su neka mjesta propala a druga napredovala.

U staro je doba bilo uz putove mnogo odmarališta za ljude i stoku. Put je bio težak i umoran, trebalo je ovakvih pristaništa i bilo ih je po gorama i ravnicama, uz rijeke i morsku obalu, samo ako je bilo izvor-vode za piće, za snabdijevanje brodova vodom i drugim potrebnim za daljne putovanje. Ovakva se pristaništa kod nas zovu hanovi (turski: han = gostionica) i konaci, a najviše ih još i danas ima u krajevima, gdje su donedavno Turci vladali. U hanovima je kratki odmor, obično samo preko noći. Ovakva su odmarališta u krajevima gušće željezničke mreže i drugih modernih prometnih sredstava opustjela. Danas se više ne moraju ni željeznički vagoni radi prijelaza preko vode svuda ispražnjivati nego ih prirеđeni parobrodi prevoze, kao u južnoj Italiji preko Messinskog tijesna i u Danskoj od Warnemunde do Gedsera. Kod nas je tako bilo još nedavno na Dunavu kod Bogojeva.

Prometna i saobraćajna sredstva uvelike određuju vrijednost krajevima. Plodni krajevi na prometu postaju dvostruko vrijedni i napreduju, jer se njihovi proizvodi i dobra lako izvoze. Svakome je jasno, kolika je važnost povoljnog prometnog smještaja za napredak i razvitak mjesta i krajeva.

Dakako, da se dosad nijesu svi dobri smještaji iskoristili, jer im se iz političkih i drugih uzroka često pretpostavljala mjesta s manje povoljnim smještajem. Željeznice se višeput svode i kroz manje plodna mjesta, jer važni strategički razlozi zahtijevaju, da se provedu i kroz posve pasivne krajeve, no više puta odlučuju i manje važni politički (pače i kortešacioni!) razlozi.

Intenzivnost se saobraćaja mijenja prema porastu i opadanju materijalnog napretka, a s tim se mijenja napredak i cvat mjesta. Prema materijalnom stanju često moraju i prometni putovi premještati svoj smjer. Zato se grade nove željezničke pruge, novi se prokopi (kanali) kopaju, a stari napuštavaju, neprometne se luke napuštaju pa se zamulje i zatvore nanosima pijeska, a nove se grade blizu starih velikim troškom često i kao umjetne luke. U gorjima se mijenjaju putovi, da obiđu brda i strmine. No u njima se putovi teško mijenjaju, jer su upu-

ćeni većim dijelom na uske doline i prolaze kroz stalne klance i prijevoje. Promjena smjerova putova i prometnih sredstava uopće je velik i skup posao, zato se bez velike potrebe ne premještavaju.

U širokim zavalama i ravnicama nema oštro označenih smjerova, po kojima bi se prometni putovi morali ravnati kao u gorju. Zato se lako može izabrati najprikladniji smjer. Pače na širokim ravnicama i zavalama može biti nekoliko putova u različnim i istim smjerovima položenih te među sobom udaljenih, da si ne smetaju. U ovakvom prostoru može biti i više mjesta, kroz koja promet prolazi. Privuče li susjedni grad promet od svog susjeda k sebi, pogodio ga je teže nego da ga je oružjem pobijedio, jer suparnik time dvostrukom snagom raste i brzo postaje glavno mjesto u svom kraju, a drugi naočigled propada.

Važna se prometna mjesta moraju čuvati, da ne nastradaju od prirodnih i drugih nedaća, jer bi se teško naknadila. Italija n. pr. kroz vjekove čuva Mletke čišćenjem dna mletačkih zatoka i kanalâ, da ih lagune i riječni pijesak ne zatrpaju. Mletke ne bi moglo ništa nadomjestiti na mjestu, gdje su smješteni. Oni su tamo nužni. Takvi nužni gradovi ostaju stalni za vjekove, a stalnost im pomaže, da i kulturno napreduju. Ali gdjekad i stalnost vremenom prestane, kako je prestala i ona Kartage te drugih povijesnih mjesta. Često se na njihovom dobrom smještaju kasnije ponovo dižu mjesta, obično u blizini ruševina prijašnjega. Tako se je blizu Kartage podigao novi Tunis i Biserta, blizu rimskog Carnuntuma Beč, Babilona Seleucija, Ktesifona Bagdad, a i dosta naših mjesta nastalo je u blizini ostataka negdašnjih rimskih, grčkih i sredovječnih gradova, kao Dubrovnik blizu Epidaura (Cavtata), Split blizu Solina, Sušak i Rijeka blizu Trsata i t. d. Kako je odlučan smještaj za napredak mjesta, pokazalo se naročito poslije otkrića Amerike, kad je glavni promet i svjetska trgovina prešla s obala Sredozemnog Mora na obale Atlanskog Oceana, radi česa su stara trgovačka mjesta, smještena na Sredozemnom Moru počela propadati, dok im Sueski prokop nije stanje popravio i od potpune ih propasti izbavio.

Broj se gradova već u staro doba ne samo množio nego i smanjivao. Mnogi ratovi i prirodne sile kao potresi, vulkani, povodnji i t. d. — uništavali su gradove i mjesta. Danas se broj gradova diže naročito u industrijskim područjima.

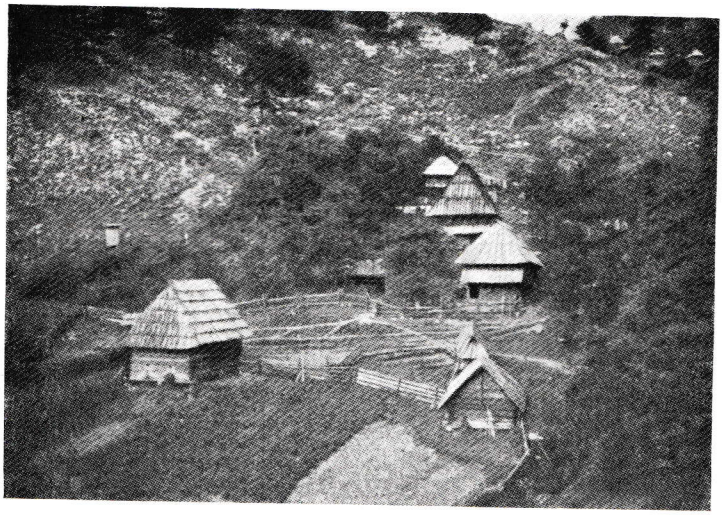

Sl. 5. Starovlaško selo

Sl. 6. Selo na sošnicama u Americi

Sl. 7. Bunja (u Šibeniku)

Sl. 8. Medit.-dalm. grad

U državama izvan Evrope — osim u Kini, Indiji, Japanu i Sjev.-Amer. Uniji — pravi su gradovi još rijetki. Kolonijalne vlasti pokušavaju prometnim sredstvima da učine neke tačke zgodnim smještajima za podizanje gradova u kolonijama. Nijesu li smještaji zgodni, mora se naselje pače preseliti, pa su gradovi n. pr. u Sibiriji više puta svoje mjesto promijenili, a tako i napučena mjesta u Središnjoj Africi. Luke istočne obale Sjev.-Amer. Unije potisnule su važnost luka u Mehikanskom zalivu, a Panamski je prokop unaprijedio prometna naselja na zapadnoj obali, kojima je dosad manjkala bliza prometna obala.

X. PROMETNA SREDSTVA.*

M o r e i r i j e k e najstariji su prometni putovi, a najstarije prometno sredstvo je čamac, najjednostavnije izduben iz trupla stabla. Kao čamac prastaro je prometno sredstvo sam čovjek, naročito glava, na koju su se namještali manji tovari ili ramena, na kojima su se na prečagama nosili veći tereti. Ovo se prometno sredstvo još i danas upotrebljava u posve primitivnim narodima i krajevima (n. pr. u prašumama) bez putova. Još danas susrećemo n. pr. u crnačkim krajevima skupove ljudi, gdje na glavama prenose trgovačku robu, prtljag istraživača i t. d.

Dotjeraniji čamci na rijekama i upotrebljavanje t o v a r n i h ž i v o t i n j a (n. pr. deve, jaka, lame, soba te ovce i koze u Indiji, mazge, konja, magarca i t. d.) na kopnu ipak je znak civilizacije. Životinje kao prometno sredstvo upotrebljavaju kulturni narodi još i danas, kad se drugim sredstvima ne može služiti (n. pr. mule i mazge u visokom i strmom gorju, a u pustinjama deve nose teret).

K o l a i s a o n e na kopnu te udobniji putnički i čvrsti teretni brodovi na vodi — znak su već potpune civilizacije. U kola se upreže konji, mazge, volovi, i t. d. već prema vrsti posla, koji se kolima obavlja i kraja, u kojem dotična životinja živi. Tako je otprilike i s prometom na saonama zimi i u krajevima vječne studeni i snijega. Dapače, ova prometna sredstva bila su jedina, kojima su se ljudi služili kroz stari, srednji i novi vijek do najnovijeg doba, kad su različni strojevi napretkom tehnike malone svuda zamijenili životinjsku i ljudsku snagu te postali i prometnim sredstvom.

Danas su željeznice i svakovrsni brodovi još uvijek glavno prometno sredstvo, te se po željezničkim kilometrima, po broju brodova i njihovom nošenju računa, kako je država prometno uređena.

---

* Ovaj predmet više spada u gospodarski zemljopis, zato je ovdje ukratko obrađen.

Ovaj pregled po Hübneru pokazat će, koliko ima željeznica na svijetu i kakvo je otprilike stanje prometnih sredstava.

A. Željeznice. — Dužina svih željezničkih pruga na zemlji bila je 1932. godine: 1,304.300 km. Od toga:

1. u Evropi· 426.700 km.;
2. u Aziji: 134.900 km.;
3. u Americi: 624.300 km.;
4. u Africi: 69.200 km.;
5. u Australiji: 49.200 km.;

Od evropskih država ima:

1. Jugoslavija: 10.500 km.;
2. Švicarska: 5.818 km.
3. Austrija: 6.707 km.;
4. Mađarska: 8.828 km.;
5. Čehoslovačka: 13.846 km.;
6. Italija: 21.510 km.;
7. Njemačka: 58.436 km.;
8. Nizozemska: 4.354. km;
9. Belgija: 5.000 km.;
10. Luksemburg: 551 km.;
11. Danska: 5.319 km.;
12. Švedska: 16.812 km.;
13. Norveška: 3.873 km.;
14. Finska: 5.829 km.;
15. Malta: 13 km.;
16. Francuska: 42.131 km.;
17. Španija: 15.900 km.;
18. Portugal: 3.458 km.;
19. Vel. Britanija: 32.591 km.;
20. Slobodna Irska 4.816 km.;
21. Estonska: 1.447 km.;
22. Letonska: 2.781 km.;
23. Litva: 1.643 km.;
24. Poljska: 20.248 km.;
25. Rusija: 81.550 km.;
26. Bugarska: 3.221 km.;
27. Albanija: 12 km.;
28. Grčka: 2.686 km.;
29. Turska (s Azijskom): 3.882 km.;
30. Rumunjska: 11.206 km.;

Od znamenitijih izvanevropskih država ima:

1. Kanada: 37.272 km.;
2. Sjed. Amer. Unija: 400.000 km.;
3. Mehiko: 11.432 km.;
4. Brazilija: 35.646 km.;
5. Savez Juž.-Afričkih država: 21.876 km.;
6. Egipat: 4.816 km.;
7. Palestina: 1000 km.;
8. Francuska Indokina: 2.395 km.;
9. Ceylon: 1.530 km.;
10. Indija: 69.126 km.;
11. Japan: 28.193 km.;
12. Kina: 15.286 km.;
13. Siam: 2.996 km.;
14. Perzija: 208 km.;

B. Parobrodi i brodovi.*

Od trgovačke mornarice imala je u g. 1936.:

a) u Evropi:

1. Vel. Britanija i Irska: 17,285.000 Rt B;
2. Norveška: 4,054.000 „ ;
3. Njemačka: 3,718.000 „ ;
4. Italija: 3,098.000 „ ;
5. Francuska: 3,002.000 „ ;
6. Nizozemska: 2,511.000 „ ;
7. Grčka: 1,801.000 „ ;
8. Švedska: 1,515.000 „ ;
9. S. S. S. R.: 1,218.000 „ ;
10. Španjolska: 1,157.000 „ ;
11. Danska: 1,136.000 Rgt B;
12. Finska: 481.000 „ ;
13. Belgija: 388.000 „ ;
14. Jugoslavija: 373.000 „ ;
15. Portugal: 255.000 „ ;
16. Turska: 196.000 „ ;
17. Lotiška: 170.000 „ ;
18. Estonska: 155.000 „ ;
19. Poljska: 92.000 „ ;
20. Rumunjska: 91.000 „ ;

b) u Americi:

1. Sjev.-Amer. Unija: 12,475.000 Rt B;
2. Kanada: 1,356.000 „ ;
3. Brazilija: 479.000 „ ;
4. Panama: 429.000 „ ;
5. Argentina: 331.000 „ ;
6. Chile: 143.000 Rt B;
7. Venezuela: 74.000 „ ;
8. Honduras: 69.000 „ ;
9. Peru: 46.000 „ ;
10. Mehiko: 36.000 „ ;
11. Kuba: 33.000 Rgt B.

c) u Aziji:

1. Japan: 4,216.000 Rt B;
2. Kitaj: 492.000 „ ;
3. Hongkong: 313.000 Rt B;
4. Indija i Ceylon: 234.000 „ ;
5. Filipini: 82.000 Rt B.

d) u Oceaniji:

1. Australija i New-Zealand: 642.000 Rt B;
2. Ostali britanski dominioni 553.000 Rt B;
3. Ostale zemlje: 363.000 Rt B.

Sve države zajedno: 65,064.000 Rt B.

---

* Podaci za trgovačku mornaricu uzeti su također iz Hübner's: »Geographisch-statistische Tabellen« g. 1936. i Minervinog »Svjetskog Atlasa«. Brodovi ispod 100 registr. tona nijesu uračunati. — Rt B = registriranih brutto tona.

Riječnih vodenih putova u Evropi ima:

1. Jugoslavija: 1.890 km.;
2. Rumunjska: 2.840 km.;
3. Mađarska: 1.630 km.;
4. Čehoslovačka: 740 km.;
5. Austrija: 860 km.;
6. Italija: 2.000 km.;
7. Francuska: 12.030 km.;
8. Belgija: 1.670 km.;
9. Nizozemska: 4.800 km.;
10. Vel. Britanija: 7.500 km.;
11. Njemačka: 12.150 km.;
12. Švedska: 6.100 km.;
13. Finska: 5.500 km.;
14. Evropska Rusija 48.800 km.

Ukupno: 110.000 km.

U Evropi je za unutrašnju plovidbu najvažniji Dunav i pritoci. Dug je 2.850 km., izvire u Schwarzwaldu, plovan je od Ulma a redovno od Regensburga. Do ušća u Crno More plovan je 2.450 km. a protiče kroz Njemačku 725, Austriju 565, Čehoslovačku 215, Mađarsku 740, Jugoslaviju 1017, Bugarsku 380 i Rumunjsku 1675 km. U Jugoslaviju ulazi kod Bezdana i izlazi kod ušća Timoka. Najveći su mu pritoci Tisa, Drava i Sava, koji su u našoj državi od veće česti plovni. Od rijeka, što utječu u Jadransko More, plovne su: Neretva od Metkovića (31 km), Zrmanja od Obrovca (20 km.) i Krka od Skradina (1 km.). Jezera: Skadarsko, Ohridsko i Prespansko također su plovna. U Vojvodini ima nekoliko plovnih kanala.

C. Automobili i motori.

S napretkom tehnike napreduju i prometna sredstva. Danas su važni za promet još i različni automobili, kojima se prevoze osobe i roba. Danas ima na svijetu oko 34,000.000 automobila, koji su općenito dosta smanjili promet na željeznicama i tramvajima. Najviše ih ima u Sjev.-Am. Uniji 23,770.000, zatim u Francuskoj 1,880.000, Engleskoj 2,820.000, Njemačkoj 900.000, Italiji 330.000, Čehoslovačkoj 110.000, Rumunjskoj 30.000, Kanadi 1,040.000, Jugoslaviji 13.000, pa na tisuću stanovnika dolazi kod nas samo 0.7 automobila.

Veliko značenje ima i zrakoplovstvo, koje nastoji, da se usavrši do redovnog prometnog sredstva. Dosad se još ne može uporediti sa željeznicom i brodovima.

Budući da promet s automobilima sve više raste, ponovo se grade ceste u svim civilizovanim državama. Prema izvještaju internacionalne trgovačke komore u Parizu, koji je izdala početkom

1933. god., zbroj svih cesta na zemlji — iznosi 10,630.000 kilometara. Na evropske države otpada 2,150.400 km., i to na:

1. Francusku 628.000 km.;
2. Njemačku 348.700 km.;
3. Vel. Britaniju 287.580 km.;
4. Italiju 195.175 km.;
5. Poljsku 94.471 km.;
6. Švedsku 71.273 km.;
7. Španiju 87.098 km.;
8. Čehoslovačku 58.573 km.;
9. Belgiju 44.228 km.;
10. Norvešku 36.412 km.;
11. Austriju 32.000 km.;
12. Ugarsku 27.396 km.;
13. Nizozemsku 25.470 km.;
14. Švicarsku 13.935 km.;
15. Jugoslaviju preko 45.000 km.

XI. BROJ LJUDI.

Čovjek je sam privrijedio kulturne tekovine. Sagradio je kuće i druge građevine, putove, vodotočja, iskrčio šume, prvi obradio i zasijao polja i t. d. Njegov je utjecaj na zemaljsku površinu velik. Što ima više ljudi u jednom području, to je veći njihov utjecaj na zemlju, prirodu i okolicu, naročito ako su na višoj kulturnoj stepenici. S ovim u vezi nameće se samo od sebe pitanje, koliko ljudi ima na zemaljskoj površini, da su mogli postići tolike uspjehe na zemlji. Na ovo se pitanje ne može posve tačno odgovoriti, jer se ne mogu ni svi ljudi tačno izbrojiti. Još je naime uvijek znatan dio ljudi poznat samo iz prosječnog procjenjivanja, pa je opći zbroj samo »otprilike«.

Unatoč pomnjivom nastojanju, da se što tačnije ustanovi broj stanovnika na zemlji i da se saberu o tom što pouzdaniji podaci, nije se dosad mogao tačan popis obaviti, jer se uzima, kao da na narijetko naseljenim zemljama nema ljudi. Usto se na mnogim sakrivenim mjestima teško dobivaju i prosječni podaci, jer urođenici i domaći ljudi zaziru od svakog dodira sa strancima. Stanovnike brazilijanske prašume oko Amazonke i njezinih pritoka kao i one u centralnoj Africi još nije nitko mogao tačno prebrojiti. U nekim se opet krajevima na zemlji broj stanovništva svakiput drukčije iskazuje, pa se ni njihov broj ne može tačno ustanoviti.

Posve je tačno popisano pučanstvo samo u civiliziranim državama, u koje se ubrajaju sve evropske države te Sjev.-Amer. Unija, Kanada, Australija, New-Zealand, Japan i Unija južne Afrike. Države srednje i južne Amerike, Azije — osim Japana — te sjeverne Afrike računaju se u polucivilizirane, pak se njihov broj pučanstva uzima samo otprilike tačan. Od područja, u kojima žive primitivni — malo ili posve neprosvijetljeni — narodi kao n. pr. Indijanci u prašumama oko Amazonke i njezinih pritoka u Južnoj Americi te u središnjoj Africi, dobiva se samo prosječan broj, kako je već rečeno. Broji se ovako: uzme se područje n. pr. od deset kilometara, pak se računa, koliko otpri-

like ima u njemu sela, u selu kuća, u pojedinim kućama stanovnika i tako se dolazi do prosječnog broja pučanstva u dotičnom kraju. Ovako se broji i drugdje u sličnim prilikama. Prema tome se malone dvije petine ljudi ne mogu tačno pobrojiti.

U početku XIX. stoljeća bilo je oko jedne milijarde ljudi na zemlji. Sada ih ima 2„116,000.000 na 134,884.850 km². Na 1 km² dolazi 15.2 (po Hübneru 1936.).

U brojenju stanovnika u pojedinim državama dobivaju se dva broja: o p ć e n i t i ili a p s o l u t n i te o d n o s n i ili r e l a t i v n i broj. Apsolutni je broj svih stanovnika bez obzira, kako su raspoređeni po državi; relativni je broj, koji kaže, koliko stanovnika dolazi na jedan km². Relativni se broj dobije, kad se apsolutni broj podijeli s brojem km². N. pr. Jugoslavija ima 13,930.918 (apsolutni) stanovnika, a 248.700 km². Prema tome dolazi na svaki km² 56.05 stanovnika (relativni broj).

Ljudi nijesu svuda podjednako gusto naseljeni. Uzrok je tome različito podneblje, plodnost, obrađivanje zemlje, kultura i t. d. Budući da se od mnogih krajeva ne može dobiti posve tačan broj stanovnika, ne može se ni njihova napučenost tačno saznati. Radi toga se ne može dobiti ni tačan pregled općenite gustoće naselja i ljudi. Istina, izrađene su zemljovidne karte, iz kojih se može na prvi pogled razabrati, koji je kraj zemlje brojnije, a koji slabije napučen, ali se ni u ovim kartama ne može tačno ustanoviti gustoća pučanstva u onim krajevima, u kojima se popisivanje ne može tačno izvršiti. Jedino se može stalno reći, da ljudi nijesu gusto naseljeni u nezdravoj klimi, na visinama, u šumama, na slabom tlu za obrađivanje i t. d., a gusto su naseljeni na dobrom tlu, u prometnom kraju, u zdravoj klimi i t. d.

Budući da se dosad gustoća stanovnika na zemaljskoj površini nije potpuno tačno ustanovila, moramo se zadovoljiti poznavanjem prosječne gustoće stanovnika na cijeloj zemlji, a naročito u nekim područjima. Naročito je teško izračunati tačnu gustoću na skrajnjim te suhim i oskudnim krajevima zemlje, jer se ondje ljudi slabo i nestalno naseljuju zbog oskudice svega za život potrebna. U polarnim se n. pr. krajevima čovjek — istina — može braniti od studeni, ali nema bilja, potrebnog za čovječju i životinjsku prehranu, a visoki sjever ne bi mogao biti ni toliko nastanjen, koliko je danas, da nema u moru ribâ i kraj mora drugih životinja, kojima se ljudi mogu prehranjivati i njihovom kožom odijevati. Tropski su opet krajevi nezdravi,

zato se ni u njima ne može stanovništvo gusto umnožiti, a ni gledom na kulturu ne mogu se mnogi prasjedioci podići do više stepenice civilizacije.

Povoljniji kraj za nastambu ljudi te za njihovo umnožavanje i gustoću, svakako su kontinentalni (sredozemski, u sredini kopna) od oceana udaljeniji krajevi, jer se u njima pravilno mijenja ljeto i zima, te imaju dostatno topline za rast različna bilja. Ali u zemljama južno i sjeverno od ekvatora, plodniji su krajevi uz ocean, jer imaju dovoljno oborina (kiše i vlage), dok su krajevi, udaljeni od obale, sušni i sve suši, što se više udaljuju od obale i prodiru u kopno. U udaljenim od mora ima vrlo malo bilja. U južnoj je Rusiji gustoća pučanstva prema istoku manja, jer ondje nijesu krajevi tako plodni radi kasnih mrazova i kiša u vrijeme žetve. Egipat i Turan dobro su naseljeni, jer naplavljivanjem pretvaraju svoje dobro ali inače sušno tlo u vrlo plodna polja. Mnogo više ima plodna i za obrađivanje zgodna tla u monsunskim krajevima (gdje pušu vjetrovi ljeti s mora i donose obilje kiše). M a n s i n je arapska riječ i znači godišnje doba, jer se taj vjetar mijenja po godišnjem doba južne i istočne Azije. U tropskim i subtropskim krajevima nije pučanstvo nikada bilo tako gusto — ni u evropskim naseobinama — da bi moglo tlo redovno obrađivati, nego se ondje tlo obrađuje p l a n t a š k i t. j. sav se prostor zasadi samo n. pr. sladornom trskom ili kojom drugom vrstom korisnog bilja. U zemljama pak srednjih zemljopisnih širina s obje strane Atlantskog Oceana pučanstvo je naraslo do velikog broja ponajviše radi velike industrije, trgovine i prometa onih krajeva. Ali se gustoća pučanstva u njima i mijenja prema rastu i padanju industrije i prometa.

Kako je rečeno, na površini zemlje živi prosječno oko 15 ljudi na 1 km². Inače pola (50%) zemaljske površine ima manje od jednoga čovjeka na 1 km². Na 31.3% od površine zemlje živi 1—10 ljudi na 1 km², a samo je 6.3% površine tako naseljeno, da ima više od 60 ljudi na 1 km². (Krebs.))

U Evropi je pučanstvo unekoliko svuda izjednačeno uz prvenstvo krajeva srednje i zapadne Evrope, koji su najgušće napučeni. U drugim dijelovima svijeta ima vrlo dobro i vrlo slabo naseljenih krajeva, da se i na prvi pogled vidi velika razlika među njima. U Africi u slabo naseljenim područjima, osobito u vlažnim šumama ima vrlo malo ljudi — malone posve su prazni. Tako je i u Sahari. Američka gusto naseljena područja naliče po postocima gustoće onima u Evropi. Evropa je

najbolje napučena od 45° i 55° sjev. širine do otprilike 20° ist. dužine t. j. od Atlantskog Oceana do istočne granice Čehoslovačke republike. Osobito je dobro napučena Sjeverna Amerika na prostoru među 30° i 50° sjev. širine pa do 100° zapadne dužine, t. j. od Atlantskog Oceana do sredine Sjeverne Amerike. U Aziji je najnapučenija istočna obala od 42°—70° ist. dužine, a na jug sve do obratnika, t. j. od Velikog Tihog Oceana do rijeke Inda, te na jug do Singapora. Na južnoj zemaljskoj polukugli nema zasad nijednog gusto nastanjenog kraja. Više nego jedna četvrtina svega australskog pučanstva živi u pet glavnih gradova, a u glavnom gradu Argentine u Buenos-Aires-u živi jedna šestina pučanstva cijele države.

Ako u dolini rijeke Gangesa (u Indiji) živi na 1 km² znatno više od 300 ljudi, u najobrađenijem dijelu Jave preko 400, na Mauritiusima 205 — to je radi vrlo plodnog tla, koje može da na maloj površini namiruje potrebe velikog broja stanovnika. Tako u Kini i Japanu, gdje polje obrađuju najviše motikom, donose polja mnogo različnih plodova, te i ovdje može mnogo ljudi na malom prostoru živjeti. Velika tropska područja danas još nijesu posve obrađena, pak ne daju toliko roda, koliko bi mogla. Potomstvu bijelaca ostat će zadaćom, da se polagano posve privikne na podneblje tropskih krajeva te i ove prostore iskoriste na korist ljudskog roda. U Stražnjoj Indiji, u srednjoj Africi te u području Amazonke mogla bi gustoća pučanstva porasti kao na Javi pod nizozemskim ili na Formosi pod japanskim gospodstvom, kad bi se tako obrađivale. Danas su u izvanevropskim dijelovima zemlje najgušće naseljeni najpristupačniji, a ne najplodniji krajevi.

Na natopljenim i vodom bogatim oazama može da stanuje više od 100 ljudi na 1 km². U egipatskom Fayumu iznosi gustoća stanovništva pače preko 450 stanovnika na 1 km². Ali su zato veliki prostori oko oaza prazni ili se po njima vrze tek malene nomadske čete, koje trebaju mnogo prostora radi stoke i stada. Pustinjski krajevi nikada ne će biti gusto naseljeni, jer su jalovi, te ne bi mogli ni uz najpomnjivije obrađivanje mnogo ljudi prehranjivati. U Italiji i Španiji premašuje gustoća stanovništva samo u nekim natopljenim krajevima 200 ljudi na 1 km², u koje se ubraja i ono pučanstvo, što se bavi i prehranjuje odgajanjem svilaca. Nepomiješano poljodjelsko pučanstvo rijetko će kada prekoračiti gustoću od 150 ljudi na 1 km², premda n. pr. u južnoj Evropi, Kini i Japanu mogu manje rodni krajevi biti

i gušće nastavani, jer njihovi stanovnici mnogo manje za život trebaju. Gustoća stanovništva u gorju redovno je mnogo manja od 100 na 1 km². Svi se ovi brojevi gustoće mogu postići također u istočnim i južnim državama Sjev.-Amer. Unije te u Kaliforniji, Čile-u i istočnoj Australiji, a moći će se i u Mandžuriji, kad bude snabdjevena vodom. Ali će tada ove zemlje prestati biti izvozna (eksportna) područja, jer će sav prirod trebati za prehranu domaćeg stanovništva.

Nameće se pitanje odakle će zemlje u višim zemljopisnim širinama dobivati hranu za svoje prekobrojno stanovništvo, kad se jednom gušće nasele sadašnja prazna područja u tropskim te subtropskim područjima i drugdje? Na ovo pitanje nije baš tako jednostavno odgovoriti, jer se i za zemlje, u kojima se tlo izvrsno obrađuje, ne bi moglo posve tačno ustanoviti, koliko bi najviše ljudi mogle prehraniti te koliko bi hrane mogli drugim zemljama prepustiti, a nekmoli bi se to moglo ustanoviti za zemlje slabo obrađivane i na niskom stepenu kulture. Međutim ovim su se pitanjem bavili naučenjaci, pak jedan od njih (Fischer) veli, da bi zemlja mogla prehranjivati i osam milijarda ljudi uz današnja tehnička pomagala. Neki naučenjaci vele, da bi mogla i još mnogo veći broj. Svakako će uz tehnički napredak, biti sve više i tehničkih pomagala za prehranu, pomoću kojih će se uvijek i nosivost zemlje povećavati i više se ljudi moći prehranjivati.

Veća kultura doista ima i veće zahtjeve u redovnim potrebama. Kad se poređuje život na selu s onim u velikom gradu i industrijalnim područjima, vidi se, da je u gradu teže namirivati životne potrebe nego na selu, a pogotovu u kolonijama. Na dobrim se zemljištima uz dobro obrađivanje prehranjuje 60—80 ljudi na 1 km². Za gorske se zemlje može računati 30—40, ako u njima ima više tla za obrađivanje nego šumâ i livadâ. U vinskim i vrtlarskim krajevima doseže gustoća pučanstva, koje se samostalno izdržava, blizu 100 na 1 km². (Krebs). U istočnoj Evropi manja je gustoća pučanstva, jer se zemlja ne obrađuje utančine, premda bi prilike bile za to vrlo povoljne. Gustoća je u južnoj Rusiji ispod 60 ljudi na 1 km². U zemljama i krajevima, gdje se ljudima pruža posebna zaslužba i gdje su dobri uvjeti za život, gustoća pučanstva izvanredno raste, kao što u industrijalnim područjima Belgije i Engleske, u vrtlarskim Nizozemske te prije rata u okolici Moskve i Petrogradu, gdje su bila središta ruske industrije i t. d. Izvan Evrope osobito je

velika gustoća pučanstva u naplavljenoj dolini Nila. Ali gustoća pučanstva, proizvodnja i promet nijesu stalni. Kad se naime promijeni vrijednost tla, obrađivanje i gospodarenje, način života i drugi uvjeti, promijeni se i gustoća.

Gustoća pučanstva nadalje pada prema sjeveru, jer pšenica i druge žitarice prema sjeveru sve slabije uspijevaju. U Aziji i Americi još se redovno zemlja obrađuje i žitarice uspijevaju među 55° i 58° sjev. širine t. j. u cijeloj južnoj Sibiriji, u Aziji i južnoj Kanadi. U Evropi je ova međa nešto sjevernija, među 60° i 61°, pak se još u cijeloj srednjoj Rusiji i južnoj Švedskoj žitarice uspješno obrađuju. Zato u ovim krajevima ima još dosta stanovnika. Preko granica žitarica pučanstvo je slabo naseljeno. Tamo je naime područje šuma, a u šumama se računa otprilike 9 ljudi na 1 km².

Kod pastirskih naroda iznosi gustoća stanovništva rijetko kada više od dva čovjeka na 1 km². Lovci i ribari stanuju na vrlo širokim i udaljenim prostorima. Jedan Eskimac n. pr. živi na 100—1000 km². Po statistici gustoća je pučanstva na Islandiji 1 na 1 km², u Finskoj 10, u prijašnjoj guberniji Arhangelsk 0.5. To je zato, što u ovim krajevima stalno stanovništvo posvuda ne boravi. More i rijeke također se danas ubrajaju u površine, što ljude prehranjuju. Zato se primorsko i poriječno pučanstvo pomiče obalama mora i rijeka, kao stanovnici stepa k blizini izvora te natopljenih i nepopasenih mjesta.

Kad se govori o gustoći i o stalnim stanovnicima, uvijek se mora pitati, kako se tlo obrađuje i kako bi se obrađivati moglo? U nekim dijelovima Kameruna u Africi, živi na jednom km² do 200 ljudi ,jer je tlo vrlo obrađeno. Dakako da je u Kamerunu malo tako napučenih krajeva! U Egiptu malone sve pučanstvo živi u Delti Nila. Ako se s dobrim i obrađivanim tlom nađu još i druga vrela za izdržavanje kao rudarstvo, industrija, trgovina i promet, gustoća u takvom kraju naraste do najvišeg stepena. Ima u zapadnoj i srednjoj Evropi tako gusto nastanjenih industrijalnih krajeva, da u njima gustoća pučanstva doseže — premda nema velikih gradova — tisuću ljudi na 1 km², a da se i ne osjeća, da su tako napučeni. To je radi povoljnog gospodarskog smještaja, razvijene industrije te nesmetane trgovine i prometa. U Brabantu (pokrajini, u kojoj leži Bruxelles, glavni grad Belgije) gustoća je pučanstva 465, u Lanchashiru (u srednjoj Engleskoj) 403, dok u ugljenitom području Tyne (u Engleskoj) ima 625 ljudi na 1 km².

Broj i gustoća pučanstva nije stalno mjerilo za vještinu i umijeće obrađivanja tla. Gdje se mnogo upotrebljuju poljodjelski strojevi kao n. pr. u pokrajini Dakoti (u Sjever-Amer. Uniji), daje tlo obilnu i bogatu žetvu, a da radnika i posla ne treba ni izdaleka toliko kao na jednakom području srednje Evrope. Tako je slično na svim farmama Amerike i Australije, gdje unaimlju samo sezonske radnike za polja i striženje ovaca te za rudokope i tvornice. Poljodjelski strojevi i savremeno obrađivanje polja i gospodarstva brojno umanjuju radnu snagu, a prema tome i gustoću pučanstva.

Današnje sabiranje stanovništva u gradove mijenja gustoću pučanstva utoliko, što radi sabiranja seljačkog pučanstva u gradu nastaju praznine na selu te radi toga i oskudica poljskih radnika, pa se polja i drugo gospodarstvo ne može valjano i temeljito obrađivati te sela i izvangradska naselja nazaduju i propadaju. U Engleskoj s Walesom stanuje u gradu 80% od svega pučanstva; u Škotskoj 75.4%; u Irskoj 33.5%; u Francuskoj 46.7%; u Njemačkoj 64.4%; u Austriji 60.2%; u Japanu 60%; U Sjev.-Amer. Uniji 52.6%; u Danskoj 46%; u Belgiji 78.3%; u Švicarskoj 61.2%; Švedskoj 30%; u Rusiji 17%; u Norveškoj 29.6%; u Poljskoj, Čehoslovačkoj, Nizozemskoj, Australiji i Kubi živi u gradovima oko 40%. Za Italiju veli Dr. Peršić, da je broj gradskog pučanstva daleko veći od broja seoskog pučanstva, ali se ipak ne može dati točan pregled u postocima, jer talijanska statistika dijeli mjesta samo po broju stanovnika. G. 1930. bilo je u Italiji 26,071.032 stanovnika u mjestima preko 5.000 ljudi naprama 17,314.088 stanovnika ispod 5.000. U Kini, Indiji i Rusiji nijesu privredne i druge prilike tako općenito zahtijevale, da se pučanstvo sa sela toliko seli u gradove. Samo časoviti nužni poslovi doveli su ih katkada u grad, ali su se vratili u sela, kad su ih posvršavali.

U današnjim prilikama teško je odrediti tačan postotak pučanstva, što živi u gradu, jer se taj postotak neprestano i u velikom broju mijenja. No sigurno je, da je vrlo poraslo pučanstvo u gradovima na štetu sela.

Ne može se stalno ni to ustanoviti, kad je mjesto i kraj prenapučen. Dok ima kod kuće dostatno hrane ili se može hrana iz drugog kraja nesmetano dopremati u industrijske krajeve, dotle se ne osjeća nikakva prenapučenost. Ali neka n. pr. u Indiji žetva samo jedne godine podbaci, odmah će nastati glad i osjetljivo se osjećati, da je zemlja prenapučena. Za izdrža-

vanje pučanstva nije zgodno, da se u zemlji uzgaja samo jedna vrsta plodova (monokultura) ili uvodi samo jedna vrsta zarade. Jednostrano zaposlenje n. pr. industrijom i trgovinom može u vrijeme nerodice ili zastoja rada u industriji donijeti mnogo zla i bijede u krajeve, gdje se inače nikakva nestašica u obično vrijeme ne osjeća. Svjedoči najbolje današnje vrijeme i krize.

Stalna se prenapučenost osjeća samo u pojedinim krajevima i otocima kao n. pr. na Javi, Mauritiusu i t. d. Za relativnu (odnosnu) se prenapučenost ne može nijedna zemlja kao primjer navesti, jer u svako vrijeme može svaku zemlju snaći glad ili koja druga nepogoda, pak bila ona i na visokom stepenu obrađivanja tla i gospodarstva.

Da su u različitim krajevima i potrebe pučanstva različne, vidi se po tome, koliko je gdje zemlje pojedincu dovoljno, da namiri svoje potrebe. U Sjev.-Amer. Uniji potrebno je 1.2 ha, u Njemačkoj 0.5 ha, u Japanu i Indiji 0.125 ha. Što ljudi jednostavnije i čednije žive, trebaju i manje zemlje za izdržavanje. U Rusiji je trebala jedna osoba prije rata prosječno 70 rubalja, u Njemačkoj 370 Mk., u Sjev.-Amer. Uniji 175 dolara godišnje u predratnoj novčanoj vrijednosti Prema današnjoj vrijednosti teško bi bilo to stalno označiti, jer se životne potrebe i vrijednost novca iz korijena promijenile i neprestano se mijenjaju.

Gustoća dakle pučanstva mnogo zavisi o blagostanju uopće te o gospodarskim prilikama, koje pogoduju rastu pučanstva ili ga priječe.

Naposljetku — kako je spomenuto — neki naučenjaci vele, da bi zemlja sigurno mogla još četiri puta toliko ljudi izdržavati, kad bi se iskoristilo sve tlo za obrađivanje prikladno.

XII. PORAST I OPADANJE STANOVNIŠTVA.

Gustoća se stanovništva vrlo mijenja te broj, što smo ga danas ustanovili, sutra je porastao ili spao. Rast i opadanje stanovništva mnogo utječe na socijalno, političko i gospodarsko lice zemalja. Kolonizacija i industrijalizacija pojedinih krajeva privlači stanovnike te unapređuje dotične krajeve množenjem stanovnika i blagostanjem. Evropeizacija svijeta (t. j. što se sav svijet povodi za Evropom), koja je u zadnjem stoljeću vrlo napredovala, bila bi posve nemoguća, da u Evropi nije bilo jakoga prirasta, koji je bivao sve jači. Stanovništvo u Kini i Japanu također raste, radi česa se često čuje o »žutoj pogibli«*, koja da bi mogla preplaviti Aziju, otoke po Vel. Tihom i Indijskom Oceanu te prijeći u Evropu. Broj stanovništva i u Sjev.-Amer. Uniji također vrlo raste, zato ova napreduje i u svakom se pogledu sve više razvija.

Tako dugo, dok još ima dosta prostora na zemlji, čovječanstvo se ne treba bojati teških posljedica naglog porasta ljudi. Svjetsko gospodarstvo, slobodno seljenje i veza među državama i narodima otstranjuje svaku pogibao. Koliko bi ljudi još mogli primiti samo krajevi umjerene klime, pa tropski sušni krajevi zemlje, kad bi se natopili?

Mladi su i krepki ljudi jezgra useljenika u kolonijskim zemljama. Došav kolonisti u prilike bolje od onih u domovini, znatno se više rađaju i imaju brojniji podmladak, čime se diže broj stanovništva u kolonijama, koje osim toga neprestano rastu još i novim došljacima. God. 1913. brojilo se samo u šest useljeničkih zemalja: u Argentini, Braziliji, Kanadi, Australiji s New-Zealandom, Sibiriji i Sjev.-Amer. Uniji okruglo 2,500.000 novih došljaka. U sjeverno-atlantskim državama Sjev.-Amer. Unije je 22%, pacifičkim (oko V. Tihog Oceana) 23%, Minnesoti 29%,

* »Žuta pogibao« bi mogla postati opasna najprije radnicima u Evropi najvećma radi malih potreba Japanaca i Kineza te radi neumornog rada sve za malu plaću, prema kojoj su plaće evropskih radnika neuporedivo veće.

u sjevernoj Dakoti 35%, Argentini i Uruguay (u Južnoj Americi) 22% pučanstva rođeno izvan ovih zemalja. New-York je najveći irski i talijanski grad. Sav je ovaj prirast došao iz Evrope, pa je razumljivo, što je u kamenitoj i sušnoj južnoj Italiji dosta sela napola opustjelo te da se može u poljskim, rumunjskim, hrvatskim, madžarskim, čehoslovačkim i t. d. selima naići na dosta ljudi, koji su radili preko mora (t. j. preko Atlantskog Oceana). Stanovništvo je Kanade poraslo u deset godina za 2,500.000 ljudi najvećma iz Sjev.-Amer. Unije (malone 900.000 došljaka), koja je sada zbog velike napučenosti na svojoj južnoistočnoj strani također postala iseljeničko područje. (Za ratne i poslijeratne godine ne mogu se navesti stalni brojevi, jer se u to vrijeme useljivanje svaki čas zabranjivalo, prilike se mijenjale i sada se još mijenjaju).

Smještaj se mladih naselja često mijenja, jer se novi naseljenici ne mogu uvijek lako priviknuti novom kraju, njegovim gospodarskim i društvenim prilikama, često vrlo različnim od onih u domovini — pak si traže povoljniji smještaj za naseobinu. Naročito se mnogo mijenja na granicama među nastanjenim i nenastanjenim krajevima. Tako je bilo i u staro doba. Gospodarske su poteškoće na početku novoga doba privukle stanovništvo sela u gradove i u vinogradske krajeve. Tim se iz pojedinih poljodjelskih krajeva iselilo oko 50% stanovnika u gradove.

Ako je naselje na povoljnom tlu, raste i vrlo napreduje, jer se ljudi u nj jatomice sele. Nastanu li nesporazumi i trzavice među njegovim stanovništvom, naselje će sporije rasti, jer se kolonija može razvijati i kročiti k vrhuncu samo u složnim i sređenim prilikama. Kad pako naselje dospije do vrhunca, počima mu doba starenja i to tako neprimjetno, da to ni sami stanovnici ne opažaju. Ono se očituje u padanju poroda i napuštanju naseljâ — ili obojega, te se život mjesta mijenja otprilike kao i ljudski život.

Sve zemlje ne stižu u isto vrijeme na vrhunac. Čini se, da zapadna Evropa u novo doba kraj svih pobjeda u zadnjem ratu ne može zaustaviti svoga starenja, dok istočna i jugoistočna Evropa kao da je tek prekoračila svoje mladenačko doba. God. 1.789. držala se Francuska kao jedna od najnapučenijih zemalja svijeta, jer je brojila 26,000.000 stanovnika — gotovo toliko, koliko je u to vrijeme imala Austrija i Njemačka zajedno. Sada

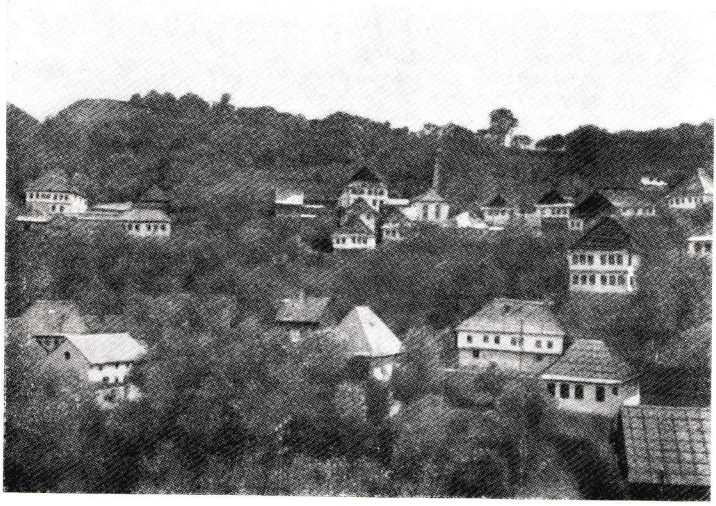

Sl. 9. Grčko-turski grad

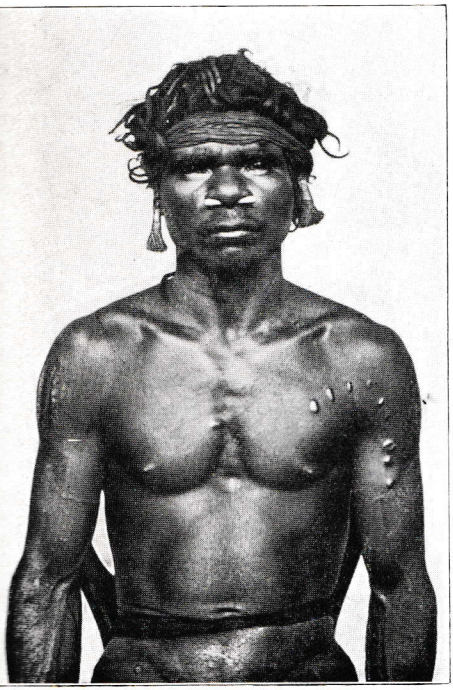

Sl. 10.a. Australac

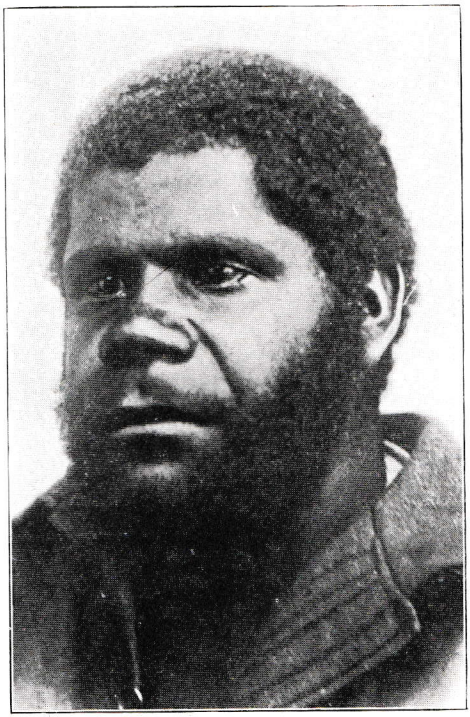

Sl. 10.b. Tasmanac

Sl. 11. Papuanac

Francuska broji koliko sama Pruska — 40,000.000 — dok Njemačka (s Austrijom = 6,760.223) ima danas oko 75,000.000.

U razdoblju od god. 1871.—1920. narastao je (po Krebsu) broj stanovništva u:

Francuskoj	od	36,8	na	39,6	mil.	t.j.	za	7.6%	u 50	godina
Vel. Britaniji	«	31,8	«	45,6	«	t.j.	«	43,4%	« 50	«
Na području bivše										
Austro-Ugarske	«	35,6	«	51,4	«	t.j.	«	44.4%	« 50	«
Japanu	«	35,0	«	51,6	«	t.j.	«	47.4%	« 50	«
Njemačkoj	«	41,1	«	65,0	«	t.j.	«	58.2%	« 50	«
Rusiji	«	63,6	«	110,6	«	t.j.	«	84.5%	« 50	«
Sjev. Am. Unija	«	38,6	«	111.2	«	t.j.	«	140%	« 50	«

Porastom i opadanjem stanovništva mijenja se — prirodno — i snaga država. Neke su u moći porasle, a neke spale te su tako poremetile ravnotežu država i narodâ. Stanovništvo se i snaga državâ poslije ratova također mnogo mijenja (a prije i uslijed pošasnih bolesti). Svjetski je rat stajao Nijemce i Austrijance 3,300.000, Francuze i Engleze skupa 2,200.000 poginulih. Kuga i kolera još i danas dosta razrjeđuju stanovništvo u zemljama na Istoku. U Africi lov na ljude (robova na svijetu ima još oko 50,000.000) i ratovi do istrebljenja među crnačkim plemenima ispraznili su velike prostore unutarnje Afrike.

Premda je mnogo naroda u ratu poginulo i pogiba, ipak radi ratova stanovništvo toliko ne nazaduje, koliko radi nestašice životnih potreba i blagostanja. Pravom kažu naučenjaci, da ni mnogi ratovi ne mogu zaustaviti porast stanovništva ondje, gdje nijesu uništena gospodarska vrela za život i blagostanje. Gospodarska je dakle nedaća glavni uzrok opadanju stanovništva. Bogata n. pr. Indija raste stalnim porastom stanovništva i na nezdravom vlažnom tropskom području Bengalije, dok sjeverozapadni i središnji krajevi, koji stradavaju u sušnim godinama od suše i nerodice, naglo nazaduju uslijed sporog stalnog rasta stanovništva radi nestašice, premda su u zdravijim od vlažnih krajeva. Umjetno natapani krajevi očuvani su od opadanja stanovništva, jer je tlo po sebi plodno i zdravo.

Kineska pokrajina Šan-si bila je prije napučena kao i sjeverna kineska ravnica, jer su obje pune plodnoga prpora (Löss). Ali ona danas strada od suše i nestalno rodi, pak je nestalna i u broju svoga stanovništva. Plodnost tla zavisi mnogo

o klimi, a plodnost stanovništva o plodnosti tla. U nepovoljnoj klimi nema povoljne plodnosti, zato je nestalan i broj stanovnika. Iz Irske se n. pr. seli najviše u vlažnim godinama, dok iz južne Rusije u sušnim godinama. Pšenične poljane Dakote napučenije su u vlažnim, a rjeđe u sušnim razdobljima.

Kako se brzo množi poljodjelsko stanovništvo, kad mu zemlja stalno obilno rodi, pokazuje Egipat i Java, čiji se broj stanovništva u XIX. vijeku potrostručio, da i početverostručio. A kad se ponovo otvori u kojoj zemlji posao i prilika zarade stanovništvo počne ponovo rasti, a s tim i napredak. Fiziokrati (naučenjaci, koji tvrde da je priroda i zemlja glavni izvor i put do blagostanja) uče da je Englezima razumno uređeno gospodarstvo osiguralo život unatoč guste napučenosti njihove zemlje. Ali se u državama ne smije unapređivati samo poljodjelstvo nego treba i druge vrste proizvodnje te tražiti i druga vrela blagostanja, jer je za život stanovništva potrebno više vrsta proizvoda. Jednolično gospodarstvo moglo bi nauditi gospodarskoj samostalnosti države, jer bi se — među drugim — moralo mnogo uvoziti.

Pogrešno se također tvrdi, da su samo poljodjelsko-gospodarske prilike uzrok mijeni stanovništva, jer bi prema tome moralo biti u krajevima najviše agrikulture (obrađivanja tla) i najveće plodnosti tla najveće množenje stanovništva, te ondje ne bi ništa smjelo to množenje i porast zaustavljati. Istina, bilanca opadanja stanovništva u dobrim poljodjelsko-gospodarskim državama svakako je manja, pomor djece i dojenčadi također je manji, život odraslih pojedinaca duži i iseljivanje naroda iz domovine manje, ali se ipak i u njima mijenja broj stanovništva i samo unekoliko ustavlja opadanje...

Broj stanovnika opada također u područjima viših kultura, kako je to pokazao i stari Rim. Stanovništvo se osobito mijenja u gradovima, gdje je pomor velik, a porast porođaja neznatan ili nikakav. Život se u gradu otuđio od prirode, živi se u nemiru i žurbi, što nepovoljno utječe osobito na majke, usto zvanični rad žena, neženstvo ili kasne ženidbe, razmekšan život imućnika, umjetno smanjivanje porođaja, spolne bolesti i t. d. — svakako uzrokuje opći nazadak. Obitelji buržoazije rijetko ostavljaju za sobom pet ili šest generacija (naraštaja). Stari su redovi plemstva malone svi izumrli usprkos osvježivanju krvi, a u gradovima porodice izumiru u drugom ili trećem koljenu. Ako gdje u gradovima ima više rođenih nego umrlih, to je zasluga priliva svježeg stanovništva u grad.

Opadanje stanovništva u Francuskoj već dugo zabrinjuje njezine domoljube. Ali je i u Engleskoj počeo od sedamdesetih godina XIX. vijeka broj porođaja naglo padati radi toga, što je radnika bivalo sve više, pa se je borba za život podvostručila. Uslijed borbe stručno je radništvo i srednji stalež u Engleskoj stradalo a tim broj porođaja i stanovništva počeo opadati. Uslijed teških prilika opaža se danas i u Njemačkoj znatan pad stanovnika, dok se u Italiji, sjevernoj Evropi i kod Slavena općeno još ne razabiru ni počeci nazadovanja stanovništva, jer širi slojevi imaju još uvijek dosta porođaja. Naprotiv vrlo mlade kolonijalne države, kao što je anglosaska Amerika, južna Afrika i Australija posve su na putu nazadovanja — sve radi obilna života i gradske, od prirode udaljene, kulture. One će izgubiti svoje prvobitno stanovništvo, koje još danas postoji i morat će svoje obilježje mijenjati prema novim došljacima. Tada će brojni mladi useljenici i povoljni životni uvjeti pospješiti veći porast porođaja i tako će one bar unekoliko uzdržati prijašnji broj stanovništva.

Dobre životne prilike i porast mladog i krepkog stanovništva pospješile su višak porođaja u Francuskoj za 1%, u Irskoj, gdje je veliki broj porođaja ali i iseljenika za 5%, u Engleskoj, sjevernoj Evropi, Švicarskoj, južnoj Njemačkoj i Italiji za 10—15%, a u istočnoj i južnoj Evropi za 16—20%. Za Australiju se uzima višak do 12%, za kanadsku provinciju Ontario do 9%, za sjeveroistočnu stranu Sjev.-Amer. Unije jedva nešto više, dok broj Romana u Kanadi, Srednjoj i Južnoj Americi sve više raste kao i broj Slavena u istočnoj Evropi.

Ovaj nejednaki rast mladih i starih naroda, vrlo je važan za proučavanje gibanja i mijene stanovništva u Evropi te drugdje po svijetu. Budući da Francuska gubi slabim porastom stanovništva više od svih drugih naroda, ne prijete njemačkim područjima pogibao od Francuza, koliko od Slavena s istočne strane.* Da se je u zapadnoj Njemačkoj razvila industrija i trgovina u skladu s brojem stanovništva, a ne veća, da se iz njemačkog stanovništva moglo namaknuti dovoljno radništva, ne bi se morali toliko Poljaci useljivati.

Evropsko je stanovništvo težilo na Istok, unatoč što su seobe u staro doba smjerale na Zapad. Zato, kad se poboljšaju poli-

* Zaključak iz predratnih prilika, koji može vremenom opet vrijediti, ako se misli na priliv sa strane.

tičke i gospodarske prilike u istočnoj Evropi, ne će ona više biti zemlja iseljenička nego useljenička, a stanovništvo će u njoj sve većma rasti dolaskom došljakâ i brojnim porođajima.

Oblik i prilike zemalja mnogo se mijenjaju mijenom stanovništva. Iseljeničke zemlje opadaju stanovništvom i gospodarstvom radi iseljenja stanovnika u najboljoj snazi i godinama. Radi toga je i broj porođaja manji i gospodarstvo slabije, jer je s iseljenicima otišla najbolja radna snaga, pak nikako ili površno obrađena zemlja ne rodi, obično se pretvara u halugu, gospodarstvo propada, a novac, donesen ili poslan iz tuđine, teško će ga moći temeljito popraviti.

Zemlja, u koju stranci mnogo sele, gubi od svog narodnog obilježja i obličja. Primjer je Sjev. Amerika. U nju su isprva dolazili Englezi i drugi Germani, a poslije iz svih ostalih naroda i plemena te danas u Sjev.-Amer. Uniji ima znatan broj Nijemaca, Iraca, Talijana, Poljaka, Čeha, Slovaka te Hrvata i drugih Južnih Slavena (većinom iz Hrvatske, Dalmacije, Vojvodine i t. d. — svega do 600.000). Budući da se staro stanovništvo Sjev.-Amer. Unije vrlo sporo množi, a i useljeni narodi nijesu ispočetka lako napuštali svoje narodno obilježje, gubila je Unija anglosasko obilježje. Poslije rata prilike su se stubokom promijenile, otkad doseljenici primaju sve više anglosasko obilježje. Radi velikog useljivanja naglo su u Sjev. Americi porasli samo veliki radnički gradovi, dok su poljodjelske i stočarske farme slabo porasle, jer je tlo za farme već malone sve podijeljeno, a na plantaže se obični radnici ne mogu stalno naseljivati, jer ih mogu samo bogati kapitalisti obrađivati. Sjev.-Amer. Unija je i svoje izvanjsko lice promijenila te je postala zemlja velikih gradova i zemlja bez — selâ . . .

Iseljenici različitih evropskih naroda najvećma rade — naročito u Sjev.-Amer. Uniji — industrijalne, rudarske i obične ručne poslove, dok su kineski i japanski iseljenici od najveće česti ostali vjerni poljskom radu. Kinezi i Japanci, otkad nemaju dosta posla kod kuće, rade i u Stražnjoj Indiji, Mandžuriji, području Amura i na istočnim azijskim otocima, Australiji i t. d. Doprli bi oni i dalje, da kineska državna vlast dozvoljava i ženama, da se iseljuju. Područje, u kojem rade muškarci iz ovih zemalja, obuhvaća od Indije cijelo Južno More do zapadne strane Sjeverne Amerike, gdje počinje područje rada Evropljana, ali se Kinezi s njima i ovdje dobrahno takmiče. Crnci, Hindu

i Kanaki ne samo da se ne sele, nego se povlače u svoje uže međe, unatoč prilikama novog doba, koje su pospješile miješanje naroda. Sposobnost lakog prilagođivanja tuđem podneblju pomaže rasprostranjivanju Kineza i Japanaca, dok se Evropljani ne mogu trajno priviknuti n. pr. u tropskim krajevima, a crnci se nikako ne mogu priviknuti oštrom podneblju na Sjeveru, zato ih ondje nema.

Unutrašnji premještaji i gibanje domaćeg stanovništva također mijenjaju obličje naselja. Na istočnom i južnom dijelu Evrope ima još dovoljno praznih prostora, koji se postepeno naseljuju domaćim stanovništvom, zato se oni i pribrajaju napučenom području. Njemačko je pako šumom obraslo gorje već koncem srednjeg vijeka iskrčeno i nastanjeno, zato se po cijeloj Njemačkoj obavljaju unutrašnji premještaji samo seljenjem seoskog stanovništva iz sela u gradove. Tako je malone i u cijeloj zapadnoj Evropi. Radi toga seosko stanovništvo u Njemačkoj, Engleskoj, Francuskoj i Italiji te u manjoj mjeri također u sjevernoj Evropi i bivšoj Austriji od g. 1880. do danas općenito opada*. Sve je ovo protivno prilikama južne i istočne Azije, gdje baš na selima živi gusto stanovništvo, koje se izdržava samo poljodjelstvom. Protivno je to i prilikama u kolonijama, gdje je broj poljodjelskog stanovništva obično u porastu.

Prilike, koje utječu na broj i stanje stanovništva neprestano se mijenjaju — kako je već rečeno. Koliko je samo svjetski rat stanje stanovništva promijenio. Kolike su promjene nastale uopće u društvenom (socijalnom) poretku radi seoba i premještaja stanovništva? Povijest uči, da se broj stanovništva uvijek mijenjao, rastao i opadao, a to sve da je zavisilo najviše o izvanjskim uzrocima, kao o promjenama podneblja, o širenju ili suživanju radnog područja i blagostanja — uopće o kulturnom duševnom i stvarnom razvitku.

U posljednjem se stoljeću stanovništvo u Evropi mnogo množi. Zbog toga se pita, kamo će se smjestiti, kad se namnoži? Nema bojazni! U samoj naime Evropi još ima dosta neiskorišćene zemlje (Rusija!). Državnici i svi obrazovani krugovi imat će u blizoj budućnosti samo tu veliku zadaću, da pronađu način, kako

* Zagreb je također porastao u zadnje doba najvećma prilivom siromašnog seoskog stanovništva, koje je naselilo malone svu periferiju i zasad se pretvorilo od najveće česti iz seoskoga u polugrađansko industrijsko radništvo.

će zemlju među ljude razdijeliti, kako će se neobrađena zemlja obraditi u plodnu te da se uredi industrija, trgovina i promet, da bude sva zemlja povezana s lukama i velikim gradovima kao trgovačkim središtima. Na ovom će programu morati sarađivati s v i najbolji ljudi s v i h naroda bez ikakve staleške i narodne predrasude, jer se ovakva pitanja ne mogu jednostrano valjano riješiti, kako nam pokazuje prošlost i sadašnjost.

XIII. DRŽAVE.

Čovjek je od prirode društveno biće — Zoon politikon, kako ga zove Aristotel — jer otpočetka svoga života živi u zajednici. Kao dijete živi u p o r o d i c i (obitelji) s roditeljima i braćom. Kad bude veći, opaža, da ima i drugih blizih mu porodica, poteklih od zajedničkog pretka, te da one sve zajedno čine r o d (zadrugu, bratstvo). Što više raste, širi mu se pojam roda, pa spoznaje, da ima i više rodova (zadruga, bratstva), koji zajedno čine p l e m e, koje podržava spomen na zajedničko podrijetlo i kome je glavna veza među članovima krvno srodstvo, a često i isti običaji, nošnja i t. d. Kraj, što ga je pleme zapremalo, zove se ž u p a. Takvo je društveno uređenje bilo kod starih Slavena, a pretežno i kod drugih naroda — dakako s nekim promjenama. Ali pleme nije isto što i narod, jer je pleme k r v n a zajednica ljudi, osnovana na krvnom srodstvu, koja redovno isključuje iz svoje zajednice tuđeg člana, a narod je d u h o v n a zajednica, u koju spadaju svi oni, koji imaju iste osjećaje i težnje te svijest o zajedničkoj pripadnosti, o istom narodnom imenu, istoj vjeri, rasi i drugim zajedničkim osobinama, pogotovu ako još govore i istim jezikom. U narod spadaju sva prošla i buduća pokoljenja. Pojam naroda ne isključuje članove drugog podrijetla, pače on svijesno nastoji, da što više tuđih elemenata asimilira i tako se poveća. Uopće mnogo ima oznaka, kojim se označuje što je narod, ali nema nijedne bitne vidljive i konkretne oznake, u kojoj bi bile sve oznake sadržane i koja bi sažeto označila, što je narod. Prof. Dr. S. Ratković, koji je dosad kod nas najiscrpljivije o ovim pitanjima pisao, odgovora u svojoj knjizi: »Što je narod«, na to pitanje ovako: »Narod je duhovna zajednica manjeg ili većeg broja ljudi u prošlim sadašnjim i budućim pokoljenjima, nastala na zasebnom teritoriju dugim doživljavanjem i proživljavanjem zajedničke sudbine« — ali odmah napominje »da ni ova definicija ne će posve zadovoljiti«, premda je predmet svestrano proučio prije nego je ovu definiciju izre-

kao. Imaju li članovi jednog ili više naroda iste ili slične potrebe, ujedinjuju se u veliku zajednicu: d r ž a v u.

Kad su se naime ljudi namnožili, počela su izbijati među njima neprijateljstva radi zemlje, pašnjaka, lovišta i t. d. te su se pojedina susjedna plemena i rodovi udruživali na obranu svojih prebivališta i zemalja. Ovako su i u najprimitivnijih ljudi počeli počeci državne organizacije, po kojoj su se ljudi povezali u čvrstu vezu i postavili si stalna pravila — zakone — da se po njima upravljaju i brane te se tako ujedinjenom snagom što bolje razviju i unaprijede svoje životne uvjete. Zato se obično država označuje kao teritorij, ograđen granicama, u kojem žive ljudi u zajednici, uređenoj zakonima. Bitni su za državu: teritorij, stanovništvo, a neki dodaju još i vlast. U ovakve veze pristupaju ljudi ne samo jednog jezika i plemena, nego i drugi, koji osjećaju iste potrebe i cilj. Ljude najviše ujedinjuje u državu obrana proti neprijateljima i prirodnim nedaćama. A to može ujediniti i narode različna jezika i krvi u jednu državu, zato u njima ne moraju bit svi stanovnici iste krvi i jezika. Pa naročito u početku i nijesu. Ali se vremenom događa, da se stanovnici unatoč različna jezika i krvi priljube jedan uz drugoga — obično slabiji uz jačeg ili kulturnijeg — te poprime njegov jezik i dadu vremenom državi jedinstveno obilježje. Danas nastoje svi kulturni narodi, da se ujedine sa svojim suplemenicima u vlastitu državu.

Narodi su postojali — može se reći — u najstarija vremena, ali svaki član naroda nije bio uvijek svijestan, da mu je članom. O tom su bili potpuno svijesni samo pojedini članovi, pa su mu postali pretstavnici, uzeli sva politička prava cijele narodne zajednice u svoje ruke i djelovali u njezino ime. Narod je pak potpuno pristajao uz svoje pretstavnike, jer su često braneći sebe, branili i njegov dom i porodicu, a često i vjeru. U starom su i srednjem vijeku ti pretstavnici naroda nastojali, da od naroda podignu svoju državu, a onda su često kao vladari sa stanovitom državom postupali kao sa svojinom. To se moglo do novog doba, dok se politička prava nijesu proširila i na široke slojeve. Otad se i podanici miješali u državne poslove, a naročito u državama evropskog Zapada. U početku najnovijeg doba — od francuske revolucije — počeli su podanici pod vodstvom svojih inteligenata voditi borbu o svojim potrebama i granicama države. Često su ju vodili ne samo bez vladarâ nego i protiv njih, ako se podanicima činilo, da vladar vodi politiku protiv njihovih

probitaka. Povijest nam prikazuje ovu borbu utančine. Iz ovakvih borba obično je nastalo više samostalnih država.

Kao što se ni cijela površina zemlje još nije tako gospodarski organizirala, da bi se potpuno mogla pribrojiti u korisna područja ljudskom rodu, tako nijesu ni svi ljudi još organizirani u državne zajednice, koje bi njima ili cjelini ljudskog roda koristile. Tä mnoge primitivne ljude — ukoliko njihova područja nijesu bar po imenu u vlasti drugih organiziranih država — još ni ne poznamo ili mnoge tek posve malo. O njima tek znamo, da imaju svoje državne zajednice i starješine, ali ne znamo za njihovo uređenje, način vladanja i t. d. Istom kad vremenom dođe civilizacija i među nje, bit će i njihove državne zajednice jasnije. Danas se nažalost još ni izdaleka ne može govoriti o državama primitivnih naroda, jer one nemaju značenje, kako ga obično ima riječ »država« u jeziku naprednijih naroda.

A. Razdjeljenje država po obliku vlasti

Kulturna ili polukulturna država je po vlasti:

1. monarkija, koja je a) ustavna, b) neustavna i c) despotska.

2. republika, koja je a) aristokratska, b) demokratska ili c) sovjetska.

Na čelu monarkije je monarh. Zove se tako prema grčkoj riječi: monos arhein = sam vladati. U njoj vlada stalna porodica, izabrana, da njezini članovi budu vladari, da sin nasljeđuje oca i t. d. Izbornih monarkija više nema. — Ustavna (konstitucionalna, od latinskog constitutio = ustav) je monarkija, gdje monarh vlada s narodom. Narod si izabire poslanike i šalje ih u skupštine (parlamente), da ondje iznesu narodne potrebe i želje. Prema njima poslanici predlažu zakone (to je prva pola vlasti) a monarh ih potvrđuje (to je druga pola vlasti). Kad monarh u ustavnoj monarkiji zakon potvrdi, postao je obavezan i mora da se vrši. — Apsolutna je monarkija, gdje monarh-vladar sam bez naroda zakone stvara, te ne treba više ničije privole, da zakon dobije moć izvršivanja. U Evropi nema više nijedne apsolut. monarkije. — Despotska je monarhija, gdje podanici nemaju posve nikakvih prava.

Republika (od latinskog: res publica = opća stvar, država) nema monarha nego izabire pretsjednika na nekoliko godina, da

bude na čelu države. — Aristokratska (od grčkog: aristos = najbolji) je republika, gdje si je nekoliko najuglednijih porodica prisvojilo pravo, da izabire među članovima svojih obitelji glavu države. Ovakvih uopće više nema. Evropske vlasti podržavaju apsolut. i despot. oblik vladanja u malim urođeničkim državicama izvan Evrope, da po njihovim poglavicama mogu lakše s njima gospodariti. — Demokratska (od grčkog: demos kratei = puk vlada) je republika, gdje sav narod po svojim poslanicima izabire na određeno vrijeme glavu države bez ikakva obzira na njegovo podrijetlo i gdje zato svaki može postati pretsjednikom. — Sovjetska (od ruskog: sovjet = vijeće) je republika, u kojoj posjeduju i izvršuju građanska prava i mogu doći na vlast isključivo radnici, a ne i drugi staleži u državi. Vlast je dakle u rukama radničkih vijeća (sovjeta). Ona je primjer klasne diktature, koja se razvila do originalne forme, u kojoj se pokušalo oživotvoriti socijalno-političke maksime, koji su nastali u Zapadnoj Evropi te političke dogme ruskih revolucionaraca (naročito Lenjina). Oslanja se na klasu.

Kao ustuk sovjetskom režimu nastali su drugdje u najnovije vrijeme auktoritativni režimi, gdje su svi državljani podvrgnuti diktaturi jednog čovjeka, stranke ili klase. Takav je fašizam u Italiji, koji pretstavlja novu vrstu korporativne i auktoritativne države, kojoj je na čelu ličnost »duce«, koja svemu daje auktoritet i ritam s nekoliko (od njeg) izabranih ličnosti. Oslanja se na naciju. Takav je i nacionalni socijalizam u Njemačkoj, koji pretstavlja državnu auktoritativnu organizaciju, kojoj je na čelu ličnost kao vođa »Führer«, u kojoj su usredotočene sve funkcije državne vlasti t. j. zakonodavstvo, sudstvo i uprava. Oslanja se na rasu. Ovomu je posve identičan režim u Turskoj, gdje je ličnost pretsjednikova sve.

Sovjetski je režim nastao još za svjetskog rata g. 1917., a auktoritativni režimi u Italiji, Njemačkoj i Turskoj odmah poslije rata ili u najnovije doba.

Unutrašnje uređenje monarhičnih i republikanskih država može biti i federativno (savezno), a da su ipak ostale potpune monarhije ili republike.

Općenito je teško reći, koji je oblik vlasti najbolji. Svakako je onaj, koji najviše odgovara samom stanovništvu države, njegovoj ćudi, odgoju, sposobnosti, privrednim i povijesnim prilikama, u kojima se država razvijala. Blagostanje te javna i pri-

vatna sigurnost, istinsko zadovoljstvo državljana najsigurnije je mjerilo, po kojem se to upoznaje! Gdje je tako, zašto bi se mijenjao ustav i oblik vlasti i vladanja!

B. Razdjeljenje država po veličini.

Države se dijele: 1. na velike države ili velevlasti; 2. na osrednje države; 3. na male države i 4. na državice-patuljke, kako neki najmanje državice nazivaju.

1. Velike države ili velevlasti. — Na azijskom i evropskom kulturnom području odigravala se povijest svijeta kroz cijelo prijašnje vrijeme. Ovdje su se borili narodi udruženi u velike države. Narodi su naime već davno bili udruženi u političke zajednice. Osnov je velikim državama veliki dio površine i veliki broj stanovnika te velika kultura, volja, energija i moć. Imaju li ove uvjete dobiju veliku političku moć, njima nijedna država ne zapovijeda i ne moraju se ni na koga osvrtati (naročito u staro doba). Ovakovih je jakih država bilo u povijesti razmjerno malo. U starom su vijeku bile takve države asirska, perzijska, Aleksandra Velikoga i Rimska država za careva. U srednjem je vijeku bila takva država arapska, mongolska, Karla Velikoga i Sveto rimsko carstvo. U početku novog vijeka bilo je takvo Otomansko carstvo i poslije država Napoleona I. Sve su ove svjetske vlasti bile države kopnene. Otkrićem pako Amerike počele su pomorske vlasti preuzimati mjesto velikih država te je posjed morske obale i primorja bilo na kojem otvorenom moru postao od važnih uvjeta, da država postane velika vlast, jer su kopnene vlasti kao zatvorene za daleki otkriveni svijet, a more je jedini (dosad) spojni put do njih.

Velika vlast svakako mora posjedovati i u prekomorskom svijetu kakav posjed — kolonije, jer inače nije ubrajana u potpune velevlasti (kao n. pr. Austrija i Otomansko carstvo prije rata). Velevlast mora da je danas i kolonijalna vlast. Izgubi li kolonije, pada na državu drugog reda. Tako je bilo sa Španijom, kad je izgubila svoje kolonije. Njemačka danas to vrlo dobro osjeća, zato nastoji, da joj se povrate kolonije ili dadu nove. Engleska je postajala sve jača, što je skupljala više kolonija, a kad si je prikupila četvrtinu zemaljske površine s 400 milijuna ljudi, postala je prva savremena velevlast, kojoj dosad nema takmaca u povijesti svijeta. Zasad je uz Englesku još izri-

čita velevlast Francuska i Italija. Za veliku državu Njemačku radi njezinih poslijeratnih unutrašnjih i izvanjskih prilika, odlučit će vrijeme (možda blizo), kad će postati onakva velevlast, kakva je prije rata bila. A Rusija — možda će ostati vrsta za sebe, za koju će se morati posebna oznaka vlasti i države iznaći.

Izvan Evrope velevlasti su Sjev.-Amer. Unija i Japan. Neki hoće da i Kinu još među nje pribroje, ali to nije općenito prihvaćeno, jer unatoč množine stanovništva i velikog prostora nema prave državne organizacije, energije ni političke moći te se — naročito sada — ne zna, što će s njome ubuduće biti.*

Pojam je — veli Wagner — velevlasti u pravom smislu nastao u novo doba. U starom i srednjem vijeku mogla je i manja država postati velika vlast, ako je bila bogata i mogla uzdržavati mnogo plaćenika. Danas, kada redovno nema više plaćenika ni plaćeničkih vojska, nego se vojnička snaga države temelji na vlastitom domaćem pučanstvu, može samo ona država biti velevlast, koja je velikog obujma i ima gusto naseljeno pučanstvo, koje je svijesno svoje zadaće kao državljanâ u kulturnom i materijalnom radu oko napretka države. Gdje nema ove svijesti, velevlast će propasti, jer će ju preteći jači, svjesniji i bolje organizirani susjedi, kako se to dogodilo Španiji, Portugalu, Nizozemskoj, Švedskoj i t. d. — a događa se danas Kini.

Velevlasti se među sobom neprestano takmiče. Pa i ratovi nijesu nego jedno od sredstava u takmičenju država, da postignu prvenstvo ili drugi koji cilj. Tako je i prošli svjetski rat bio posljedica grozničavog takmičenja među velikim vlastima Evrope, među koje se umiješale i velike vlasti Sjev.-Amer. Unija i Japan. Također poslije rata jasno se zapaža ponovo takmičenje među velikim vlastima o prvenstvo moći, vlasti i t. d.

2. O s r e d n j e d r ž a v e. — Njih ima znatno više nego velikih država. Država naime s više od milijun stanovnika, još se uvijek broji u osrednje države, ako je gospodarski i kulturno bar osrednje uređena.

Osrednje su države nastale, kad su se dijelovi velike države otcijepili u času njezine unutrašnje slaboće (n. pr. Švicarska, Nizozemska, Portugal), te kad su se velike države raspale (n. pr. Švedska, Turska, Rusija, Austrougarska), ili kad su se države u prekooceanskim krajevima proglasile nezavisnima od matere države (n. pr. države Sjeverne, Srednje i Južne Amerike). Da-

* Pisano 28. III. 1938.

nas ima na svijetu s Kanadom, Australijom, Irskom, Južnom Afrikom i t. d. oko pedeset osrednjih država.

U dijelovima svijeta izvan Evrope ima osrednjih država, koje bi po svome teritoriju morale biti velike, ali imaju premalo stanovništva n. pr. Argentina. U Evropi opet ima država s malim obujmom, ali se ipak broje u osrednje — jer imaju dosta stanovništva (Belgija, Nizozemska, Čehoslovačka, Danska i druge).

Sve su osrednje države vezane u svojoj izvanjskoj politici uz velike, osobito one s kolonijalnim posjedom, jer same ne bi mogle svoj posjed obraniti, kad bi im ga velike vlasti htjele uzeti (Belgija sama ne bi mogla obraniti Konga, Nizozemska svoju otočnu Indiju u Malajskom zalivu, Portugal svoj posjed u Africi i t. d.).

3. M a l e d r ž a v e. — Ustrajanje država uopće počelo je s malim državama. One su isprva bile malene kao današnje državice primitivnih narodića ili plemena. Neke su se male države često mijenjale, a mijenjaju se i danas, bile su kratkovječne, nestajale su u sjedinjivanju s drugima, a često i zatorom vlastitih krvoločnih vladarčića ili plemenskim ratovima do istrebljenja. U obujmu se također male države često mijenjaju. Bile su veće, a onda manje, ali redovno nijesu bile niti su danas tako velike, da bi se mogle nazvati osrednjim državama.

Kulturni su narodi u starom vijeku najvećma ustrajali male države prema gorama, rijekama, moru i drugim prirodnim granicama. Cijela je stara Grčka bila puna malih država, naročito po otocima u Grčkom Moru. U srednjem i novom vijeku do ujedinjenja 1870. g. bila je Italija puna ovakvih država.

Do XIX. vijeka bilo je u Njemačkoj do 350 malih država. To su bile samostalne svjetovne grofovije, duhovne kneževine, gradske pače i seoske male države. Ujedinjenjem ovih malih država u veliku državu g. 1870. postao je broj malih država u Evropi posve neznatan, pogotovu kad je g. 1870. i Italija svoje male države ujedinila. U Evropi je donedavno bila mala država još Albanija, ali je nedavno i ona prekoračila milijun stanovnika. Malih država ima danas u Rusiji, gdje je malone svaka prijašnja gubernija postala mala država. U Indiji do engleskog gospodstva bilo je također mnogo malih država, koje su danas nestale ili samo naoko postoje. (Danas se Indija pričinja kao jedinstvena mozaik-slika sastavljena od 240 malih državica).

Izuzetno ima malih država s velikim obujmom u Sahari i na Arapskom poluotoku.

4. Državice. — Malahne su to državice — neki ih nazivlju: patuljci — tek s nekoliko tisuća stanovnika. Neke su povijesni ostaci država starog doba i kao takve danas su trpljene, a da nemaju ni općenitog ni posebnog značenja. Neke je od njih stvorilo današnje doba s naročitom zadaćom kao Danzig i Città del Vaticano.

Ovakve su malahne državice: San Marino (13.990 st.), Monako (23.000 st.), Andorra (6.200 st.), Liechtenstein (11.000 st.), Luxemburg (303.000 st.), Islandija (111.555 st.), Danzig (407.000 st.) i Città del Vaticano (1.044 st.).

Poseban je tip gradova kao samostalnih država malog obujma i broja stanovništva. Bilo ih je u starom, srednjem i novom vijeku do najnovijega. Spomen im se drži naročito u njemačkoj »Hanzi«, savezu trgovačkih gradskih državica sjeverne Njemačke. Gradske su se države u prijašnje vrijeme obično obogatile trgovinom, te su bile jake na kopnu i moru, jer su uzdržavale plaćeničke čete. U starom je vijeku bila znamenita gradska država Tir, Kartago i grčki gradovi na obali Male Azije, a u srednjem vijeku — osim Hanzinih gradova — Mleci i Genova te nekoliko gradova na zapadnoj obali Italije. Kod nas je bio Dubrovnik takva gradska država, dok nije svoju vlast proširio izvan grada do Pelješca i Erceg-Novoga. Danas su u Evropi — a možda i na cijelom svijetu — samo dvije samostalne gradske države u pravom značenju te riječi: Danzig (Gdansk, 407.000 st. i Città del Vaticano (Vatikanska država) s kojih tisuću stanovnika, postala od jednog komadića Vatikanske četvrti u Rimu. Inače ovakvih gradova kao samostalnih država nema više u Evropi ni u svijetu, jer ih današnje doba ne podnosi.

C. Razdjeljenje država po ustrojstvu.

1. Pomorske države. — Morska razvedena obala s dobrim lukama uvelike unapređuje trgovinu u državi. Ali nije svaka država, koja ima more, odmah i pomorska vlast. Država s morem postaje to tek onda, kad ima uz zgodne obale za pomorstvo također pomorski odgojeno pučanstvo, koje u svemu upravlja svoj život i osjećaje prema morskoj prirodi te se kraj mora i na njemu osjeća posve domaći, a na brodu kao kod kuće. Narod, koji se nije tako sljubio s morskom prirodom

i životom, ne može se ubrojiti u pomorski narod. Odgajanje naroda za pomorstvo teško napreduje, a često i ne uspije. Pradjedovi su Britanaca bili pomorci, ali su njihovi potomci napustili pomorski život i postali kopneni narod. Poslije su pretstavnici naroda trebali mnogo vremena i napora, dok su u Engleza probudili pomorske nagone njihovih pradjedova starih Normana, Anglosasa i Danaca. Španjolci nijesu nikada postali potpuni pomorski narod, premda su to njihovi poglavari u srednjem vijeku i te kako željeli.

Prema tome dakle temelj je pomorskoj državi uz more i dobru obalu njezino primorsko pučanstvo, koje je upućeno, da s morem i od mora živi. Ribolovom i trgovačkom plovidbom počinje uzgajanje pomorskog zvanja. Ali se ni pomorstvo ne može razviti, ako u državi nema proizvoda, koje plovidba prevozi. Radi toga pomorstvo zavisi i o privrednim te proizvodnim prilikama u zemlji. Razumije se, da pomorska država treba trgovačku mornaricu, a uz ovu jaku bojnu mornaricu, bez čije zaštite morska trgovina teško napreduje. Zato pomorske države imaju uz trgovačku još snažnu ratnu mornaricu (Engleska, Francuska, Italija, Sjev.-Amer. Unija, Nizozemska, Njemačka prije rata i t. d.). Španija i Portugal propale su kao pomorske vlasti, najviše zato, što nijesu imale proizvoda za svjetsko tržište. Belgija opet, premda mnogo proizvodi i šalje na svjetsko tržište, nikad nije postala pomorskom državom, jer Belgijanci na svojoj kratkoj i nerazvedenoj obali nikad se nijesu razvili u pomorski narod.

Naša se država može ubrajati u pomorske države, premda naša obala ima samo 570 km (zračne crte). Ali je ona vrlo razvedena (1500 km), pa je svaki narod, koji je na njoj prije živio, upućivala na more više nego na kopno, koje su mu zatvorile uzdužne gorske kose, što duž obale leže uz more. Tako je more i obala uzgojila sve stanovnike prije naših predaka, pa i naše pretke, da su ubrzo postali pomorskim narodom. Naši su preci jamačno od svoje pomorske vrline dosta preuzeli i od prijašnjih stanovnika na obalama Jadranskog Mora (n. pr. Ilira) te postali vrsni pomorci, što su prenijeli na potomke, da danas primorske Hrvate svuda cijene kao osobite pomorce. Dakle naša država ima u jednom dijelu svoga stanovništva dobru podlogu, da bude uvaženom pomorskom, to više, što ima i dovoljno različitih proizvoda za trgovanje i izvažanje.

2. K o l o n i j a l n e d r ž a v e. — Velike i jake države, a s njima i druge — prisvajaju si na temelju svoje jakosti pravo

na tuđa područja u svojoj blizini, a još više na daleka preko mora, jer da nije pravo ni prirodno, da su napredni i kulturni stanovnici jake i napučene te kulturne države sapeti od različne neimaštine, dok je pola svijeta u ruci nekulturnih ljudi, koji općeno ne će da primaju plodove kulture, pa su oni i njihova zemlja bespredmetni za napredak čovječanstva. Zato nalaze posve opravdanim, da se dio stanovništva iz takvih država iseli u područja nekulturnih naroda. Ako se oni doista iselili i u tuđini osnovali novu političku organizaciju, ali su ostali u vezi sa starim krajem, onda se novo osnovani organizam zove »kolonija«.

Riječ »kolonija« uzeta je iz povijesti seobe naroda, a znači »naseobinu«, u kojoj su naseljenici duže vrijeme ostajali i držali kao svoje stalno prebivalište. Unutrašnja kolonizacija t. j. kad se slabo napučeni kraj u državi naseli stanovništvom iz prenapučenog kraja — nije kolonija, kao što nijesu kolonija ni naši iseljenici n. pr. u Americi. Prema tome bi bio prirodan cilj koloniji u prvom redu kultiviranje nekulturnih naroda i krajeva, a u drugom, da sebi i državi, iz koje je iselila, donese materijalnih koristi. Ali su se vremenom počele utemeljivati kolonije s ciljem, različnim od prvobitne svrhe. Tako su nastale različne kolonije, kojima je u glavnom ipak zajednička svrha — materijalna korist.

Kolonije su po svojoj svrsi:

a) v o j n i č k e, podignute na dobrim strategijskim mjestima te na morskim i kopnenim prolazima, da čuvaju siguran prilaz u koloniju, te ju brane od unutrašnjih pobuna i nereda i od izvanjske navale. One su u dalekom svijetu kao pretstraža majke-zemlje, kako se zove država, koja ima kolonije. Njima su slične

b) t r g o v a č k e kolonije, podignute na malom prostoru također na zgodnim mjestima na obalama mora i raskršćima trgovačkih puteva, gdje sabiru produkte te ih šalju u majku-zemlju i drugamo. One su često spojene s vojničkim kolonijama.

Isprva su trgovačke kolonije utemeljivala različna trgovačka društva — nizozemska, francuska i engleska. Država ih je štitila, ali je naposljetku njihov posao sama preuzela, jer se ta društva ili nijesu mogla održati ili su u dalekom svijetu varala i svoju državu i urođenike.

c) e k s p l o a t a c i o n e kolonije. U današnje doba, ovo je najispravnija oznaka za kolonije, jer moderne države imaju

Sl. 12. Melanezijac

Sl. 13. Indijanci

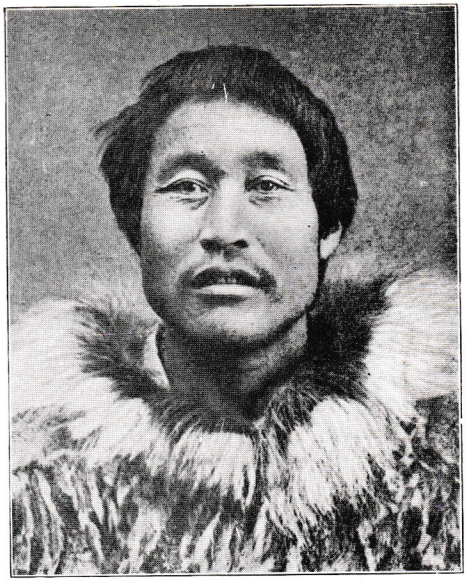

Sl. 14. Eskimci

Sl. 15. Aino

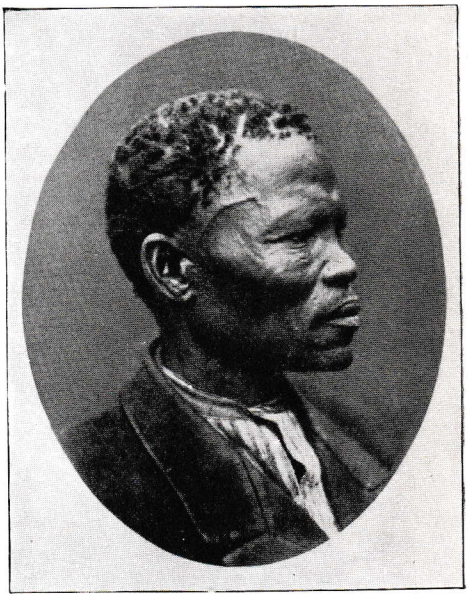

Sl. 16. Hotentot

i drže kolonije najviše u svrhu eksploatacije — iskorišćivanja. Danas su sve kolonije gospodarsko i trgovačko područje velikih i osrednjih država, naročito evropskih. Zato su ih i podigli u zemljama prostranim i plodnim te na prometnim obalama s obiljem ruda, mirodija, životinja, svile, kože, žita, drveta i t. d., što se u majku-zemlju iz kolonija uvozi. Danas se najviše kolonija nalazi u Africi, Aziji te Velikom Tihom i Indijskom Oceanu. Kolonije su — naročito u početku — mijenjale svoje gospodare (Portugal, Španija, Nizozemska, Francuska, Engleska — svi su bili gospodari Indije!), a mijenjaju ih i danas. Poslije rata neke su izgubile svoje prijašnje gospodare kao njemačke kolonije.

d) P l a n t a ž e ili nasadne kolonije, posebna su vrsta kolonija. Evropljani su u tropskim krajevima preduzeli da uzgajaju tropske biljke, naročito koje su za industriju i hranu. Tako su nastali nasadi ili plantaže. Radnici su urođenici, a Evropljani rukovode posao i preduzeće finansiraju. U nasadnim kolonijama radi tek nekoliko Evropljana na upravi, jer teško odolijevaju tropskom podneblju. Crnci su glavni radnici u Africi i Americi, a u Aziji i drugdje Kinezi — uopće urođenici — jer su ustrajniji i jevtiniji. Za nasadne poslove dugo su morali useljivati u Ameriku afričke crnce, jer su prvi Evropljani bili slabi, a domaće su indijansko pučanstvo istrijebili. Danas ima u Americi oko 35 milijuna crnaca; u samoj Uniji 10 milijuna. Kineski su kuli izvrsni radnici, koji uz malu hranu i plaću mnogo rade, a mogu se priviknuti u svakom podneblju na zemlji. S nasadnim je kolonijama počela općena kolonizacija tropskih krajeva. One su u najplodnijim krajevima, gdje se dalo i može iz malih posjeda znatna imovina steći.

e) I s e l j e n i č k e kolonije. Iseljenici iz evropskih država u prekomorske krajeve, mogu se zvati kolonije, ako su osnovali svoj posebni samostalni politički organizam, koji stoji u vezi s majkom-zemljom. Ali iseljenici, koji su otišli u daleke države (kao n. pr. Hrvati u države Sjeverne i Južne Amerike i Australije), radi zaslužbe, poboljšanja svoga stanja i bijede ili da slobodno ispovijedaju ondje vjeru i narodnost, što im se u staroj domovini branilo — nijesu kolonije nego vremenski ili trajni iseljenici. Ruski je seljak selio u Sibir, da dobije zemlje i bude nezavisan od ruskih plemića. Poljaci su se selili u Sjev. Ameriku, da se oslobode ruskog i njemačkog pritiska i progona radi vjere

i narodnosti. S istog su se uzroka selili Irci sa svoga otoka, jer su ih Englezi — počev od Elizabete — progonili radi vjere i narodnosti i t. d. Iseljenika ima više iz zemalja, gdje vladaju bilo kakve nepovoljne prilike. Naročito se iz njih mnogo iseljuje, kad iseljenici šalju dobre vijesti o životnim prilikama i zaslužbi u stranom svijetu. Danas, kad se pojavila prenapučenost u nekim državama, iseljivanje u kolonije i strane države važno je i stoga, što primaju višak domaćeg pučanstva i prehranjuju ga te uz druge koristi za državu, koja šalje iseljenike — olakšavaju domaću nezaposlenost i druge krize.

f) N u z - z e m l j e. — Kolonije nijesu jedini oblik izvanjskog posjeda državâ. Kopnene su države također nastojale (i nastoje), da raširе svoje političke međe i da pod svoju vlast dobiju naročito nemirne susjede, nomade, zemlje potrebne za trgovanje i t. d. Ove se zemlje osvajaju za državu trgovačkim i političkim utjecajem, a najobičnije — oružjem. Tako su u staro doba nastala pogranična područja (marke, krajine, kozačka područja i t. d.), u kojima je pučanstvo često bilo različite narodnosti, vjere, jezika i kulture. Vremenom su se ove zemlje stopile s državom u jednu državu. Tako su Sibirija i Turkestan postali ruskim provincijama, koje su Rusi još i naseljivali. Finska je nekoć bila nuz-zemlja Švedske, a Korzika Francuske. Azori i Madeira postali su nuz-zemlje, a poslije jedna država s Portugalom, Kanarski otoci sa Španijom, Färöerski otoci nuz-zemlje su Danske, a donedavno je takva bila i Islandija.*

Države, koje imaju svoje kolonije u prekomorskim krajevima, nastoje, da imaju na prometnom putu osim vojničkih također pogodne postaje za ugljen i druge potreboće, da im u potrebi obrane od izvanjskih i unutrašnjih neprijatelja bude sve pri ruci, jer je oceanski put od matere države do njih predug. Dakako, da su takve tačke uopće vrlo važne. One su obično ujedno i vojničke kolonije. Engleska je zato (već prije rata) sve važnije prolaze i tačke na oceanima i morima zauzela i istisnula druge pomorske narode te ih ni poslije rata nije htjela proglasiti međunarodnim. U Sredozemnom su Moru Gibraltar, Malta te Cipar engleske postaje za ugljen i zrakoplove te ratne luke, a Portsaid

* Neke su države dobile m a n d a t — nalog, da upravljaju nekdašnjim izvanevropskim posjedima Njemačke i Turske, dok se konačno ne riješi njihova sudbina. Druge su opet jake države dobile p r o t e k t o r a t nad slabijim državama, da ih štite protiv izvanjskih i unutrašnjih nereda i t. d. Jača zato dobiva različne pogodnosti od slabije.

i Aden pred Indijskim Oceanom na početku i kraju Crvenog Mora. Engleska dosad još nema ravna takmaca ni u jednom oceanu.

Tako su se iz »Zoon politikon« — čovjeka, ljudi, kao društvenih bića razvili različiti narodi, zajednice i države. U posljednjem će se članku navesti sve države i državni posjedi na svijetu, osim nepoznatih plemenskih zajednica urođenika po prašumama, otočićima i pustinjama. Uz države je označena veličina u prostoru i broj stanovništva, da svatko može vidjeti, kolike su države i koliki su njihovi posjedi izvan Evrope, ako ih naime imaju.

XIV. RASE (VRSTE, RODOVI) LJUDI.

Kulturni su narodi pripisivali kulturni napredak svojoj r a s i*, koja da je od drugih sposobnija za kulturu. Zato su kao s visoka gledali narode s manjom kulturom i nazivali ih barbarima (u starih Grka: divljaci), te tvrdili, da oni uopće nijesu sposobni za kulturu, a da se nijesu ni obazirali na mnoge nedaće, koje su nekulturne ili manje kulturne narode priječile, da i oni kulturno uznapreduju. Ali naučenjaci ovim hvališama odgovaraju, da rasne razlike uopće nijesu tako velike, dapače, da su često i neznatne, da bi se jedna rasa nad drugom toliko isticala, jer su neke ostarjele i pomiješale se među sobom, te se u sposobnosti izjednačile i t. d. Za kulturni napredak neke rase zaslužni su njezini pojedini pripadnici, koji su od osobitih sposobnosti, a ne cijela rasa. Naučenjaci još vele, da su osnovni zakoni mišljenja, htijenja i osjećanja u svim rasama jednaki, samo što su prilike mnoge ljude i narode od napretka odalečivale. Mnogi su naime narodi i plemena bili i jesu u neprestanoj borbi za opstanak i svakdašnji život, pa im je to priječilo kulturni napredak. Od ovih se borba samo neznatni broj mogao osloboditi i posve predati jedino kulturnom radu, pak zato ima i u narodima, koji se broje u kulturne, mnogo i nekulturnih ljudi. U povoljnim su prilikama samo pojedini izabrani članovi nekog naroda i rase postali vrlo kulturni, pa su ličnom kulturom pribavili cijeloj svojoj rasi glas kulturne rase, dok članovi drugih naroda nijesu bili u povoljnim prilikama i nijesu se mogli razviti. Zato se ne smije nijednoj skupini ljudskog roda poreći sposobnost kulturnog razvitka, jer su ga prilike ili što drugo omele.

Prije razlaganja o razlikama među skupinama ljudskog roda, treba istaći ono, što je svim ljudima zajedničko kao ustrojstvo tijela, moć razumijevanja i htijenja, duševno i stvarno poimanje i t. d. — te označiti, što je rasa... Pod rasom se naj-

* Ovaj će se naziv upotrebljavati u ovoj knjizi, jer je najviše poznat i svuda uobičajen za pojedine skupine ljudi.

običnije misli skupina ljudi s jednakim tjelesnim i duševnim svojstvima, koje antropolozi ustanovljuju po mjeri tijela, ličnim crtama, boji kože, kosi, očima i t. d., s kojima se svojstvima čovjek rađa kao naslijeđenim dobrom svojih predaka i ne može ih promijeniti. O čovjekovoj volji ne zavisi, kojoj će rasi pripadati.

Rase nemaju oštro otsječenih granica. One se ne podudaraju ni s pojmom plemena ni naroda te ni s jezičnim i državnim granicama. Jezik može poprimiti jedna rasa od druge, pak ga obično i primi manje kulturna od jače i tako ona govori jezikom tuđe rase. I u mješovitim se državama govori obično jednim jezikom, ako su i sastavljene iz različnih rasa. A ni državne granice nijesu rasne granice. Pripadnici uralsko-altajske jezične skupine — Finci, Mađari i Turci, žive daleko od svoje prvobitne domovine Mongolije u svojim državama u Evropi. U velikom dijelu Indije govore crni prasjedioci Dravidi arijskim (jezik bijele rase, koja je prodrla s Irana u Indiju) kao kulturnijim jezikom, premda su Davidi crne rase. U republici Švicarskoj nacionalno su se sjedinili stanovnici unatoč jezika i podrijetla, jer su im kulturni i drugi probici bili odlučniji nego različno podrijetlo. Tako i u Sjev.-Amer. Uniji zajednički probici sjedinjuju stanovništvo različna podrijetla. Nacionalna dakle samosvijest također ne može biti mjerilo za pripadnost rasi, jer se nac. samosvijest može osnivati i na posve političkim, kulturnim, socijalnim i gospodarskim temeljima. Ona je temelj za državnu ali ne za rasnu zajednicu. Ljudi naime nastoje da se organiziraju u vlastitu državu, što su nacionalno osviješteni, a ne što pripadaju istoj rasi.

Na zemljopisnoj se karti uopće ne mogu rase i jezici omeđašiti s nacionalnim i političkim međama, jer je teško za svaku pojedinu rasu i jezik tačno ustanoviti, dokle su se proširili. Ljudi se svuda miješaju, naročito u dosad nenastanjenim prostorima, kamo se naseljuju različnih podrijetla. Ali se rasa ipak tako ne mijenja kao jezik. Za velikih je seoba naroda domaće stanovništvo, koje nije svoga prebivališta napustilo, uvijek nastojalo, da došljake brojno nadjača te da svoje razlike i osobine sačuva, pa je tako — bar u glavnom — sačuvalo značajke svoje rase. Na jezik i nacionalnu svijest više utječu muškarci, a žene na tjelesna i rasna obilježja.

Nijedan si narod ne smije uobražavati, da je posve čiste raste. Ta već je u ledeno doba bilo u

srednjoj Evropi raznih mješavina, a male pojedine rasne skupine često su pod utjecajem podneblja, hrane, načina života, okoline i t. d. primile drukčiji način života i rada, pa su se vremenom razvile u nove rase. Općenito se kroz sva vremena rase miješale tako, da danas uopće nema čistih rasa i naroda posve čiste rase. Antropolog Topinard rekao je g. 1889. na antropološkom kongresu u Parizu: »Dopustite, da vam dozovem u pamet jednu od najsigurnijih činjenica opće antropologije, koja se ne može dosta često ponoviti, a ta je, da pojam rase s pojmom narodnosti nema ni malo posla, da su svi narodi Evrope složeni poprilici od istih rasnih sastojina samo u različnim omjerima miješanja«. (Iz knjige: »Što je narod«).

U rasnoj borbi pobjeđuju jači ali ipak ne tako, da se slabijoj strani zameće trag. Unatoč rasnim predrasudama, iz kojih su nastale »gospodske rase« i kaste*, rasna mržnja nije više tako velika, da se pripadnici različnih rasa ne bi miješali. Pače se sve rase miješaju, kad se nađu u zgodnim prilikama, a to daje čovječanstvu čvrst i sposoban pomladak. Na pokoljenju iz mješavine kulturno različnih i inače nejednakih rasa, više se primjećuju svojstva plemenitije te prema prirodi i podneblju otpornije strane (n .pr. u kolonijama).

Danas ima samo u sjevernoj Africi, Indiji i u zapadnoj Oceaniji (i neznatno možda još gdje), malo posve čistih i nepomiješanih rasa.

Naposljetku većina znakova, po kojima biologija razlikuje rase, pokazuje, da sve sadašnje ljudske rase pripadaju istoj prirodnoj rasi. To potvrđuje činjenica, što su sve ljudske rase među sobom plodne, premda se spoljašnje razlikuju.

Biološki nauk vidi tjelesne promijene i nasljedstva, nastala iz miješanja rasa, ali se još dosta malo zna i o nasljedstvu duševnih svojstava u mješavinama.

*

Razdioba ljudskog roda. — Premda je ljudski rod po glavnim i bitnim obilježjima jedinstven, ipak se ljudi mogu razdijeliti prema spoljašnim obilježjima na više rasa.

* Portugalska riječ. To su staleži, kojima je pripadao samo potomak odabranih roditelja. Nje je pače i dodir s drugim obeščastio te ni u hram nijesu smjeli zajedno ići. Takve su kaste bile naročito u Indiji, gdje i danas postoje. Proti kastama pokušao se dići Gandi.

Ali budući da se ljudi ne mogu tako utančine svrstati u skupine i vrste kao bilje ili životinje, naučenjaci su ih različno razvrstavali. Po nekima ima trideset, šezdeset, pače i sto pedeset rasa i podrasa. Te su brojne rase i podrase među sobom uspoređivali, iz česa su se ovi veliki brojevi suzili, te se danas općeno kao najpodesnija razdioba drži naučenjaka Blumenbacha, koji je ljudski rod razdijelio po boji kože na pet rasa.

1. Bijela (kavkaska, sredozemna, indoatlantska) rasa. Ona se je rasprostranila među žutom na sjeveroistočnom i crnom rasom na jugozapadnom dijelu zemaljske kugle. Njoj pripadaju najvredniji kulturni narodi, koji vode glavnu riječ pred ostalim narodima. Zove se i kavkaska, jer je Blumenbach držao Kavkaz domovinom prvih ljudi, a valjada i zato, što je kavkaski narod — Georgijci — primjer ljepote ljudskog roda.

Poslije XV. stoljeća počela se bijela rasa širiti i preko Atlantskog Oceana, te većina stanovništva obiju Amerika danas pripada bijeloj rasi.

Naziv »bijela rasa« nije najtačniji, jer boja kože nije zavisna samo o rasi nego i o spoljašnim utjecajima. Evropljanin je n. pr. na sjeveru bijel i crvenih obraza; onaj na jugu Evrope je crnomanjast (Talijan, Španjolac, Portugizac), a ljudi su na afričkoj obali Sredozemnog Mora malone smeđi — premda su svi bijela rasa. Ali puna brada zajedničko je obilježje cijele bijele rase.

Bijela se rasa dijeli po jezicima na tri glavne grane, na: a) Hamovce, b) Semovce i c) Indoevropljane.

Pripada joj do 900 milijuna ljudi.

2. Žuta (mongolska) rasa. — Njezina je koža nečisto žute boje, kosa joj je glatka, oči smještene koso, lične kosti pod jagodicama vrlo izbočene. Ima je oko 500 milijuna. Živi najvećma u istočnoj i sjevernoj Aziji, zato se zovu Azijci ili Azijati, a Azija se često po njoj naziva žutim kontinentom.

Žuta se rasa po jezicima dijeli na Mongole, Turansko-tatarske i uralo-altajske skupine.

3. malajska (smeđa) rasa, koja je vrlo srodna mongolskoj, zato neki hoće, da je ona njezina podrasa, da se od nje razvila. Ona je tamnije kože od mongolske. Živi na azijsko-australskim otocima, a broji do 50 milijuna.

4. crna rasa (crnci). Oni se dijele na: a) afričke crnce, crnjkaste boje, vunaste kose, debelih usana, široka i tubasta nosa;

b) na D r a v i d e, azijske crnce, prasjedioce Indije, koji još žive po Dekanskoj visoravni u Indiji, kamo su ih bijelci potisnuli, kad su prodrli u sjevernu Indiju. Jezik im se razlikuje od drugih azijskih jezika; c) na a u s t r a l s k e crnce (sl. 10).

Crnačka rasa u Africi počinje u zemljama iza Sahare i seže do juga Afrike. Dijeli se — osobito po jeziku — na Sudanske crne (po Sudanu) i na Bantu-crnce (Ba-ntu=ljudi, plural od Umu-ntu = čovjek). Iz ovih su krajeva (Primorje roblja u Zap. Africi) crnci bili prevažani kao robovi u Ameriku, gdje su postali slobodni i kulturniji nego u vlastitoj domovini Africi, gdje još ni danas nijesu slobodni.

O australskim se crncima može govoriti samo kao o ostatku posebne rase, koja je nekoć bila jedini stanovnik Australije. Oni se spoljašnošću razlikuju od drugih crnaca, sličniji su Papuancima (sl. 11.) — ali ni s njima nemaju mnogo zajedničkoga — nego li azijskim ili afričkim crncima. Ima ih jedva 100.000.

Papuanci su slični australskim crncima, ali se ne može ustanoviti, koliko su međusobno utjecali. Žive na otocima Malajskoga otočja, na Filipinima, Novoj Guineji i Fidži-otocima. Svi otoci u Vel. Tihom Oceanu, gdje oni žive, zovu se Melanezija (sl. 12), Polinezija i Mikronezija. Neki ih naučenjaci drže kao š e s t u rasu, a drugi za crnačku podrasu. Papuanaca nema danas više od 2—3 milijuna. U kulturi nijesu dalje od početnika.

Crne rase ima (zajedno s crncima Sjev. i Juž. Amerike) oko 200 milijuna.

5. i n d i j s k a (bakrene boje) rasa (sl. 13). Ona je prasjedilica Amerike i živi poslije dolaska Evropljana raspršena po cijeloj Amrici. Zovu se i Indijanci, jer je Kristofor Kolombo držao, da su američki otoci Indija, u koju je došao zapadnom stranom. Zato je ono otočje nazvao Zapadnom Indijom, a njihove stanovnike Indijancima. Koža je ove rase svijetlo smeđa, kosa glatka, lice široko i jako.

Čini se, da su prije dolaska Evropljana u Ameriku svi urođenici bili samo jedne rase — bar razlike nijesu toliko izbijale kao u evropskih naroda. Ta je rasa na visoravnima Mehika i Peru-a davno prije dolaska Evropljana podigla dosta znatnu kulturu, koju su prvi Evropljani uništili. Danas je američka rasa dosta malena, od kojih 16—18 milijuna — jer su ju Evropljani uništavali. Otprilike toliko ima i mješanaca u Americi, jer su se Portugizi i Španjolci selili u Ameriku bez žena i miješali s domaćim ženskinjem, iz čega su potekli mješanci.

U američku prvobitnu rasu mogu se pribrojiti i Eskimci (sl. 14), koji kao mješavina Indijanaca i Mongola imaju nešto od jednih i drugih, no bliži su Mongolima nego Indijancima, zato i nje neki smatraju žutom podrasom. Oni žive po arktičnim otocima (u Sjever. Ledenom Moru Amerike), na arktičnoj obali Amerike i od Grönlandije do Beringova tijesna.

Sve su ljudske rase najviše živjele na otvorenim i pristupačnim mjestima, odakle su se mogle dalje širiti, pa premda su danas potisnute i raširene na različne strane, ipak se može reći, da u glavnom žive ondje, gdje su isprva prebivale.

Ali u Aziji i Africi živi još nekoliko ostataka starih izumrlih rasa, koje se ne pribrajaju nijednoj od glavnih rasa. Tako su Aino (sl. 15) na sjevernim japanskim otocima ostatak prvobitne svijetle rase u Aziji, koju su Mongoli potisnuli, a Hotentoti (sl. 16) i slični im Bušmani u južnoj Africi također su ostaci svijetle posebne rase. Gojni su i valjušasti, naročito ženske. Jezik im se razlikuje od svih drugih jezika.

Spoljašnja obilježja pojedinih skupina ljudskog roda nastala su po razlici u podneblju, hrani i što su velike skupine ljudi bile dugo rastavljene. Tako su nastale rase. Kad se rastavljene skupine ponovno približavale i miješale, spoljašnja su se obilježja i razlike polagano izjedničavala i broj se rasa smanjivao, pak zato n. pr. Couvier dijeli ljudski rod samo na tri glavne rase, na: a) bijelu, b) žutu i c) crnu. U žutu je pribrojio Malajce i Indijance kao podrase. Sergi pače uzima, da se ljudski rod dijeli samo na dvije rase: žutu i crnu. Žuta da je pra-rasa iz koje da je iznikla bijela rasa, koja da je podrasa žute. Ipak se najobičnije ljudski rod dijeli na pet dijelova — kako ga je razdijelio Blumenbach — uz dodatak nekih manjih skupina i ostataka nekoć velikih samostalnih rasa, koje su radi izumiranja tek njihov spomen.

II. Budući da je ljudski rod teško tačno podijeliti samo po boji kože, pokušali su naučenjaci razdijeliti ljude i po drugim obilježjima, kao po:

1. obliku lubanje i po smještaju prednjih zubi na gornjoj čeljusti prema zubima na donjoj. Po lubanji bi se ljudi u glavnom dijelili u: a) dugoglavce (dolihokefali; grčki: dolihos = dug i kefale = glava) uspravnih zubi, kakvi su članovi kavkaste rase; b) dugoglavce kosih zubi kakvi su članovi crnačke rase; c) kratkoglavce (brachikefali;

grčki: brahys = kratak i kefale = glava) s u s p r a v n i m zubima, kakvi su članovi indij. rase i na d) k r a t k o g l a v c e s k o s i m zubima, kakvi su od najveće česti članovi žute rase;

2. po k o s i. Po njoj razlikuju ljude s vunastom i glatkom kosom. Vunaste su kose Crnci i Kafri, a čuperaste Hotentoti. Glatka se dijeli na tvrdu (Mongoli i Australci) i kudravu (kovrčastu), kakva je obično u članova kavkaste rase;

3. po l i č n o m k u t u, što ga čini pravac, povučen od čela do sredine gornje čeljusti i od uha do čeljusti. Ovaj kut ima u Evropljana 85°, u crnaca 70°;

4. Neki su još htjeli uzeti kao obilježje za pripadnost jednoj rasi v e l i č i n u t i j e l a i m o ž d a n a. No po ovim se obilježjima ne bi moglo tačno ustanoviti rasno pripadanje, jer n. pr. žena u svakoj rasi ima manje moždane od muškarca, a rast i veličina tijela često zavisi o načinu života, zvanja i t. d., tako, da se danas ne može ni prosječno ustanoviti, kolike su veličine pripadnici pojedinih skupina.

Ni s ovim se razdjeljenjima ne može baš tačno odrediti pripadnost nekoj rasi. Osobito je to teško odrediti za pojedinca, jer u svakoj rasi ima pojedinaca s bojom kože, oblikom lubanje ili ličnim kutom, jednakim ili vrlo sličnim u drugih rasa.

*

* *

Crnci jugoistočne Azije t. zv. Veda (prastanovnici Ceylona) i australski crnci najsličniji su prvobitnom tipu ljudskoga roda. Uz ove su mu slični istočno-azijski Pigmejci, Malajci i Papua-crnci. To su od ostalog svijeta otsječeni dijelovi i skupine ljudskog roda, razasute po šumama, otocima i otočićima, nastalim potonućem malajske kamenite prevlake. Ali se već i u ovim prastarim tipovima ljudi mogu razlikovati vrste crnaca, kao i to, da su australski crnci te Vede (sl. 17) na Ceylonu, Senoi na Malaki, Kubu na Sumatri i Toala na Celebesu najstariji. Na nje su se naslagali kao mlađi Andamani na otočju istog imena pred Malačkim vratima, Semangi, pleme na Malaki, Negriti, crnci na Filipinima te srodni im papuansko-melanezijski crnci na otočju Vel. Tihog Oceana. Na ove se naslagali kao još mlađi stari Malajci, Bataki na Sumatri i Dajaki na Borneu te stanovnici u unutrašnjosti Sundajskih otoka, čiji srodnici Polinezijci dosežu daleko na istok. A najmlađi su Malajci po obalama, koji su izri-

čita mješavina, koja pokazuje očite veze s crnim pučanstvom u Indiji i s mongolskom rasom.

Južno-indijska plemena dravidskog jezika veza su među Indonezijcima (Malajskim otočanima) tamne kože i Afrikancima. Prastari — pred Dravidima — crni stanovnici Indije, bili su djelomično potomci Australaca, koji su prešli iz Australije u Indiju, te Pigmejaca i Andamana s kovrčastim vlasima. Ove su se tri crnačke rase izmiješale s prvim valom bijele rase, što je došla u Indiju s Irana, iz česa su postali crni Dravidi, jer je prvi bijeli val bio preslab, da cijelom pučanstvu Indije odmah udari obilježja bijele rase. Isprva su ti crni Dravidi zapremali svu Indiju, ali su bijeli došljaci sve više nadolazili i miješali se s Dravidima i posve izmijenili tu crnu rasu, jer su bili brojem i kulturom znatno jači od crnih Dravida. Dravidi, koji se nijesu htjeli izmiješati, potisnuli su u Dekan, visočje po sredini Prednje Indije, a prešli su i na Malajsko otočje.

S Malajskog otočja bili su dosta blizu i arapskim (semovskim) te hamovskim plemenima istočne Afrike, do kojih su lako prelazili po Indijskom Oceanu te se i s njima miješali. Bijela azijska plemena s Kavkaza nijesu mogla tako lako prodirati do Gangesa kroz azijsko visoko gorje, zato nijesu mnogo utjecala na razvoj azijskog stanovništva.

Hamovci su također mješavina tamnih i svijetlih. Stara naime sjeverno-afrička rasa, koja je zapremala prostor od Egipta do Kanarskih otoka, bila je svijetla i vrlo bliza sredozemnom tipu. S njom se izmiješali potomci prvih crnaca, koji su u prastaro doba prelazili iz Azije u Afriku te se miješali sa svijetlom rasom ne samo na sjeveru Afrike nego i onom u krajevima južne Evrope — pa tako Hamovci imaju i crnačke krvi. Hamovci su sve više prodirali u područja sjeveroistočne Afrike, a prodiru još i danas kao pastirska plemena — u područja poljodjelskih Bantu-crnaca, do kojih su prodirali jamačno preko Abesinije.

U zemljama na jugu od Sahare nastavali su svijetli prastanovci Afrike — Hotentoti i Bušmani, ali ih je nestalo, jer se nijesu mogli odupirati crnačkoj rasi, koja je iz Azije u Afriku sa cijele istočne strane sve više prodirala i koju je pustinjski pojas čvrsto na okupu držao radi česa je crnački tip Sudanskih i Bantu-crnaca prilično jednak. Crnci su ove svijetle stanovnike Afrike sve više potiskivali, dok ih nijesu posve majorizirali, tako, da ih je ostalo posve malo. Ali se i ovi malahni ostaci svjetlokožnih Hotentota i Bušmana nijesu ništa s crncima izmi-

ješali, nego su do danas ostali samostalna skupina. No oni i danas uzmiču pred crncima a i bijelcima, kad počnu prodirati u njihova prebivališta.

Indijski Ocean dijeli područje crnaca, koje se je nekoć zajedno držalo i koje su raskidali bijeli i žuti svojim prodiranjem u tropsku zonu, to jedino crnačko područje, izvan kojeg nije bilo crnaca.

Mongolska rasa zauzima znatno veći prostor od crnačke, a brojem ljudi još ju znatnije premašuje, budući da broji pet stotina milijuna — bez pedeset milijuna Malajaca i Polinezijaca te osamnaest milijuna Indijanaca, koje neki također svrstavaju u žutu rasu. Mongolska rasa obuhvaća svu istočnu, srednju i sjevernu Aziju, doseže daleko do Arktičkog Mora na sjeveru Sjev. Amerike. Ako se uzme, da su još Malajci i Indijanci pripadnici žute rase, onda ona obuhvaća još i obje Amerike i veliki dio Tihog Oceana. Useljivanje je žute rase prešlo u Ameriku iz Azije najvjerojatnije preko Beringova tijesna. Drži se, da se istim putem u nju selila i bijela rasa iz Evrope, pa se na američkom kopnu pomiješala sa žutom, iz česa je nastala posebna svjetlosmeđa rasa, u kojoj je ostalo ipak više od mongolske rase. Na formiranje ove nove rase djelovale su dakako klimatske i druge prilike. Ova nova rasa — koju su kasnije nazvali indijanskom — rasprostrla se po objim Amerikama. Premda su im različni krajevi i klimatske razlike Sjeverne i Južne Amerike udarile različna obilježja, ipak je ona svuda ostala u glavnom ista: od šumske međe na krajnjem sjeveru do Patagonije i Ognjene Zemlje na krajnjem jugu Amerike. Samo su Eskimci ostali različni.

Središta su čistih Mongola u visokoj Aziji, odakle su se širili po cijeloj Aziji — osim u južnu i jugo-zapadnu Aziju. Mongoli su potiskivali i u se upijali skupine staro-azijskih stanovnika, koji su tako nestajali, te su od njih ostale tek neke male skupine kao Ainu, Čukči (sl. 18), Kamčadali, Ostjaci, Giljaci i pokoja mala skupina. Japanci su također mješanci starih svjetlokožaca sa žutim došljacima. Mongoli su se lako naseljavali po sjevernoj i istočnoj Aziji, jer su tamo starije azijske rase tek narijetko stanovale, dok se u gušće naseljene krajeve južne i jugo-zapadne Azije nijesu naselili, te ih u Prednjoj Aziji nije bilo do Turaka. U prostranom području od sjevera do juga Azije smjestila se samostalna mongolska rasa u južnom Japanu, južnoj Kini i Stražnjoj Indiji.

Ni bijela rasa, koja se vremenom umnožila i rasprostrla po cijeloj zemlji te premašila polovinu svega ljudskog roda, nije jedinstvena. Stanovnici sjeverne i sjevero-zapadne Evrope, pretstavnici nordijske (sjeverne) grane bijele rase, visoka su rasta, duge uske lubanje i modrih očiju te plave kose, dok su stanovnici juga — mediteranci, sredozemci — ubrojiv ovamo i stanovnike oko gore Atlasa u sjevero-zapadnoj Africi, niska rasta, duge lubanje, crnih očiju i tamni. Čini se, da se nordijci i mediteranci u zapadnoj Evropi mnogo križaju. Na zapadnom dijelu Balkanskog poluotoka središte je ogranka bijele rase, visoka rasta, kratke lubanje, oštrih ličnih crta, smeđe kose i očiju. To je dinarska rasa, srodna s Jermenima i njima blizim plemenima u sjevernom dijelu Prednje Azije (Krebs). Cijelu istočnu Evropu i neke dijelove srednje Evrope zapremaju miješane rase, srednjeg rasta, najvećma kratkoglave, široka lica i plave. Najizrazitiji su Bjelorusi, koji su plavi. U Evropi živi još »alpinski tip — homo alpinus«, niska rasta, okrugle, široke lubanje, kestenjaste kose, sivih očiju i tamna lica. Došao je iz Azije i utisnuo se među sjevernu i sredozemnu rasu. Osim u Alpama živi on još u gorskim krajevima Francuske i Srednje Italije te južne Njemačke. Počinje od Rusije, a svršava na rubu Atlantskog Oceana.

Kad promotrimo današnje rasprostranjivanje rasa u Evropi, vidimo, da sjevernjaci sve više potiskuju južnjake, pa je sredozemna rasa mnogo izgubila ne samo od svoje rasne čistoće nego i prostorno.

Osmanlije (Turci, sl. 19.) i dio kavkaskih naroda broje se u srodnike Jermenaca, od kojih su mnogo elemenata upili još prije dolaska u Prednju Aziju (Krebs).

Kad je dio od ovih naroda (Turci) provalio u sjevernu Siriju, pogrešno su ga ubrajali u Semovce kao Arape, premda su naočigled vrlo različni od Arapa, pretstavnika čistih semitskih istočnjaka (orijentalaca) s uskom lubanjom i lijepim orlovskim nosom. Arapi se pribrajaju sredozemnoj rasi.

Pita li se za područja, u kojima pojedine rase žive, odmah je jasno, da bijela i svijetla rasa nije domaća u tropskim, a tamna u sjevernim krajevima (u višim geografskim širinama).

Sada bijelci nastavaju u Evropi i pretežno u obim Amerikama, u južnom i sjevernom dijelu Afrike i Australiji. Mješanci bijelih i crvenih — m e s t i c i, te mješanci bijelih i crnih — m u l a t i i mješanci crnih i crvenih — z a m b i stanuju najviše u tropskoj Americi. Ali u visokim Andama također borave bi-

jelci i mješanci sve do ekvatora, dok se u Središnjoj Africi i na Sundajskim otocima (također u području ekvatora) ne mogu stalno ni nastanjivati. U Andama naime nema takve vrućine, sušno je i svježe, dok toga nema u Africi i na Sundajskim otocima. Bijelci se uspješno naseljuju i na istočnom afričkom visočju, jer su i ondje noći svježe, premda je i to područje ekvatora. Rane su seobe bijelaca dovele prve bijelce u Indiju, koji su se ovdje mogli stalno nastaniti, jer veći dio Indije leži sjeverno od obratnika (tropa).

Priljubljivanje podneblju (aklimatiziranje) vrlo utječe na nastanjenje rasa. Mnogi narodi navikli jednom podneblju, teško se (a neki nikako) priljubljuju drugomu, naročito, ako je prvom posve protivno. Tako narodi sa srednjo-američkih visočina obično umiru u nizinama, te ih se samo mali dio može održati i to uz žrtve velikog gubitka na ljudima i radnoj snazi, a da tek djelomično uspiju. A kad priljubljivanje možda i uspije, naseljenici će brzo postati različit narod od svojih zemljaka u domovini. Razlikovat će se kulturno i inače, ako i budu s njima govorili jednim jezikom te ostali istog plemena i krvi kao n. pr. Španjolci i Portugizi u Americi prema onima u Evropi te Englezi u Sjev. Americi prema onima u Engleskoj. Evropljani, koji žive nad 45° sjev. širine ne mogu se tamo stalno priviknuti, a još se manje mogu priviknuti i umnožavati u vlažnim tropskim krajevima, gdje vlaga i različne bolesti njihov ustroj slabe i gdje pomor djece osujećuje svako stalno prebivanje a pogotovu množenje. U Nizozemskoj se Indiji (Sundajski otoci) mogla pronaći samo jedna obitelj, koja u onim krajevima već u četvrtom pokoljenju živi, a da se nije miješala ni s kojom domaćom rasom.

Povoljnije su prilike za naseljivanje u krajevima, gdje su bar noći svježe kao na istočno-afričkim i brazilijanskim visočinama te u južnoj Rodeziji (na jugu Afrike). Čini se, da se Evropljanin, koji živi na jugu i bliže vrućoj zoni (pojasu) lakše privikava vrućim krajevima, tim više, što južni Evropljanin od miješanja s urođenicima toliko ne zazire kao sjeverni. Ne zna se, hoće li se Evropljani — naročito sjeverni — moći posve priviknuti tropskim krajevima i onda, kad se iskorijene tropske bolesti, jer se pogubno za živce djelovanje žarkih sunčanih zraka ne će iskorijeniti, a ne će nestati ni one stalne vlažne vrućine, na koju se također ne može lako priviknuti. Kinezi i Japanci od svih se naroda najlakše priviknu tuđem podneblju svakog dijela svijeta te žive u Sibiriji, kao na jugu među tropima. U Australiji se već

sada opaža, da došljaci iz Evrope, koji stanuju posve u gradu, ne će moći zemlju gospodarski održati bez pomoći istočnih Azijaca, premda im otok zasad još zatvaraju. Tropskim se i njima blizim krajevima dobro priljubljuju Indijanci i Kanaci. Naprotiv Hotentoti iz sušne jugo-zapadne Afrike propadaju u vlažnom Kamerunu. Crnci pako, premda su snažna tjelesnog ustrojstva i tjelesno jači od Indijanaca, ne mogu da žive daleko od tropskih krajeva. Oni stradaju od vlažne studeni kao bijelci od vlažne vrućine.

Za održanje rase — još je nužno, da je bar na srednjem stupnju kulture, da se zna braniti od zaraznih bolesti, glada, siromaštva i ostalih duševnih i tjelesnih nedaća. Dobro je također, da se vrijedne rase međusobno miješaju, jer iz toga izlazi sposobno i krepko pokoljenje. Rasa, koja se ne miješa s drugom prikladnom, opada i zahiri. Prikladno križanje rasa znači pomlađivanje ljudskoga roda.

XV. JEZICI I KULTURE.

I. J e z i c i. — Razmještaj jezika po zemlji lakše je pregledati nego razmještaj rasâ. O raširenju jezika lakše se crtaju i karte, koje su od velikog značenja osobito u današnje doba, kad ljudi istog jezika nastoje, da se saberu u jednu cjelinu, na što ih upućuje i isti jezik. Ali, kako je već unaprijed rečeno, jezik nije uvijek oznaka i za pripadnost nekoj narodnosti, jer bi n. pr. svi crnci u Americi, koji govore engleski, morali biti Englezi.

Jezik se također mnogo mijenja. U jezicima, koji su prvi nastali iz najstarijih jezika, još se vidi zajedničko podrijetlo. Tuđe, posuđene riječi u jeziku pokazuju mnogostrani utjecaj susjedâ. Ima i prelaznih narječja i mješovitih jezika .Među Slovencima, Hrvatima i Srbima te Bugarima nema oštre jezične granice, a tako je holandeski jezik samo po svome načinu pisanja (pravopisu) postao samostalnim od njemačkoga. Jezike malih plemena, koja su od drugih posve odijeljena, govori tek malen broj ljudi. Jezična karta Kavkaza pokazuje, da se malone u svakoj dolini govori drugim jezikom, premda su u blizom srodstvu. U retoromanskim dijelovima Alpa i u Dolomitima uzdržao se samo retoromanski (ladinski) jezik kao posebni, ali je i on podijeljen u više narječja te svaka dolina govori svojim narječjem. Tako se vrlo razlikuju i jezici stanovnika, naseljenih na čistinama prašumâ Kongovog područja u Africi, jer su to jezici malih zajednica, koje su međusobno vrlo udaljene bez prometa i prometnih sredstava. Promet i trgovina ujedinjuju jezike i najviše proširuju njihovo poznavanje. Turski narodi na Jeniseju u Sibiriji mogu se dobro sporazumjeti s narodima Male Azije, a malajski se jezici trgovinom proširili od Madagaskara do Uskrsnih otoka u Vel. Tihom Oceanu. Trgovci i pomorci mnogo su zaslužniji za širenje jezikâ nego državnici, koji uime države zapovijedaju, da se njezin jezik nauči. Dakako, da i država može širenju jezika pomoći po školi i upravi. Ali — ponavljamo — promet je i trgovina mnogo jače sredstvo nego po-

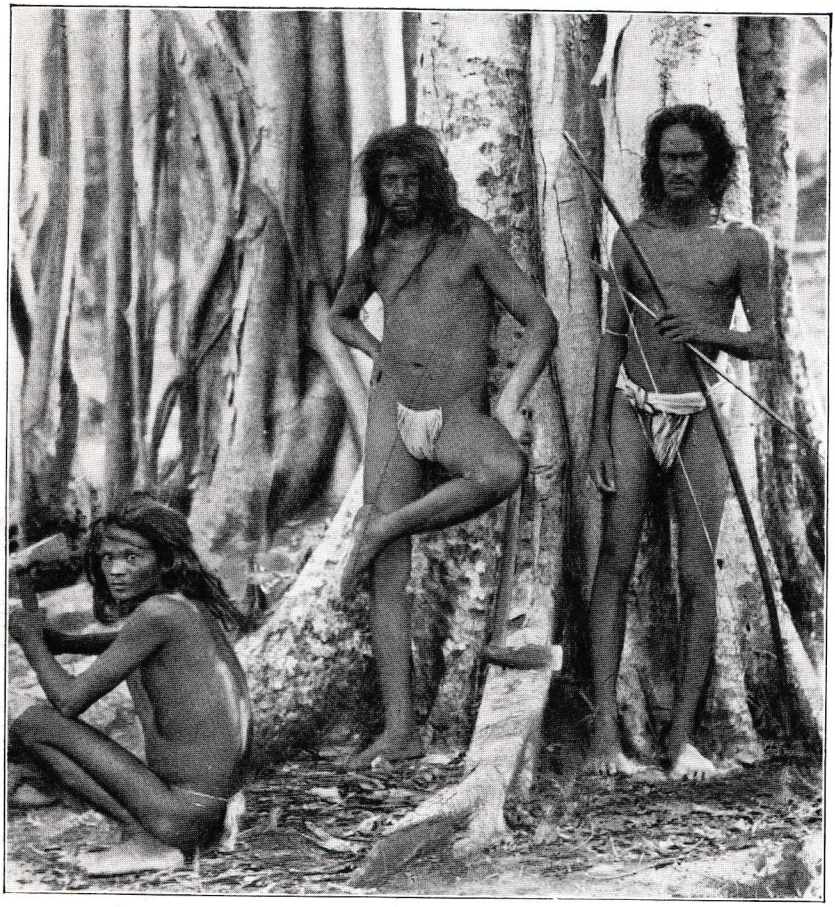

Sl. 17. Veda

Sl. 18. Čukč (djevojka)

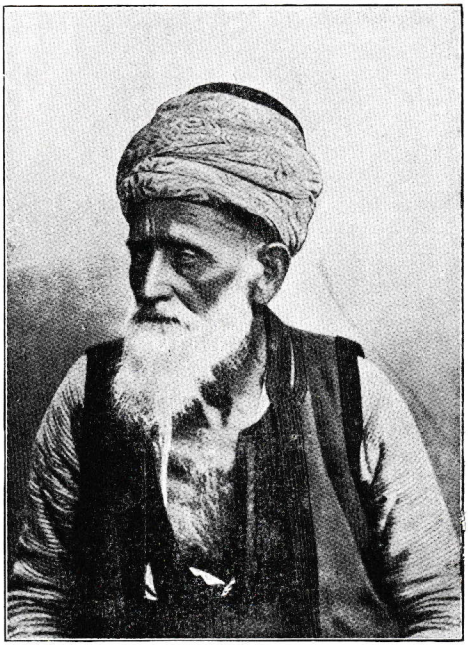

Sl. 19. Osmanlija

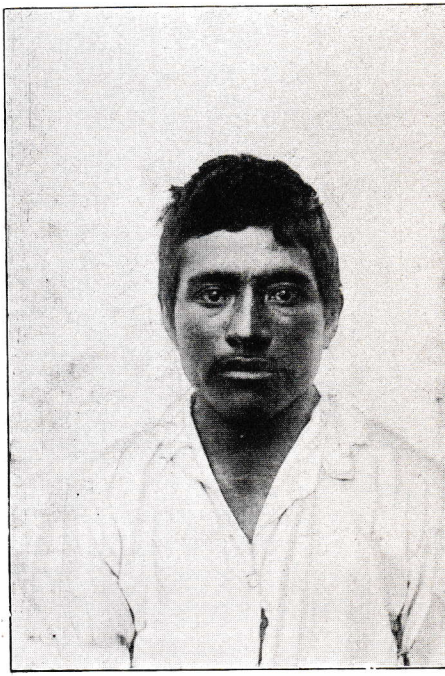

Sl. 20. Aztek

litika. Zato tko želi, da mu se jezik svijetom širi, neka širi trgovinu i prometna sredstva.

Jasno je, da se jezične granice ne podudaraju s granicama država. One se mijenjaju s premještavanjem pučanstva, koje svoj jezik sa sobom nosi i nove granice određuje.

Kulturna se visina naroda mjeri i glatkoćom jezika te obiljem nazivlja za sve predmete i pojmove te gramatikom, pravopisom i t. d. Ovo manjka jezicima neprosvijetljenih naroda. Osobito im manjkaju nazivlja za mnoge predmete, pa moraju stvarati nova ili od drugih posuđivati, radi česa se jezik mnogo mijenja.

Srodnost jezikâ sve jasnije pokazuje, kako su se mladi jezici razvili od starijih, a nazivlja kulturnih dobara, pokazuju kulturnu stepenicu naroda, koji je ovim jezikom govorio. Proučavanje jezika (lingvistika) mnogo je razjasnilo zajedničku pripadnost pojedinih indijanskih plemena te mongolskog, hamovskog i polinezijskog utjecaja na njihov jezik. Narod niže kulture prima jezik i od manjeg naroda više kulture, čim se jezik često daleko proširi. Ali tim mali narod ne postaje velikim, on može samo množenjem narasti.

Narodi neke jezične skupine ne moraju potjecati iz zajedničke pradomovine, jer su i narodi izvan nje mogli poprimiti jezik skupine i dalje ga širiti. Turski su n. pr. jezik dobrahno proširili narodi, koji nijesu nikada bili Turci i u vezi s Turkestanom.

Izgovor se jezika često priljubljivao kraju, zato različni izgovori i narječja. N. pr. u pustinjama i gorama pretežniji su grleni (guturalni) glasovi, jer dovikivanje na praznim prostorima osobito napreže grleno mišićje.

Utvrđeno je da glavni jezici nijesu među sobom srodni — nego da su nastali i usavršivali se, poslije raspršenja ljudskog roda na sve strane. Velike jezične skupine svojim riječima donekle nam pokazuju glavna područja, gdje su nastale i odakle se raširivale. Indoevropsko se područje podudara u glavnom s područjem bijele rase. Hamovsko jezično područje obuhvaća stare i nove pomiješane krajeve istočne te sjeverne Afrike do Haussa i Fulba naroda kod Sudana. Bantu-crnci govore sve srodne jezike, koji su označeni prefiksima*, ali ipak ne mogu da tačno izgovaraju značajne glasove, što pucketaju, koje imaju Ho-

* dodacima, koji se u nekim jezicima stavljaju pred riječi i time mijenjaju smisao. Sufiksi su dodaci iza riječi.

tentoti i Bušmani te neke skupine šumskih plemenâ srednje Afrike. Tako se i u Africi pokazuju dvije, a istočnoj Africi pače tri, jezične naslage, jedna na drugu naslagane. Na Bantu-crnce utječu također i hamovski jezici.

A g l u t i n i r a j u ć i** jezici obuhvaćaju veliku mongolsku skupinu, od koje je uralsko-altajska, finska i tursko-tatarska grana prodrla i u Evropu. Mongolsko-istočna grana jezikâ (kineski i japanski) nije prodrla dalje od istočne Azije, od Kineza i Japanaca. Aglutinirajući jezici utjecali su i na Dravide, koji su kasnije naučili indijski naročito u sjevernom dijelu Indije. Malajci i Polinezijci samostalna su jezična skupina, koja je kao sredina među crncima i Mongolima, jer im je jezik od česti aglutinirajući, a od česti opet isolirajući.***

Predugo bi bilo, kad bi se svi jezici spomenuli, jer jezika ima više od tisuće. Na najvišem su stepenu jezici, koji se sklanjaju (dekliniraju) t. zv. fleksivni jezici. Od ovih se najviše šire najjednostavniji. Gramatika engleskog jezika je najjednostavnija, što mnogo doprinosi, da se engleski najviše širi ne samo od germanskih nego od svih jezika.

Slavenski se jezici radi svog razvitka sve više jedan od drugoga odalečuju i postaju sve samostalniji te će doći vrijeme, kad će samo naučenjaci moći raspoznavati njihovo srodstvo. Slično je i kod drugih jezičnih skupina, samo što se one sporije razvijaju od slavenskih jezika. Sve nam ovo pokazuje, da se jezici neprestano cjepkaju u veće i manje skupine, da će veće nadjačati manje i da ne će tako brzo doći do jedinstvenog svjetskog jezika kao što ni do jedinstvene svjetske rase.

II. K u l t u r e. — Još će teže doći do jedinstvene svjetske kulture. Osnovni su temelji svake materijalne kulture u načinu gospodarenje t. j. u obrađivanju i iskorišćivanju raspoloživa zemljišta. Da se može gospodarstvo čovjeka u nekom kraju pravo prosuditi, treba poznavati svojstva kraja i zemlje. Prosuđuje se samo ono, što domaće tlo donosi i proizvodi u hrani, odijevanju, oruđu, oružju, nakitu i t. d., a ne uvoženo iz tuđine. Što koja zemlja više proizvodi, to je gospodarski naprednija, u njoj je blagostanje, a tim je i za duševnu kulturu sposobnija. I pro-

** Od latinskog: agglutino = priljepljujem; u kojima se smisao govora izbliže određuje nadodacima - sufiksima.

*** T. j. s jednosloženim riječima, koje se ne mijenjaju (n. pr. kitajski, siamski, amanski) i poznaje prefikse.

tivno, što je narod primitivniji, zemlja mu manje proizvodi, nema u njeg blagostanja, te je duševnoj kulturi slabije pristupačan. Oskudica i pomanjkanje životnih potreba, velike su zapreke kulturnom razvitku, pak zato i nijesu svi jednako kulturni.

Već smo unaprijed vidjeli, kako okolina utječe na razvitak gospodarske kulture stanovništva, na građu, oruđe i t. d. To nam svjedoči različno prethistorijsko oruđe, što se našlo kod nas i drugdje, kao i različni uređaji primitivnih naroda, iz kojih se vidi, da su imali sposobnost za duševnu kulturu i da su znali iz prirodnih moći te materijala, što ga pruža okolina, izbiti koristi i načiniti predmete, kod česa se traži duševna sposobnost i saradnja. Okolina je poticala također na nauk i umjetnost. Astronomija (nauk o nebeskim tjelesima) n. pr. najprije se razvila u jasnom, sušnom pojasu zemlje, a grčko je graditeljstvo i kiparstvo našlo u odličnom mramoru grčke zemlje svoga najboljega promicatelja.

Danas se više ne drži, da se vrste gospodarenja razvile jedna od druge t. j. da su ljudi isprva znali samo sabirati zemaljske plodove, što sami rode, i njima se prehranjivati, a zatim da su od sabirača postali lovci, onda pastiri-nomadi, a tek naposljetku obrađivači polja i t. d. Vremenom se pokazalo, da je bilo drukčije. Pastirski je naime nomadski život znatno mlađi od obrađivanja polja motikom, pače da je pripitomljavanje životinja mlađe od obrađivanja polja. Ljudi su naime morali prije upoznati korisno bilje, saditi ga i odgajati, a onda pripitomljavati životinje. Pripitomljavanje životinja bilo je teško u sušnim i studenim krajevima, gdje se radi suše ili velike studeni ne može bilje uzgajati i hrana za životinje sabirati. Zato se isprva iz nužde išlo s njima daleko na pašu, iz česa je nastalo pastirsko nomadstvo. Slično je nastao i lov.

Na čistinama tropskih šuma i u savanama, odavno su nestale sve druge vrste ljudskoga gospodarstva do obrađivanja polja. Stanovnici pako tropskih šuma, što su ostali samo sabirači plodova i lovci, nijesu se u ove nepristupačne i oskudne krajeve dobrovoljno naselili, nego su ih drugi ovamo potisnuli. Tako su drugi narodi potisnuli Bušmane u neplodne sušne stepe. Australci su opet ostali na svom osamljenom otoku kao sabirači plodova, jer na otoku nije bilo bilja za hranu ljudima, domaćim životinjama i divljači. Ondje se nije mogla uvesti nijedna druga vrsta gospodarenja osim sabiralačke, jer se urođenici nijesu naučili šume krčiti i pustinje natapati i t. d. Tek su Evropljani Australiju

kultivirali. Eskimac, koji se u Grönlandiji može baviti samo lovom morskih životinja ili riba, jamačno bi se drugdje naučio naprednijoj vrsti rada i znao sve prirodno bogatstvo svoga kraja iskoristiti. Ali mu ledeni i snježni prostori usporavaju razvitak duševnih i tjelesnih svojstava. Pače, teške i oskudne životne prilike priječe Eskimcima i porast. Radi velike oskudice bezobzirni su ne samo prema strancima nego i prema svojim slabomoćnicima te bolesnicima. Među njima se mogu uzdržati samo ustrajni, pronicavi, ratoborni i po prirodi otporni ljudi.

Narodi u pustoj i oporoj prirodi vrlo teško žive. Nomadski je život znatno udobniji, jer namirivanje njihovih životnih potreba ne zahtijeva velika truda ... Nomadi i pastiri nijesu nigda previše zaposleni. Pače su ih u stara vremena morala bližnja poljodjelska naselja snabdijevati kruhom, jer ga oni nijesu proizvodili. Ali su postali siloviti, pak su se među sobom napadali i navaljivali radi pašnjaka i vrela. Naročito su postali siloviti u suhim prostorima zemlje. Nomadska su plemena od velike česti još i danas takva. Upućuje ih na to zvanje! Budući da nomadi i pastiri putuju kroz mnoge krajeve, jer se moraju uvijek naprijed pomicati radi paše svojih stada, njihov je duševni vidik dosta proširen kao i mornarima po morima. Zato nomadi često postaju spretni trgovci, te natkriljuju u životnom iskustvu i poznavanju narodâ ne samo lovce i sabirače plodova, vezane na uski prostor — nego i poljodjelce, koji se redovno ne udaljuju od svoga zemljišta.

Život uz zemljište, koje toliko pogoduje osnivanju vlastitog doma, stalnosti, uzajamičnom pomaganju te razdjeljenju rada i napretku u svakom preduzeću, polagano je privezalo i muške uz zemljište. Obrađivanje naime zemlje isprva je bio ženski posao, a muškarac je bio lovac ili pastir. Žene su ga obrađivale motikom, spremale sjemenje i na proljeće sijale. Dok nije muškarac posve napustio nomadstvo i predao se poljodjelstvu, uzgajalo se bilje, što brzo napreduje, dozrijeva i sabire, da se može brzo dalje putovati. Tlo se tada obrađivalo motikom, a sadila se i sijela n. pr. u Africi vrsta prosa, u Polineziji gomoljasto bilje, u Americi kukuruz i krumpir. Isprva se svuda radilo bez životinja, malo su se njima služili. Tek je prijelaz od motike na plug — što se po svoj prilici zbilo u Prednjoj Aziji — učinio nužnom upotrebu domaćih govedâ i tako se u južnoj i istočnoj Aziji upotrebljavali bivoli, a poslije i konji. Muškarac je sa životinjama počeo obrađivati tlo, pa se sada moglo obrađivati i slabije tlo.

Životinja mu nije samo ljudsku snagu kod posla štedila, nego i slabo tlo gnojila, te ga činila plodnijim i korisnijim. Kopanje se motikom pokazalo kao uspješno samo u tropskim krajevima, sjeverno od pustinjskoga pojasa, a obrađivanje plugom prešlo je u sve krajeve zemlje i tako raširilo područje plodnog tla.

Gospodarska područja na zemlji moraju se podudarati s klimatskim prilikama. Ne samo tlo nego i podneblje odlučuje, kako će se obrađivati, što sijati i saditi, da donese obilno ploda.

Nije sve domaće u pojedinim zemljama, također u njima nastalo, nego je mnogo doneseno iz drugih krajeva, te se vremenom udomaćilo i t. d., zato je još manje čistih kultura nego rasa ili jezičnih područja. Kulturno se naime dobro — naročito materijalno — lako prenosi. Trgovci i različni prosvjetlitelji prenose ga ća u prašume i druge teško pristupačne krajeve. Nekulturni primaju ispočetka kulturna dobra slabije, no kasnije sve svjesnije uz njih prijanjaju. Sporije ide kod prijenosa duševnih dobara (religije, prava, običaja, životnih navika i t. d.). Tu treba snažnijeg i dužeg dodira nego kod prijenosa materijalnih dobara. Prenesena se naime duševna dobra moraju u unutrašnjosti čovjeka izjednačiti sa starim običajima, shvaćanjima i t. d. te se s njima stopiti, ako su vrijedna ili ih potisnuti, ako su nevrijedna da postanu unutrašnja svojina čovjeka.

Ako se je materijalna kultura priljubila prilikama zemlje i narodnom gospodarstvu, a duševna mišljenju i običajima, brzo će ih narod prigrliti i s njima se srasti te ih više ne će napustiti. U početku srašćivanja još će se poznati način, kojim se narod i kultura spajala, ali poslije se više ne će ništa poznati.

Miješanje kulturâ i način, kojim se miješaju, zavisi ne samo o udaljenosti nego i o gustoći pučanstva te o kulturnoj stepenici prenosilaca i primalaca. Manja čest s višom kulturom utječe na veću čest s nižom (kulturom), dakako, ako je ona voljna, da uopće kulturu primi. Prijenos kulture teško uspijeva osobito u konzervativnih naroda, jer strano nerado primaju, bilo ono i dobro. Ima opet naroda, prilično kulturnih i dosta sposobnih a ipak i oni ne će da baš sve prime, što im donose kulturni stranci. Po tome bi se narodi i krajevi također mogli podijeliti na aktivne i pasivne i u pogledu duševne kulture, kao što se dijele i u pogledu materijalne, t. j. na narode, koji mogu i hoće da prime kulturu, da se na njoj dalje naobražavaju i napreduju (aktivne) i na one, koji ne mogu ili ne će da ju prime, pak su

zato zaostali i nekulturni (pasivne). Aktivni napreduju, te vremenom i sami postaju prenosioci kulture.

Među kulturnim i nekulturnim područjima nema oštro odrezanih granica, zato je teško govoriti o središtima, iz kojih kulturni krugovi izlaze. Naročito je teško govoriti o duševnoj kulturi, koja je sastavljena iz različnih sastavnih dijelova kao religije, običaja, navika, shvaćanja pravnih načela, pisma, izobrazbe, umjetnosti, znanosti i svega, što su različni kulturni utjecaji u narod prenijeli. U velikim narodima i državama ima pače ponekoliko kulturnih područja, zato one nijesu kulturno tako jake, kao da je u njima jedinstvena kultura. Često se uslijed manjka kulturnog jedinstva razdrobila i državna snaga, pa se radi toga raspalo rusko carstvo a i austrougarska država.

Premda kultura stalno utječe na narode, da stupe u zajednicu i stvore državu i premda također narodi utječu na stvaranje kulture, ipak nije zgodno, da se kulture imenuju po savremenim državama, rasama ili jezicima. Najispravnije ih je zvati imenima s t a r i h naroda i država. N. pr. dijelovi Evrope bili su u svome razvitku pod utjecajem različnih kultura, koje još i danas djelomično na njih utječu. Tako je na unutrašnjost Balkanskog poluotoka utjecala zapadno-rimska, bizantska i srednjoevropska kultura. Područja su se ovih kultura i njihovo širenje mijenjala. Bizantska je kultura mješavina helenističke uopće, a aleksandrijske kulture napose. Nju su poslije poprimili Turci, koji su ju utjecajem islamske vjere novim duhom mnogo nadahnuli i t. d. Po kojoj bi se savremenoj državi ili rasi moglo ovim kulturama odrediti ispravno nazivlje? Po nijednoj! Zato su i ostala stara njihova nazivlja kao: bizantska, zapadna i t. d.

Sve evropske kulture u zapadnoj, južnoj i istočnoj Evropi, nastale su pod utjecajem starih sredozemnih i prednjoazijskih kultura. Na srednju Evropu utjecala je zapadna i južna, a na istočnu južna i središnja Evropa, ali dosta i unutrašnja Azija. Mladice ovih evropskih kultura prenosila je kolonizacija u obje Amerike, južnu Afriku, Sibiriju i Australiju. Iz prednjoazijske se razvila istočna (orijentalna) kultura, koju je islam raširio do Maroka, Sudana i Prednje Indije. Sudanski crnci još i sada rado primaju islam i s njime islamsko-istočnu kulturu. Islam se u Indiji raširio po Pendžabu i s njime islamska kultura. Zato kulturno središte Indijaca nije više ovdje nego Dekan i Ceylon, gdje žive stari Indijci, koji nijesu primili nikakve tuđe kulturne primjese.

Indijski su trgovci utjecali indijskom kulturom na južnu Arabiju i istočnu Afriku. Najjasniji je utjecaj indijske kulture na Stražnju Indiju, Sundajske otoke i Polineziju, čije je stanovništvo nekoć jamačno bilo u vezi s Malajcima i širilo se po otocima Malajskoga otočja. Polinezijska se kultura odijelila od malajske još pred željeznom dobom. Stražnja Indija i Formosa krajnje su granice s područjem istočno-azijske kulture, kojoj je središte na plodnom prpornom zemljištu u pokrajinama Šen-si i Šan-si u Kini te sjeverno-kineska ravnica. Ovoj se kulturi pribraja južna Kina, Japan, Mandžurija i cijela središnja Azija sve do Pamira. Dakako, da je ona ponešto različna na visočinama i otocima. U području Amura* sastaje se istočno-azijska s istočnoevropskom kulturom. Istočno-azijsku kulturu širi po južnom dijelu Azije japansko gospodstvo.

Azija je s Afrikom po moru saobraćala i na nju svojom kulturom utjecala već u prastaro doba. Još je i danas arapsko-indijski utjecaj na istočnu Suaheli-obalu vrlo velik. Utjecaj je, s istočne obale prodro daleko u unutrašnjost Afrike i na Madagaskar, čija je čest stanovnika sličnog tipa, jezika te materijalne i duševne kulture kao Indonezijci. Kada su se Indonezijci uselili na Madagaskar, nije ustanovljeno, ali se drži, da je jedna malajska seoba došla na otok također s afričkog kopna. Čini se, da je utjecaj indonezijske (malajsko-otočne) kulture prodro Zambezijem u uvalu Konga i sve do Gornje Guineje. U istočnoj se Africi i na Sudanu opažaju još utjecaji prednjoazijske kulture, ali ipak različni, ukoliko je ovdje i priroda različna od prednjo-azijske.

Američka (indijanska) kultura bila je prije dolaska Evropljana posebna, doprla je u mjedeno doba te još nije poznavala željeza. Bila je to kultura Azteka (sl. 20). Sjedišta ove kulture bila su na nezašumljenim visoravnima osim kulture na Yukatanu, koja se podigla na zašumljenoj krškoj ravnici. Ona se raširila iz Mehika preko Srednje Amerike u visočine Anda, a doticala je i indijanske poljodjelske zemlje na rijeci Missisippi, te djelomično i lovačka plemena, što su tumarala po Cordillerima. U južnoj Americi kultura je počela u Andama u državi Inka. Sva je američka kultura samonikla na vlastitom tlu i nije dolazila u dodir ni s kojom tuđom kulturom. Jedino je možda mogao do nje doprijeti kulturni utjecaj iz Polinezije preko otoka Vel. Tihog

* Rijtka, što dijeli Mandžuriju od Sibirije; nekoć je bila rusko-kineska međa.

Oceana. Samostalne su se kulture razvile i na jugu zemaljske kugle, gdje su dijelovi zemlje daleko jedan od drugoga udaljeni. Na sjevernom i najsjevernijem dijelu (oko Sjevernog Mora) mogla je naprotiv nastati jednaka kultura, jer se ovdje dijelovi zemlje zajedno drže. Na kulturu najsjevernijih krajeva djelovala je domaća okolina, a i seobe koje su se kretale od Lapplanda (na sjevernoj strani Skandinavskog poluotoka) do istočnog Grönlanda. Za kulturu se Eskimaca drži, da je s otočja susjedne im obale najsjevernije Amerike, a druga mlađa njihova kultura da je iz sjeverno-istočne Azije. Ali se danas lovačko i ribarsko stanovništvo Grönlanda vrlo razlikuje od Indijanaca i Mongola sjeverne Sibirije, dok je prije bila među njima tek neopažena razlika.

Najstarije više kulture čovječjeg roda počele su u natopljenim zemljama (u Egiptu, Mezopotamiji, Indiji i sjevernoj Kini) ili na visokim ravnicama (u južnoj Arabiji, Abesiniji, Mehiku i Peru). Vremenom su se najvažnija središta čovječanstva i kulture pomicala u hladnije krajeve prema Evropi i Sjevernoj Americi, gdje je opora priroda ljude silila na marljivost, što je bio početak kulture — dok nijesu te krajeve uredili, da prometom i živahnom trgovinom i kulturno procvatu. No oskudni sjeverni krajevi upućivali su svoje stanovnike, da sele na sve strane. Seleći se naročito iz Evrope, prenosili su evropsku kulturu na sve krajeve svijeta, radi česa je ona nadmašila ostale kulture prostorom i vrijednošću. Ali način prijenosa evropske kulture nije bio uvijek najbolji. Prijašnja i sva današnja kolonizaciona djelatnost ide samo za pljačkom tuđih krajeva, te ne samo da ne unapređuje ono malo prirodne kulture, što se zateklo u dalekom svijetu, nego ju ona pače potkapa zajedno sa životnim uvjetima tamošnjih naroda. Australskim crncima, Bušmanima, Hotentotima, Eskimcima i Indijancima oduzimaju njihove pašnjake i lovišta s namjerom, da ih što prije nestane, a primitivni se narodi ne mogu obraniti od moćnih Evropljana. Tek se čvrsti crnci, koji žive u gustoj zajednici u savanama, još nekako brane protiv nasrtljivosti evropske »civilizacije«. Crnci u Americi, živeći zajedno s bijelcima i Indijancima, dokazali su svoju životnu sposobnost, pa premda ih bijelci u Americi društveno potiskivaju, ipak su im nužni naročito, otkad su crnci primili evropsko-američku kulturu. Jedini američki crnci ne podleže bolestima, koje inače strašno prorjeđivaju i uništavaju primitivne narode i njihova plemena, otkad su došla u dodir s različnim bijelim rasama.

Način bi prijenosa kulture morao biti posve drukčiji. Srednja i Južna Amerika u novije doba pokazuje, kako se kultura može postepeno i uspješno prenositi bez nasilja i pljačke.

Uzgred budi spomenuto — kad je riječ o djelatnosti evropskih naroda izvan Evrope — da istočni Azijci već odavno poprijeko gledaju evropska preduzeća u Aziji i vojuju za načelo: Azija Azijcima! Istočni su Azijci, naročito Japan mnogo poprimili od evropske kulture, a da nijesu napustili svojih osobina. Kulturni i ini utjecaj Japana na susjede žilav je i postojan, a i dobrano nasrtljiv ne samo diplomatski nego i oružjem, kako se i sada zbiva (u travnju 1938.).

Otkad se način i oblik današnjeg gospodarstva promijenio, te je pojedinačno kućno i zadružno gospodarstvo prešlo u opće narodno i državno gospodarstvo, te otkad se sve više nastoji, da se gospodarstva svih naroda i država ujedine u jedno svjetsko gospodarstvo, otad su se udruživanjem pojedinih kulturnih područja umnožile velike kulturne jedinice. A što se pojedina kulturna područja još brže ne združuju, uzrok je želja za očuvanjem posebnih obilježja pojedinih krajeva. Nauk zemljopisa i povijesti prati širenje kulture u prostoru i vremenu, te nam pokazuje, kako se naprijed protiskivala i kako je današnja kultura slična tlu, iz čije se unutrašnjosti mnogo izbacilo i na površini naslagalo.

Uspoređujući odnose kulturâ prema zemlji i narodima, vidimo, da su mijenjale svoje oblike i da su s narodima starjele i izumirale. Na ovo su naučenjaci XVIII. stoljeća često upozoravali i u svojim razmatranjima o povijesti ljudskog roda dobro prozreli život te svršetak narodâ i kultura. Zato današnje doba treba da poznavanjem i proučavanjem narodâ bez precjenjivanja sadašnje jake kulture spozna, da će i sadašnja kultura i narodi ostarjeti, kako su ostarjeli drugi narodi i kulture prije nje.

XVI. VJERE NA SVIJETU.

I. V j e r a u o p ć e. — Vjera (religija) je spoznanje Boga i svih istina, te priznavanje dužnosti i štovanja Boga, koje proizlazi iz potpune zavisnosti čovjeka prema Bogu. Vjera daje pravi pojam o Bogu, zato čovjek po prirodi traži vjeru. Vjera se temelji na čovjekovoj razumnoj prirodi i slobodnoj volji, koja se oslanja na potpuno pouzdani auktoritet.

Vjera je opća pojava u čovječanstvu. Nema naroda, koji ne bi imao vjere. Tvrđenje, da ima naroda i bez vjere, dokazano je kao neosnovano. Pače se pomnjivim istraživanjem ustanovilo, da baš u onim narodima, koji su služili kao najjači dokaz, da ima naroda i bez vjere, živi vjera s vrlo lijepim oblicima. N. pr. stanovnici u Ognjenoj Zemlji imaju dosta razvite vjerske nazore.

Vjera se dakle temelji u razumnoj ljudskoj prirodi, koja čovjeka usposobljuje, da može doći do spoznaje Boga i dužnosti prema Njemu.

Molitva i žrtvovanje glavni su čini, kojima se iskazuje štovanje Bogu u svim vjerama.

Vjere se u glavnom dijele u jednobožačke i mnogobožačke (neznabožačke, poganske). Prema tome se također narodi i ljudi dijele po vjeri na: j e d n o b o ž a č k e (monoteisti, od grč. riječi: monos = sam i Theos = Bog) te m n o g o b o ž a č k e (politeisti, od grč. riječi: polis = mnogi i Theos = Bog). Mnogobožački se narodi zovu i neznabožački te pogani, jer ne poznaju jednoga pravog Boga.

II. N e z n a b o ž a č k i h n a r o d a (pogana) ima još dosta, a svih neznabožaca ima otprilike 138 milijuna. Nijesu svi neznabožački narodi jednaki, nego se i u vjeri dijele na više i niže. Na nižem su stepenu vjere oni, koji se kupe oko fetišizma i šamanizma.

1. F e t i š i z a m (od portugalske riječi: fetišo t. j. opčinjavanje, hamajlija). Fetiši su različni komadići drveća, kamenja

ili česa drugog, kojima narodi najniže kulture pripisuju neku naročitu — da, božansku moć, koju mole i zazivaju u nevoljama i nesrećama, da ih od zla obrane. Fetišima se žrtvuje živo i neživo, sve što daje priroda, pače su žrtvovali i ljude i to po propisanom obredu, samo da ih obrane od zlih duhova i njihove zloće. Fetiši se drže u kućama, blizu kuća, u dvorištima i t. d. U njihovu pomoć vjeruju i klanjaju im se afrički crnci* i najzapušteniji neki narodi kao Dajaki na otoku Borneu i drugi.

2. Š a m a n i z a m (od riječi samana, kojom zovu u Indiji pustinjake i pokajnike). Narodi su na Tibetu zvali šamanima — još prije Bude — službenike vjere i vračare. Oni vjeruju, da ima nevidljivih dobrih i zlih duhova, s kojima se može doći u dodir i s njima se sporazumijevati, pače zlima i zapovijedati, da ne čine zla. Ali to sve mogu samo šamani-vračari, koji umiju različita zaklinjanja i vračanja. Uz fetišizam je također šamanizam vjera narodâ niske kulture; šamanisti su nekulturni mongolski narodi po sjevernoj Aziji kao Samojedi, Ostjaki, Tunguzi, Burjati i još neki.

Primitivni su narodi uopće puni sujevjerja, te što su primitivniji to su sujevjerniji. Oni uopće drže, da zli duhovi djeluju naročito kroz otvorene dijelove tijela, na usta, uha, oči i druge otvore. Dah i slina iz usta, nečist i mokraća te neki različiti neugodni glasovi iz tijela mogu koristiti ali i nauditi. Možda je tim u vezi i običaj u nekim našim krajevima, da se n. pr. pljune na prvi primljeni novac, kod trgovanja, i t. d. Pleme Massai i neka plemena pozdravljaju pljujući po čovjeku, da mu zli duhovi ne bi naudili.

III. B r a m a n i z a m, b u d i z a m i p a r s i z a m. Azijski kulturni i polukulturni narodi imaju i kulturnije neznabožačke vjere, koje se dijele u tri glavne skupine:

1. B r a m a n i z a m. Ove se vjere drže samo Indijci u Prednjoj Indiji. Njezini vjernici vjeruju, da jedina molitva, ako se izvršuje po propisima, može prisiliti božanstva, da čovjeku ispune želju. Jezgra je dakle ove vjere m o l i t v a, koja je Indijcima božanstvo, mogućnije od svih drugih bogova. Zato su i njihovi svećenici — b r a m a n i najugledniji stalež u Indijaca, jer jedini znaju ispravno moliti. Bramani su osnovali bramansku vjeru,

* U etnografskom muzeju u Zagrebu ima nekoliko primjeraka fetiša, što ih je ponio iz krajeva oko Konga Dragutin Lerman, koji je tamo proveo više godina u belgijskoj službi. (Lermanova zbirka).

proglasivši molitvu za najveće božanstvo — Bramu. Brama je duša i jezgra svijeta, od nje su sva druga bića poredom potekla. Duša se svijeta nalazi u bogovima, ljudima, životinjama, pače u bilju i u tvrdom kamenju. U Bramu se sve povraća onim redom, kojim je poteklo. Bramanci vjeruju u raj, kamo može doći samo čista duša. Ali je čovjek od svog početka grešan te treba, da se očisti. To može samo ako se sam izubija. Nečista čovječja duša, kad iziđe iz tijela, mora prolaziti kroz mnoge životinje i nežive stvari, dok se ne očisti, a prema veličini svojih grijeha mora se čovjek nekoliko puta roditi, da se očisti i čist u Bramu povrati. Duša grešnika na drugom svijetu mora isprva u pakao, gdje ju zli duhovi muče različitim mukama. Tek poslije dužega vremena započne nov život u drugom biću. Bramanizam se razvojem dosta promijenio, od česa je nastao novobramanizam, koji se često zove i hinduizam. U običnom životu dijeli ljude na kaste, razrede po položaju i rodu.

2. B u d i z a m. Brama nije bio čovjek nego molitva. Buda je pako bio čovjek, koji je osnovao budističku vjeru ili budizam. Ova je vjera također potekla iz Prednje Indije, gdje je knežević Buda u 30. godini vidio oronula starca, ćelave glave, naborana lica i drhtavih ruku. Sve ga se ovo tužno dojmilo. Drugi put je vidio neizlječiva bolesnika, pa mrtvaca, kako ga crvi rastaču i t. d. Sve je ovo na nj tako utjecalo, da je počeo razmišljati o prolaznosti života, pa je zaključio, da čovjeku ništa ne vrijedi mladost, ljepota dà ni zdravlje i život, kad se ne može osloboditi smrti, koja sve razara i sve svršava. Knežević se povukao u zabit, gdje je kinjeći svoje tijelo, proživio nekoliko godina, razmišljajući, kako bi pomogao ljudima. Naposljetku je skupio oko sebe učenike i počeo naučavati svoj nauk.

Budi je život zlo! Ljudi trpe samo zato, što žele sačuvati život, zdravlje, mladost i dobra ovoga svijeta. Budući da čovjek želi živjeti, duša će mu baš radi toga morati poslije smrti živjeti u različnim stvorenjima i seliti iz tijela u tijelo, a čovjek se ponovo rađati. Cijeloj će ovoj nedaći čovjek moći doskočiti, ako uguši u sebi svaku želju za životom, ako uništi svoju ličnost, prestane osjećati, htjeti i misliti, ako se pretvori u ništavilo — nirvanu, gdje se duša rasplinula i zato posve smirila te ne zna više ni za kakvu bol.

Budina vjera zahtijeva od ljudi, da čine dobro, daju milostinju, strpljivo sve podnose i sve jednako ljube. Tko bude tako

radio, posve će se smiriti poslije smrti i ne će se morati ponovo rađati.

Budini su vjernici raširenі po cijeloj Aziji osim Prednje Indije, odakle su potekli.

Općenito se držalo, da Kinezi i Japanci također ispovijedaju nešto promijenjeni budizam, zato se i držalo za broj budista 450 milijuna. No vjerovanja ovih dvaju velikih naroda različna su, ako i imaju budističkih zasada. U Japanu živi starojapanska religija obožavanja prirodnih sila i predaka, a Sunce im je glavno božanstvo. To je šintoizam. U Kini je službena religija Konfucionizam, koji zapravo i nije vjera nego praktička etika, kojoj je zadnja svrha dobro države. To je državni moral, koga je filozof Khung-fu-tse(latinski: Confucius) u VI. stoljeću prije Krista prema filozofiji kineskog naroda usustavio. Confucius je sebi također božanstvo pripisivao. U konfucionizmu ima dosta budističkih moralnih zasada. On se mnogo protivi drugoj religiji Kitajaca taoizmu, po kojem je Tao (put) sve stvorio. S njim se sjedinje samoprijegorom i poniznošću. Njegovi sljedbenici puni su sujevjerja, a duhovnici se poglavito bave izgonom zlih duhova.

3. Parsizam. Vjera je to starih Perzijanaca, koji se zovu i Parsi. Perzijanci u Perziji primili su od Arapa islam. Jedan dio nije htio islama primiti. Nešto je starovjeraca ostalo u Iranu, a nešto ih se naselilo u Indiji, najvećma u gradu Bombay-u, gdje i danas žive pod imenom Parsi. Svi su bogati trgovci i ljudi izvanredne ljepote. Po njima se ova vjera zove parsizam. U njoj je sadržano vjerovanje naših iranskih pradjedova u davnini, dok su bili pogani. Po ovoj vjeri sve je poteklo od dobrog duha (Ormuzda ili Ahuramazde) ili od zlog duha (Ahrimana ili Angramanju). Među njima se vodi vječna borba, u kojoj će dobri duh naposljetku pobijediti. U ovoj borbi čovjek mora da se bori uz dobrog duha, da mu pomaže do pobjede. A pomoći će mu, bude li čestit i činio dobra djela!... Parsizam vjeruje u vječnu nagradu i kazan na drugom svijetu.

Parsi nijesu imali hramova — kao ni stari Iranci — nego su se pod vedrim nebom klanjali vodi, vatri, zemlji. Svojih pokojnika nijesu pokopali, palili ni u vodu potapljali, da se ne bi koje od njih oskvrnulo mrtvim tijelom. Mrtva su tjelesa izlagali na otvorena mjesta, da ih ptice ili zvjerad raznese. Parsi u Indiji to i danas čine, premda Englezi nastoje, da taj običaj iskorijene.

Pravi je osnivač ove vjere Zaratustra ili Zoroaster, a osnovao ju je oko 700 godina prije Krista.

IV. Vjera starih Slavena. Vjera je starih Slavena u glavnom vjera Iranaca, čija su i oni grana. Stari su Slaveni kao pogani vjerovali također u dobro i zlo počelo, u dobrog i zlog duha. Sve dobro na svijetu počelo je od dobra, a zlo od zla. Dobri se duh bori sa zlim, a njihova se borba odrazuje u borbi dobra sa zlim u svijetu, pa u borbi tmine i svijetla, dana i noći, ljeta i zime, plodnosti i neplodnosti. Prema tomu su i bogovi dobri i zli. Dobri bogovi vladaju od proljeća do potkraj jeseni, a zli bogovi ili bjesovi preko zime do proljeća.

Slaveni su osim Rusa i Polapskih Slavena zarana primili kršćanstvo, i na pogansku vjeru dosta rano zaboravili, te je mnogo od starog vjerovanja i vjerskih običaja ostalo nepoznato. Koliko se o tom zna, najviše se zna od Rusa i Srba, koji su u svojoj predaji dosta od pradavne vjere i u kršćanstvu zadržali.

Po ruskoj je predaji najviši bog bio Perun, koji izbavlja zemlju od suše gromovima, koji razdiru oblake i puštaju zatvorenu kišu, da pada po zemlji. On se nazivao u starije doba također Svarog t. j. svijetli bog, svjetlost. Polapski su Slaveni štovali kao pogani i Sunce ili Dažboga (daj bože!), Oganj, Velesa ili Volosa (boga stada), Striboga (boga kiše i vjetra) te Vesnu ili Ladu (božicu proljeća), Děvu ili Děvanu, božicu plodnosti.

Po predaji Polapskih Slavena bio je glavni bog Svetovid t. j. bog svjetlosti i svježeg uzduha; Triglav (bog sunca); Radigost (bog obilne žetve i gosti, jer su stari Slaveni bili vrlo gostoljubivi).

Od zlih je duhova u Polapskih Slavena bio najbjesniji Črnibog, a zla je bila i božica Morana, mŏra.

Stari su Slaveni vjerovali i u različne duhove i vile kao i drugi pogani, samo što im nadijevaju slavenska imena. Duhovi se zadržavaju u rijekama i oko njih, te u šumama, morima, jezerima, na vrelima i t. d. Vile su lijepe djevojke, većinom prijateljice ljudima, ali i osvetljive, ako se uvrijede. One se također zadržavaju u oblacima, gorama, oko vrela, jezera i t. d. Osobito rado kolo vode. Slaveni su također vjerovali u tri vile suđenice ili rođenice, koje nad kolijevkom određuju udes novorođenčadi. Još su vjerovali u vukodlake, divove, mŏre, vještice i zmajeve.

Stari Slaveni nijesu isprva imali hramova ni kipova. Hramove dizati naučili su od susjednih starih Germana. Oni su se klanjali — kao i drugi Iranci — pod vedrim nebom, na livadama, u lugovima i šumama. Žrtvovali su različne životinje, obično volove, a plemenske starješine bile su žreci. Vjerske službenike imali su samo Polapski Slaveni. Od žrtvenih se starih obreda među Slavenima do danas sačuvali neki običaji n. pr. ivanjski kresovi, što ih svi Jugoslaveni također pale. Rusi i Polapski Slaveni žrtvovali su također i ljude, osobito zarobljenike i kršćane, koje su vrlo mrzili.

Stari su Slaveni vjerovali u dušu i njezinu besmrtnost. Duša im se nalazi u grudima, a osjeća se po disanju. Poslije smrti očišćena će duša doći u carstvo mrtvih — n a v — daleko na nekom otoku, gdje sunce zalazi. Zapad je uopće mjesto pokojnika. U tom se carstvu vječno zelene livade, njive i sjenoviti gajevi; ondje je vječna svjetlost i proljeće. Zle duše padaju u tamnu noć, u pakao, koji je negdje među oblacima.

Slaveni su u najdavnije doba svoje mrtve spaljivali, no rano su to utjecajem kršćanstva posve napustili. Praoca obitelji i starješinu kuće pokapali bi pod kućnim pragom. Mislili su, da se on zadržaje kod ognjišta, da ponoći obilazi oko kuće i pazi na svoj rod. Radi toga su postavljali jela na tavan, jer da ponoći on dolazi i hrani se. Zvali su ga »djedom«. Od štovanja praoca i djeda potekla je i »krsna slava«, koju Srbi s poštovanjem slave. Kad su se naime stari Slaveni pokrstili, nije se i u kršćanstvu moglo zadržati ovakvo pogansko štovanje praoca, zato im se odredio koji od Božjih Svetitelja kao zaštitnik roda, a Slaveni kršćani štovali su ga poštovanjem praoca za poganstva. To se štovanje osobito održalo kod Srba. Zato se na krsnoj slavi i daći jede po svećeniku blagosloveno jelo »koljivo«, iz kuhane pšenice s medom. Riječ »koljivo« izvedena je od novogrč. »kólyba« = kuhano žito. U staroslov. glasi »kolivo«, iz česa su Rusi napravili »koljivo«, a Srbi od njih poprimili. Nekoć su ga stari Slaveni postavljali za hranu dobrom djedu poslije njegove smrti.

Druge su pokojnike pokapali na poljima i dizali im mogile na grobovima*. S njima se u grob zakopalo sve, što je pokojnik

* Mogila se može još i danas naći u slavenskim zemljama i dobro su uzdržane. U njima se nalaze cijeli ljudski kosturi, oružje i nakiti.

volio kao oružje, nakit, konja, psa pače su se i žene s muževima pokapale ili spaljivale, gdje je bio običaj mrtve spaljivati.

Na ukopu su u čast pokojnicima priređivali igre i natjecanja (trizna). Poslije ukopa se držala daća (strava). Na grobu se naime jelo i pilo, a grob se polijevao medovinom, jer da i pokojnik jede i pije s njima. Nešto se od toga uzdržalo do danas i u našem narodu te se »karmine« još i danas obdržavaju kod kuće. Donedavno su i katolici u jednom posavskom selu Slavonije poslije ukopa jeli i pili na svježem grobu, dok ih nijesu duhovne i svjetovne oblasti od toga naposljetku odučile.

Stari su Slaveni — kako je rečeno — rano postali kršćani. Koji nijesu htjeli, bili su od susjednih kršćana — naročito Germana — posve istrijebljeni. Ali su se i oni Slaveni, koji su primili kršćanstvo, još dugo držali nekih poganskih navika ili ih izmiješali s kršćanskima.

V. Mojsijevska i islamska vjera. 1. Mojsijevska se vjera nazivlje i židovska te izraelska jer ju ispovijedaju Židovi ili Izraelci. Kršćani ju nazivlju i »Stari Zakon«. To je vjera naroda, kog je Bog u prastaro doba izabrao od mnogih neznabožačkih naroda, da spozna Njega, pravog Boga i Njemu se jedinom klanja. Bog je dao po Mojsiju zakone na gori Sinaju (deset Božjih zapovijedi) i postavljao narodu vođe, koji su ga u ime Njegovo na dobro upućivali, s narodom upravljali, vodili ga i pripravljali, da se iz njega rodi Spasitelj ljudskog roda. Zato se židovski narod nazivlje i »odabrani narod«... Mojsijevci računaju godine od stvorenja svijeta, te je kršćanska 1938. godina po židovskom računu 5698/9. Mojsijevaca ima na svijetu do 16 milijuna. U Jugoslaviji ih ima 75.000 (god. 1938.).

2. Islam je također vjera jednobožačka. Nastala je u VII. stoljeću po Kr. u Arabiji. Osnovao ju je Muhamed, koji je islamskim vjernicima Božji poslanik, prorok, koji je došao poslije Krista kao posljednji Božji poslanik da Božju objavu završi i konačno utvrdi. Nauk se njegov nazivlje »islam« t. j. predavanje sama sebe u Božju volju, a vjernici su »muslimi« ili »muslimani« t. j. oni, koji se volji Božjoj predaju.

Glavni je članak islamske vjere: »Ja vjerujem u jednog Boga i Muhameda, njegova milosnika« te »Nema Boga do Boga, a Muhamed mu je prorok«. Muhamedov nauk također ima lijepih pouka i zapovijedi, pak zato muslimani, koji se drže

Prorokova nauka, dobri su ljudi i vrijedni građani, srca milostiva i skloni siromasima.

Islam su prvi primili Arapi, narod bijele rase, bistar i pun osjećajnosti. Arapi su do svjetskog rata bili pod turskom vlasti. Poslije rata su razdijeljeni pod različne države. Danas nastoje, da se svi Arapi ponovo sjedine u jednoj arapskoj državi. Oni su islam ne samo raširili u krajeve Azije, Afrike i južne Evrope, nego su na islamskom osnovu dizali među svojim narodima zamjernu materijalnu i duševnu kulturu. Još se i danas divimo njihovim ostacima. Ne samo obrti i kanalizacija u Španiji (koja je bila 800 godina pod Arapima) i Siciliji, te vrtlarstvo, voćarstvo, poljodjelstvo i t. d., nego još više divne građevine, bile su svjedokom velike arapske kulture. Danas ih uništio građanski rat... Ove su građevine i njihovi uresi bile ponos Španije i svega kulturnog svijeta, koji je putovao u Španiju najviše radi njih, jer toga drugdje u Evropi nije bilo, dà ni u samom Carigradu. Sadašnje neke kršćanske crkve i katedrale bile su nekoć arapski hramovi. Škole su arapske bile u ono doba prve na svijetu; u njima je učio najveći dio ondašnje evropske inteligencije, pače je i papa Silvestar II. kao mladić učio u Kordovi.

Velika je zasluga islama, što je neznabožačke narode Afrike i Azije doveo u jednobožačku vjeru.

Muhamedov je nauk sabran u »Kuranu«, islamskom Sv. Pismu. On je i građanski zakonik za muslimane kao Sv. Pismo Starog Zakona za mojsijevce. Muslimani broje svoje godine od 662. g. po Kr. od Prorokovog bijega iz Meke u Medinu. Njima je kršć. 1938. godina 1356./7. U Jugoslaviji ih ima 1,500.000 najviše u Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori i Južnoj Srbiji. Albanci u Jugoslaviji također su najviše muslimani.

VI. K r š ć a n s t v o. Vjera je kršćanska objavljena po Isusu Kristu. Kršćanski je nauk sadržan u Sv. Pismu Staroga i Novoga Zakona i u kršćanskoj Predaji. Postanjem kršćanstva nastalo je novo razdoblje u razvitku ljudskoga roda, kojeg je kršćanstvo skrenulo u nove duševne i kulturne skretnice. Radi toga se od postanka kršćanstva iznova broje povijesne godine, po njemu je i naše brojenje.

Svih kršćana na svijetu ima 690,500.000 ili oko 40% čovječanstva. Oni su se vremenom, razdijelili u više grana. Najglavnije su: a) katolici 348,000.000, b) evangelici 191,000.000, c) pravoslavni 139,244.000, d) ostali 11,602.000.

U evropskim je državama razmjer* stanovništva po vjeri otprilike ovaj:

1. Jugoslavija ima 6,786.000 prav., 5,500.000 kat., 231.000 prot., 1,561.000 musl., 75.000 mojs.;
2. Njemačka (s Austrijom) ima 27,285.000 rkt., 41,160.000 prot., 691.000 mojs., 37.000 starok., drugih 2,766.000;
3. Švicarska ima 1,066.000 rkt., 2,330.000 prot., 18.000 mojs., bez konf. 52.000;
4. Danzig ima 157.000 rkt., 224.000 prot., 10.000 mojs., bez konf. 15.000;
5. Italija ima 41,014.000 rkt., 84.000 prot., 48.000 mojs., prav. 7.000;
6. Mađarska ima 5,634.000 rkt., 202.000 gkt., 1,813.000 ref., 535.000 prot.; 445.000 mojs., drugih 22.000;
7. Čehoslovačka ima 10,832.000 rkt., 145.000 prav., 1,130.000 prot., 357.000 mojs., drugih 880.000;
8. Rumunjska ima 1,200.000 rkt., 1,800.000 gkt., 13,300.000 prav., 1,195.000 prot., 900.000 mojs., 260.000 musl.;
9. Francuska, Španija, Portugal, Slobodna Irska, Belgija, Liechtenstein, Vatikanski grad, Monako, Andora, Malta, San Marino — imaju stanovništvo posve rimo-katoličko;
10. Engleska s Walesom ima 2,235.000 rkt., 5,400.000 angl., 2,389.000 met., 1,312.000 bapt., 560.000 kalv., 300.000 mojs.;
11. Nizozemska ima 2,890.000 rkt., 3,519.000 ref., 90.000 prot., 112.000 mojs., bezk. 1,144.000;
12. Turska ima 40.000 rkt., 13,270.000 musl., 110.000 prav., 7.000 prot., 82.000 mojs., 77.000 Armenaca;
13. Luxemburg ima 288.000 rkt., 45.000 prot., 2.200 mojs., drugih 5.000;
14. Danska ima 23.000 rkt., 3,200.000 prot., 6.000 mojs., drugih 12.000;
15. Švedska ima 3.000 rkt., 5,881.000 prot., 5.000 metod., 7.000 bapt., 6.000 mojs.;
16. Norveška ima 3.000 rkt., 2,742.000 prot., 44.000 raznih kršć., 1.000 mojs., bezk. 24.000;

---

* Po Hübneru. — Kratice: rkt. = rimokatolici, gkt. = grkokatolici, prav. = pravoslavni, prot. = protestanti., musl. = muslimani, bapt. = baptisti, bezk. = bez konfesije, met. = metodisti, mojs. = mojsijevci i t. d.

17. Finska ima 1.500 rkt., 69.000 gkt., 3,594.000 prot., 1.800 mojs., drugih 70.000;
18. Estonska ima 2.000 rkt., 213.000 gkt., 874.000 prot., 4.000 mojs., drugih 25.000;
19. Letska ima 450.000 rkt., 170.000 gkt., 1,058.000 prot., 94.000 mojs., drugih 31.000;
20. Litva ima 1,739.000 rkt., 55.000 gkt., 77.000 prot., 155.000 mojs., drugih 2.000;
21. Poljska ima 17,365.000 rkt., 3,031.000 gkt., 2,847.000 prav. 1,015.000 prot., 2,845.000 mojs., drugih 73.000;
22. Bugarska ima 40.000 rkt. i gkt., 4,569.000 prav., 800.000 musl., 46.000 mojs., 7.000 prot., 25.000 Armenaca;
23. Grčka ima 35.000 rkt., 5,622.000 prav., 9.000 prot., 126.000 musl., 73.000 mojs;
24. Albanija ima 113.676 rkt., 215.263 prav., 676.972 musl.;
25. Rusija ima 1,500.000 katolika;
26. Island je sav protestantski, tek je 0.5 katoličko.

Mojsijevaca ima 16,000.000, muslimana 225,993.000; Hinduista (bramanaca) 221,247.000; Istočno-azijskog ispovijedanja vjere (budisti, konfucijevci, tao-isti, šinto-isti) 502,550.000; ostalih pogana 138,000.000. — Kao što je teško tačno pobrojiti stanovnike izvanevropskih država po narodnosti, tako ih je i još teže pobrojiti po vjerama, jer mnoge vjere primitivnih naroda uopće nijesu poznate.

XVII. DRŽAVE PO VELIČINI I BROJU STANOVNIŠTVA.

Brojevi četvornih kilometara i stanovnika u pojedinim državama najbolje pokazuju veličinu i gustoću pučanstva. Naročito u današnje vrijeme, kad se u javnom životu i politici najviše raspravlja o državama te njihovim izvanjskim i unutrašnjim prilikama, općenito je nuždan jasan i potpun pregled o veličini, broju stanovništva, uređenju država i t. d. Ovakav naime pregled služi za temelj pravog upoznavanja prilika i razjašnjuje mnogo toga. Pregled daje potpuni broj čovječanstva, naroda, veličine i napučenosti država i krajeva.

Podaci su iz Hübners: »Geographisch-statistische Tabellen« g. 1936. te »Weltatlas der deutschen Büchergemeinschaft« g. 1932. i »Wirtschaft u. Statistik« g. 1937.

God. 1936. bilo je na zemlji 2„116,000.000 ljudi na 138,884.850 km²; na 1 km² = 15.2. Na pojedine dijelove svijeta otpada broj četvr. kilometara i stanovnika:

1. Evropa ima 10,180.700 km² i 526,000.000 stan.; na 1 km² = 51.
2. Azija ima 42,529.200 km² i 1„162,000.000 stan.; na 1 km² = 27.8.
3. Afrika ima 30,029.000 km² i 151,000.000 stan.; na 1 km² = 5.
4. Amerika ima 40,411.850 km² i 266,000.000 stan.; na 1 km² = 6.8.
5. Australija i Oceanija imaju 8,555.800 km² i 11,000.000 stan.; na 1 km² = 1.3.
6. Polarni krajevi imaju 7,175.300 km² i 17 stanovnika.

I. Od 526,000.000 stanovnika Evrope, otpada na pojedine države:

1. Kraljevina Jugoslavija ima 247.542 km² i 15,173.608 stan.; na 1 km² = 60, zatim

a) na susjedne države Jugoslavije:

2. Kralj. Albanija ima 27.538 km² i 1,090.000 stan.; na 1 km² = 38.
3. Kralj. Bugarska ima 103.146 km² i 6,090.000 stan.; na 1 km² = 51.
4. Kralj. Grčka ima 130.199 km² i 6,629.000 stan.; na 1 km² = 59.
5. Kralj. Italija ima 310.177 km² i 42,625.000 stan.; na 1 km² = 137.
6. Kralj. Mađarska ima 93.073 km² i 8,895.000 stan.; na 1 km² = 96.
7. Kralj. Rumunjska ima 294.967 km² i 18,792.000 stan.; na 1 km² = 64.
8. Rep. Njemačka (s Austrijom) ima 554.581 km² i 75,245.000 stan.; na 1 km² = 140.

b) na slavenske države:

9. Rep. Čehoslovačka ima 140.394 km² i 15,057.000 stan.; na 1 km² = 107.
10. Rep. Poljska ima 388.390 km² i 33,418.000 stan.; na 1 km² = 86.
11. Rep. Rusija (u Evropi) ima 4,760.465 km² i 128,125.000 stan.; na 1 km² = 27.

c) na ostale države u Evropi:

12. Danzig (Gdansk) ima 1.893 km² i 407.000 stan.; na 1 km² = 215.
13. Rep. Švicarska ima 41.295 km² i 4,153.000 stan.; na 1 km² = 101.
14. Knež. Liechtenstein ima 157 km² i 10.200 stan.; na 1 km² = 64.
15. Citta del Vaticano ima 0.44 km² i 1.000 stan.;
16. Rep. San Marino ima 61 km² i 14.000 stan.; na 1 km² = 229.
17. Rep. Francuska ima 550.996 km² i 41,940.000 stanov.; na 1 km² = 76.
18. Rep. Andorra ima 452 km² i 6.200 stan.; na 1 km² = 14.
19. Knež. Monako ima 1 i pol km² i 22.000 stan.; na 1 km² = 15.

20. Rep. Španija ima 504.902 km² i 24,242.000 stan.; na 1 km² = 48.
21. Rep. Portugal ima 91.768 km² i 7,140.000 stan.; na 1 km² = 78.
22. Kralj. Vel. Britanija (sa sjev. Irskom) ima 242.606 km² i 46,824.000 stan.; na 1 km² = 193.
23. Dominion Irska ima 68.895 km² i 2,993.000 stan.; na 1 km² = 43.
24. Britska Malta i Gibraltar ima 321 km² i 263.000 stan.; na 1 km² = 819.
25. Kralj. Nizozemska ima 34.181 km² i 8,392.000 stan.; na 1 km² = 240.
26. Kralj. Belgija ima 30.506 km² i 8,276.000 stan.; na 1 km² = 271.
27. Vojvodina Luxemburg ima 2.586 km² i 303.000 stan.; na 1 km² = 117.
28. Kralj. Danska ima 42.931 km² i 3,656.000 stan.; na 1 km² = 85.
29. Island ima 102.846 km² i 112.000 stan.; na 1 km² = 1*
30. Kralj. Švedska ima 448.973 km² i 6,212.000 stan.; na 1 km² = 14.
31. Kralj. Norveška ima 322.681 km² i 2,871.000 stan.; na 1 km² = 8.
32. Rep. Finska ima 382.801 km² i 3,739.000 stan.; na 1 km² = 10.
33. Rep. Estonska ima 47.549 km² i 1,128.000 stan.; na 1 km² = 24.
34. Rep. Letonska ima 65.791 km² i 1,940.000 stan.; na 1 km² = 29.
35. Rep. Litavska ima 52.822 km² i 2,476.000 stan.; na 1 km² = 46.
36. Rep. Turska (u Evropi) ima 23.975 km² i 1,041.000 stan.; na 1 km² = 44.

---

* Na općenitom teritoriju nije ni potpun čovjek na 1 km²; na napučenom dolaze 2.3 čovjeka na 1 km². (Pers. unija s Danskom).

II. Od 1„162,000.000 stanovnika u A z i j i otpada na pojedine države:

a) n e z a v i s n e države:

1. Rep. Turska ima 738.761 km² i 12,608.000 stan.; na 1 km² = 17.
2. Imam. Jemen ima 62.000 km² i 1,000.000 stan.; na 1 km² = 14.
3. Šahat Perzija (Iran) ima 1,643.558 km² i 15,055.000 stan.; na 1 km² = 9.2.
4. Kralj. Afganistan ima 731.000 km² i 10,000.000 stan.; na 1 km² = 14.
5. Kralj. Siam ima 529.036 km² i 12,699.000 stan.; na 1 km² = 24.
6. Rep. Kitaj ima 5,703.540 km² i 454,967.000 stan.; na 1 km² = 80.
7. Car. Japan* ima 678.871 km² i 95,569.000 stan.; na 1 km² = 160.
8. Džungarija ima 600.000 km² i 500.000 stan.; na 1 km² = 0.8.
9. Kralj. Irak ima 302.000 km² i 2,858.000 stan.; na 1 km² = 9.4.
10. Car. Mandžutikuo ima 1,416.092 km² i 29,606.000 stan.; na 1 km² = 21.
11. Rep. Mongolska narodna republika ima 1,525.700 km² i 700.000 stan.; na 1 km² = 0.5.
12. Nepal ima 140.000 km² i 5,574.000 stan.; na 1 km² = 40.
13. Kralj. Saudova Arabija (Nedž, Hedžas, Asir) ima 1,585.000 km² i 5,750.000 stan.; na 1 km² = 3.5.
14. Sinkiang ima 1,425.000 km² i 2,700.000 stan.; na 1 km² = 2.
15. Rep. Tannu Tuwa ima 165.000 km² i 63.000 stan.; na 1 km² = 0.4.
16. Čugučak ima 25.000 km² i 30.000 stan.; na 1 km² = 1.2.

b) na zemlje pod r u s k i m gospodstvom SSSR.:

1. Kavkazija (Georgija, Aserbeidžan, Armenija) ima 85.000 km² i 6,100.000 stan.; na 1 km² = 71.7.

---

* T. j. Japan s Formosom, južnim Sahalinom, Koreom i južnom Mandžurijom.

2. Centralna Azija (s Buharom i Kivom) ima 3,551.308 km² i 11,300.000 stan.; na 1 km² = 3.16.
3. Sibirija (s republikom Dalekog Istoka) ima 12,391.920 km² i 10,400.000 stan.; na 1 km² = 0.8.

c) na zemlje pod britanskim gospodstvom:

1. Cipar ima 9.282 km² i 310.709 stan.; na 1 km² = 31.
2. Aden* ima 28.454 km² i 167.100 stan.; na 1 km² — 6.
3. Hadramut ima 151.000 km² i 120.000 stan.; na 1 km² = 0.8.
4. Indija ima 4,925.480 km² i 353,870.000 stan.; na 1 km² = 73.
5. Bahrein-otoci imaju 552 km² i 120.000 stan.; na 1 km² = 217.3.
6. Katar ima 22.100 km² i 26.000 stan.; na 1 km² = 1.2.
7. Koweit ima 5.000 km² i 51.000 stan.; na 1 km² = 10.
8. Oman ima 150.000 km² i 500.000 stan.; na 1 km² = 3.
9. Trucial coast (gusarska obala) ima 15.600 km² i 80.000 stan.; na 1 km² = 5.
10. Bhotan ima 46.000 km² i 250.000 stan.; na 1 km² = 5.
11. Ceylon ima 65.608 km² i 5,463.000 stan.; na 1 km² = 81.
12. Maledivi imaju 298 km² i 70.413 stan.; na 1 km² = 236.
13. Straits Settlements imaju 4.145 km² i 1,027.753 stan.; na 1 km² = 248.
14. Malajske države imaju 144.760 km² i 4,267.000 stan.; na 1 km² = 29.
15. Brunei ima 6.500 km² i 27.000 stan.; na 1 km² = 4.
16. Sarawak ima 108.000 km² i 600.000 stan.; na 1 km² = 5.
17. Sjeverni Borneo ima 80.561 km² i 257.800 stan.; na 1 km² = 3.
18. Hongkong ima 1.012 km² i 883.900 stan.:; na 1 km² = 873.
19. Wei-hai-Wei ima 738 km² i 154.416 stan.; na 1 km² = 209.

* Ovamo spadaju: otok Perim, Murja-otoci, Sokotra-otoci i grad Aden.

d) na zemlje pod francuskim gospodstvom:

1. Francuska Indija* ima 513 km² i 287.173 stan.; na 1 km² = 560.
2. Francuska Indokina** ima 740.400 km² i 21,843.173 stan.; stan.; na 1 km² = 38.

e) zemlje pod nizozemskim gospodstvom:

1. Java ima 132.000 km² i 34,160.000 stan.; na 1 km² = 260.
2. Sumatra ima 415.000 km² i 5,030.000 stan.; na 1 km² = 10.
3. Borneo ima 550.000 km² i 1,510.000 stan.; na 1 km² = 3.
4. Nova Guineja ima 380.000 km² i 150.000 stan.; na 1 km² = 0.4.
5. Celebes ima 130.000 km² i 2,350.000 stan.; na 1 km² = 18.
6. Ternate ima 60.000 km² i 50.000 stan.; na 1 km² = 1.
7. Amboina ima 58.000 km² i 360.000 stan.; na 1 km² = 6.
8. Menado (na Celebesu) ima 57.000 km² i 740.000 stan.; na 1 km² = 13.
9. Timor ima 46.000 km² i 1,090.000 stan.; na 1 km² = 24.
10. Riouw ima 42.000 km² i 200.000 stan.; na 1 km² = 5.
11. Banka ima 12.000 km² i 150.000 stan.; na 1 km² = 13.
12. Bali i Lombok imaju 11.000 km² i 130.000 stan.; na 1 km² = 127.
13. Billiton ima 4.800 km² i 60.000 stan.; na 1 km² = 12.

f) na zemlje pod portugalskim gospodstvom:

1. Timor (istočni dio) ima 19.000 km² i 380.000 stan.; na 1 km² = 20.
2. Makao ima 14 km² i 157.800 stan.; na 1 km² = 11.271.
3. Gradovi na obali Britske Indije: Goa, Diu, Damao, svi ukupno imaju 550.000 stanovnika.

g) na posjed Sjev.-Amer. Unije:

1. Filipini imaju 300.000 km² i 9,100.000 stan.; na 1 km² = 30.3.

---

* Ovamo pripadaju: Tellicherri, Mahé, Karikal, Pondechéeri, Yanaon i Chandarnagar.

** Ovamo pripadaju: Cochinchina, Kambodža, Annam, Laos, Tonkin i Kwangtschu (u Kini).

h) na posjed Italije:

1. Koncesija u Tientsinu (Kini) sa 0.5 km² i 10.000 stan.

i) na mandate Saveza narodà:

1. Palestina (engl. mandat) sa 25.480 km² i 1,471.000 stan.; na 1 km² = 22.
2. Sirija, Libanon, Latakija, Druzija (franc. mandat) imaju 200.000 km² i 2,542.000 stan.; na 1 km² = 13.

III. Od 151,000.000 stanovništva, što ga broji Afrika, otpada na pojedine države:

a) nezavisne države:

1. Egipat ima 994.300 km² i 14,900.000 stan.; na 1 km² = 424*.
2. Liberija ima 95.400 km² i 2,000.000 stan.; na 1 km² = 21.

b) zemlje pod francuskim gospodstvom:

1. Alžir ima 2,196.294 km² i 6,920.000 stan.; na 1 km² = 3.7.
2. Tunis ima 125.130 km² i 2,410.692 stan.; na 1 km² = 19.
3. Fran. Maroko** ima 415.000 km² i 5,400.000 stan.; na 1 km² = 13.
4. Franc. Zapadna Afrika (Senegal, Franc. Guineja, Obala Slonove kosti, Dahome, Niger, Mauretanija, Franc. Sudan) imaju 4,638.758 km² i 14,404.002 stan.; na 1 km² = 3.
5. Franc. Središnja (ekvatorijalna) Afrika ima 2,225.870 km² i 3,341.000 stan.; na 1 km² = 1.5.
6. Madagaskar ima 616.453 km² i 3,722.569 stan.; na 1 km² = 6.1.
7. Reunion ima 2.400 km² i 197.933 stan.; na 1 km² = 32.
8. Somali obala ima 22.000 km² i 69.593 stan.; na 1 km² = 3.2.

---

* T. j. na površini od 35.400 km², koja se obrađuje. Zove se još i Misr-Misir.

** Tanger s okolicom neutralno je područje, kojim upravlja međunarodna komisija. Ima 70.000 st. i 400 km². Grad Tanger = 46.000 st.

c) na zemlje pod britanskim gospodstvom:

1. Gambia ima 10.706 km² i 208.800 stan.; na 1 km² = 19.
2. Sierra Leone* ima 80.406 km² i 1,672.057 stan.; na 1 km² = 21.
3. Zlatna obala ima 203.997 km² i 3,045.000 stan.; na 1 km² = 14.
4. Nigeria ima 876.920 km² i 19,350.000 stan.; na 1 km² = 22.
5. Sv. Helena ima 122 km² i 4.170 stan.; na 1 km² = 33.
6. Ascension ima 88 km² i 170 stan.; na 1 km² = 2.1.
7. Tristão da Cunha ima 116 km² i 163 stan.; na 1 km² = 1.4.
8. Basuto-zemlja ima 30.343 km² i 650.000 stan.; na 1 km² = 16.
9. Swasi-zemlja ima 17.359 km²i 127.515 stan.; na 1 km² = 6.5.
10. Bečuana ima 712.000 km² i 160.000 stan.; na 1 km² = 0.2.
11. Južna Rhodesia ima 389.380 km² i 1,220.000 stan.; na 1 km² = 2.9.
12. Sjeverna Rhodesia ima 745.000 km² i 1,393.238 stan.; na 1 km² = 2.
13. Njassa ima 124.183 km² i 1,611.314 stan.; na 1 km² = 13.
14. Sansibar (s Pembom) ima 2.642 km² i 237.000 stan.; na 1 km² = 82.
15. Kenya ima 582.000 km² i 3,076.348 stan.; na 1 km² = 5.3.
16. Uganda ima 244.000 km² i 3,620.193 stan.; na 1 km² = 14.6.
17. Brit. Somali ima 176.000 km² i 344.700 stan.; na 1 km² = 2.
18. Engl.-egipatski Sudan ima 2,515.500 km² i 5,728.551 stan.; na 1 km² = 2.
19. Seychelli imaju 404 km² i 28.731 stan.; na 1 km² = 68.
20. Mauritius ima 2.096 km² i 402.897 stan.; na 1 km² = 192.
21. Južno-afrički Savez država ima 1,222.268 km² i 6,928.580 stan.; na 1 km² = 5.7.
(spadaju: Kapland ima 716.230 km² i 3,229.900 stan.; na 1 km² = 4; Natal ima 91.386 km² i 1,772.700 stan.; na 1 km² = 16; Transvaal ima 286.066 km² i 2,702.100

* Lavlja obala.

stan., na 1 km² = 7; Oranje ima 128.586 km² i 783.600 stan., na 1 km² = 5.

d) na zemlje pod portugalskim gospodstvom:

1. Madeira (Funchal) ima 783.000 km² i 211.601 stan.; na 1 km² = 270.
2. Kapverdski otoci imaju 3.927 km² i 150.553 stan.; na 1 km² = 38.
3. Port. Guineja ima 36.125 km² i 364.929 stan.; na 1 km² = 13.
4. Sao Thomé i Principe imaju 944 km² i 64.000 stan.; na 1 km² = 62.
5. Port. Zapadna Afrika (Angola) ima 1,235.006 km² i 2,586.086 stan.; na 1 km² = 2.1.
6. Port. Istočna Afrika (Mosambigue) ima 771.133 km² i 3,849.977 stan.; na 1 km² = 50.
7. Azori imaju 3.083 km² i 253.935 stan.; na 1 km² = 110.

e) na zemlje pod belgijskim gospodstvom:

1. Belgijski Kongo ima 2,336.892 km² i 9,372.600 stan.; na 1 km² = 4.

f) na zemlje pod talijanskim gospodstvom:

1. Tripolitanija ima 900.000 km² i 543.697 stan.; na 1 km² = 0.6.
2. Cyrenaika* ima 738.000 km² i 160.716 stan.; na 1 km² = 0.2.
3. Erythrea ima 119.000 km² i 621.766 stan.; na 1 km² = 5.
4. Somali-zemlja ima 500.000 km² i 1,016.271 stan.; na 1 km² = 2.
5. Abesinija (Ethiopija) ima 1,120.400 km² i 12,000.000 stan.; na 1 km² = 11.

g) zemlje pod španjolskim gospodstvom:

1. Kanarski-otoci imaju 7.270 km² i 543.000 stan.; na 1 km² = 75.

---

* Cyr. i Erythrea čine Libyju.

2. Španj. Maroko ima 22.200 km² i 862.000 stan.; na 1 km² = 4.
3. Zap. Sahara (Rio de Oro) ima 285.200 km² i 22.000 stan.; na 1 km² = 0.1.
4. Španj. Guineja ima 28.000 km² i 167.002 stan.; na 1 km² = 5.9.

h) na mandate Saveza naroda:

1. Nekdašnja njemačka jugozapadna Afrika* ima 834.965 km² i 240.100 stan.; na 1 km² = 0.3.
2. Nekdašnja njemačka istočna Afrika** ima 941.550 km² i 5,063.660 stan.; na 1 km² = 3.4.
3. Togo*** ima 33.772 km² i 318.000 stan.; na 1 km² = 8.7.
4. Kamerum**** pod upravom:
   a) Velike Britanije s 89.500 km² i 780.780 st.; na 1 km² = 8.4.
   b) Francuske s 431.200 km² i 2,192.163 stan.; na 1 km² = 5.

IV. Od 266,000.000 stan., što ih broji Amerika, otpada na pojedine države:

A) u Sjev. Americi:

1. Ujedinjene države Sjev. Amerike imaju 7,839.063 km² i 126,425.000 stan.; na 1 km² = 16.
2. Mehiko ima 1,969.365 km² i 17,184.000 stan.; na 1 km² = 8.7.

a) na engleske zemlje:

1. Kanada ima 9,569.510 km² i 10,835.000 stan.; na 1 km² = 1.08.
2. New-Foundland i Labrador ima 421.670 km² i 290.274 stan.; na 1 km² = 2.5.

---

* Njom upravlja u ime Saveza Naroda: Savez južnoafričkih država.
** Njom upravlja u ime Saveza Naroda: Velika Britanija, koja ju naziva i Tanganyika-Territory.
*** Njom upravlja u ime Saveza Naroda: Vel. Britanija.
**** Njom upravlja u ime Saveza Naroda: Vel. Britanija i Francuska.
NB. Takvo je stanje bilo do 1. IV. 1938., a poslije se živo radi, da se Njemačkoj vrate prijašnje kolonije.

b) na francuske zemlje:

1. St. Pierre i Miquelon imaju 240 km² i 6.000 stan. (za ribolova).

c) na zemlje pod Danskom:

1. Grönland ima 2,175.000 km² i 16.630 stan.; na 1 km² = 0.2.

d) na zemlje pod Američkom Sjev. Unijom:

1. Alaska ima 1,518.717 km² i 59.278 stan.; na 1 km² = 0.06.

B) U Središnjoj Americi i Zapadnoj Indiji:

1. Guatemala ima 109.724 km² i 2,246.000 stan.; na 1 km² = 20.
2. San Salvador ima 34.126 km² i 1,574.000 stan.; na 1 km² = 46.
3. Honduras ima 154.305 km² i 920.000 stan.; na 1 km² = 6.
4. Nicaragua ima 118.453 km² i 750.000 stan.; na 1 km² = 6.3.
5. Costarica ima 58.000 km² i 558.000 stan.; na 1 km² = 9.6.
6. Panama ima 74.522 km² i 484.000 stan.; na 1 km² = 6.5.
7. Kuba ima 114.524 km² i 4,011.000 stan.; na 1 km² = 35.
8. Haiti ima 27.844 km² i 2,291.000 stan.; na 1 km² = 82.
9. San Domingo ima 48.711 km² i 1,300.000 stan.; na 1 km² = 27.

a) na zemlje što pripadaju Amer. Sav. Državama:

1. Puerto Rico ima 8.896 km² i 1,621.300 stan.; na 1 km² = 174.
2. Virginski otoci (St. Croix, St. Jean i St. Thomas) imaju 344 km² i 22.012 stan.; na 1 km² = 64.
3. Panamski pojas ima 1.434 km² i 39.467 stan.; na 1 km² = 28.

b) na zemlje pod britanskim gospodstvom:

1. Brit. Honduras ima 21.535 km² i 53.770 stan.; na 1 km² = 2.3.
2. Jamaika* ima 12.224 km² i 1,090.269 stan.; na 1 km² = 89.

* Pod nju spadaju još otoci: Cayman, Turks, Caikos, Morant i Pedro-Cays.

3. Bermuda otoci (360 otoka, 20 nast.) imaju 49 km² i 29.116 stan.; na 1 km² = 567.
4. Bahamski otoci imaju 11.406 km² i 62.679 stan.; na 1 km² = 5.
5. Leeward-otoci* imaju 1.862 km² i 132.973 stan.; na 1 km² = 71.
6. Windward-otoci** imaju 1.335 km² i 188.139 stan.; na 1 km² = 139.
7. Barbados ima 430 km² i 180.055 stan.; na 1 km² = 419.
8. Trinidad i Tobago imaju 5.117 km² i 425.572 stan.; na 1 km² = 80.

c) na zemlje pod francuskim gospodstvom:

1. Guadeloupe ima 1.780 km² i 267.407 stan.; na 1 km² = 129.
2. Martinigue ima 1.106 km² i 238.645 stan.; na 1 km² = 212.

d) na zemlje pod nizozemskim gospodstvom:

1. Curaçao*** ima 1.044 km² i 75.372 stan.; na 1 km² = 72.

C) U Južnoj Americi:

1. Venezuela ima 912.050 km² i 3,262.000 stan.; na 1 km² = 3.6.
2. Columbia ima 1,162.240 km² i 8,893.000 stan.; na 1 km² = 7.7.
3. Ecuador ima 451.180 km² i 2,500.000 stan.; na 1 km² = 5.5.
4. Peru ima 1,249.049 km² i 6,147.000 stan.; na 1 km² = 4.9.
5. Bolivija ima 1,332.808 km² i 3,067.000 stan.; na 1 km² = 2.2.
6. Chile ima 741.767 km² i 4,464.000 stan.; na 1 km² = 6.
7. Argentina ima 2,802.436 km² i 12,026.000 stan.; na 1 km² = 4.3.
8. Uruguay ima 186.926 km² i 1,993.000 stan.; na 1 km² = 11.

* Otoci pod vjetrom — svega devet malih otoka.
** Otoci pred vjetrom — svega šest malih otoka.
*** Pod Curaçao spada šest malih otočića.

9. Paraguay ima 460.527 km² i 870.000 stan.; na 1 km² = 1.9.
10. Brazilija ima 8,511.189 km² i 45,324.000 stan.; na 1 km² = 5.3.

a) na zemlje pod francuskim gospodstvom:

1. Franc. Guyana* ima 90.000 km² i 25.679 stan.; na 1 km² = 0.5.

b) na zemlje pod nizozemskim gospodstvom:

1. Niz. Guayana ima 140.651 km² i 138.694 stan.; na 1 km² = 1.

c) na zemlje pod britanskim gospodstvom:

1. Brit. Guayana ima 231.744 km² i 306.840 stan.; na 1 km² = 1.3.
2. Falklandsko otočje ima 11.960 km² i 2.252 stan.; na 1 km² = 0.19.

V. Od 11,000.000 stan. Australije i Oceanije otpada na pojedine države:

a) na zemlje pod britanskim gospodstvom:

1. Australski savez** ima 7,703.850 km² i 6,706.438 stan.; na 1 km² = 0.9.
2. Lord Howe-otoci imaju 16 km² i 161 stan.; na 1 km² = 10.
3. Macquarie-otoci*** imaju 349 km².
4. Norfolk-otoci imaju 39 km² i 1.231 stan.; na 1 km² = 27.
5. Papua**** ima 234.490 km² i 276.000 stan.; na 1 km² = 1.1.
6. New-Zealand ima 267.835 km² i 1,344.469 stan.; na 1 km² = 5.
7. Cookovi-otoci imaju 725 km² i 15.852 stan.; na 1 km = 34.

---

* Zove se i Suriman. S urođenicima ima 45.679.

** U savez spadaju: Novi Južni Wales, Queensland, Južna Australija, Tasmanija, Viktorija i zapadna Australija.

*** Otoci nijesu nastanjeni.

**** Do g. 1906. zvali su se Britska Nova Guineja.

8. Tokelau-otoci imaju 10 km² i 1179 stan.; na 1 km² = 103.
9. Područje Južnog Pola ima 5,000.000 km² i 650 stan.;
10. Fidži-otoci (250 otoka) imaju 18.344 km² i 193.238 stan.; na 1 km² = 10.
11. Tonga-otoci (Prijateljski otoci) imaju 997 km² i 29.454 stan.; na 1 km² = 30.
12. Salomonski otoci imaju 28.500 km² i 94.100 stan.; na 1 km² = 3.3.
13. Gilbert i Ellice-otoci imaju 1.185 km² i 34.085 stan.; na 1 km² = 26.
14. Phönix i Pitcairn-otoci imaju 84 km² i 233 stan.; na 1 km² = 35.
15. Različni otočići* imaju 75 km² i 168 stan.; na 1 km² = 2.

b) na zemlje pod francuskim gospodstvom:

1. Nova Kaledonija ima 18.653 km² i 62.919 stan.; na 1 km² = 3.
2. Oceanske naseobine** imaju 3.998 km² i 39.713 stan.; na 1 km² = 10.

c) na zemlje pod gospodstvom Sjev.-Amer. Unije:

1. Hawaii (Sandwich) otoci imaju 16.719 km² i 378.948 stan.; na 1 km² = 22.
2. Guam ima 534 km² i 20.391 stan.; na 1 km² = 35.
3. Tutuila (Samoa) otoci*** imaju 194 km² i 10.561 stan.; na 1 km² = 53.

e) zemlje pod japanskim gospodstvom:

1. Bonin-otoci
2. Vulkanski otoci } imaju 92 km² i 12.230 st.; na 1 km² = 5

d) na zemlje pod nizozemskim gospodstvom:

1. Zapadni dio Nove Guine-e ima 416.200 km² i 195.000 stan.; na 1 km² = 0.46.

---

* Malden, Starbuck, Caroline, Flint, Wostock.

** I to: Društveni otoci, Tahiti, Moorea, Makatea, Tuamotu, Marguesas, Gambier, Tubuai, Rurutu, Rapa, Bass, Clipperton.

*** Ovamo spadaju: Tutuila, Manua (Tau), Rosa-otoci.

f) na zemlje pod zajedničkim britanskim i francuskim gospodstvom:

1. Novi Hebridi imaju 12.000 km² i 60.000 stan.; na 1 km² = 5.

g) na mandate Saveza naroda:

1. Prijašnja njemačka Nova Guineja* ima 240.860 km² i 396.958 stan.; na 1 km² = 1.7.
2. Nauru otoci** imaju 21 km² i 2.163 stan.; na 1 km² = 103.
3. Prijašnji njemački Samoa-otoci*** imaju 3.263 km² i 42.339 stan.; na 1 km² = 13.
4. Karolini, Marianni i Marschall-otoci**** imaju 2.150 km² i 48.000 stan.; na 1 km² = 22.6.

---

* Upravlja njom Australski savez, a spadaju: Cara Wilhelma zemlja, Bismarkovi i Salomonski otoci, Novi Pomern (New-Britain), Novi Meklenburg (New-Irland), Novi Hanover, Admiralski otoci (Manus), Bougdinville i Buka.

** Upravlja ih Novi Siland (New-Zealand).

*** Upravlja ih Novi Siland, a pripadaju im otoci Sawai i Upolu.

**** Upravlja ih Japan.

SADRŽAJ:

	Strana
Uvod	3
I. Čovjek i okolišni svijet	5
II. Gdje su se ljudi nastanili	10
III. Međe ljudskog roda	16
IV. Praznine u naseljenom području	21
V. Pojedina naselja	30
VI. Stalna naselja	36
VII. Naselja u različnim krajevima	44
VIII. Gradovi	50
IX. Naselja i promet	57
X. Prometna sredstva	66
XI. Broj ljudi	71
XII. Porast i opadanje stanovništva	79
XIII. Države	87
XIV. Rase (vrste, rodovi) ljudi	100
XV. Kulture i jezici	112
XVI. Vjere na svijetu	122
XVII. Države po veličini i broju stanovništva	132

25.—

Od istog pisca:

1. KOLONIJE HRVATSKIH PLEMIĆA U BANATU.
(Zbornik Jugoslavenske Akademije, knjiga XXVIII. sv. 1.)
Zagreb 1931.,

2. 1915.—1918.
(Odlomci iz ratnih spomena)
Zagreb 1934. str. 193.
cijena 25 Din.,

3. PO BLIZOM ORIJENTU.
(Putne crtice iz Egipta, Palestine, Sirije i Cipra).
Zagreb 1935. str. 212.
cijena 27 Din.,

4. PO ITALIJI I FRANCUSKOJ.
(Putne crtice i opažanja)
Zagreb 1936. str. 203.
cijena 27 Din.,

5. OD BUKUREŠTA DO ANKARE.
(Crtice iz Rumunjske, Bugarske i Turske).
Zagreb 1937. str. 242.
cijena 28 Din.,